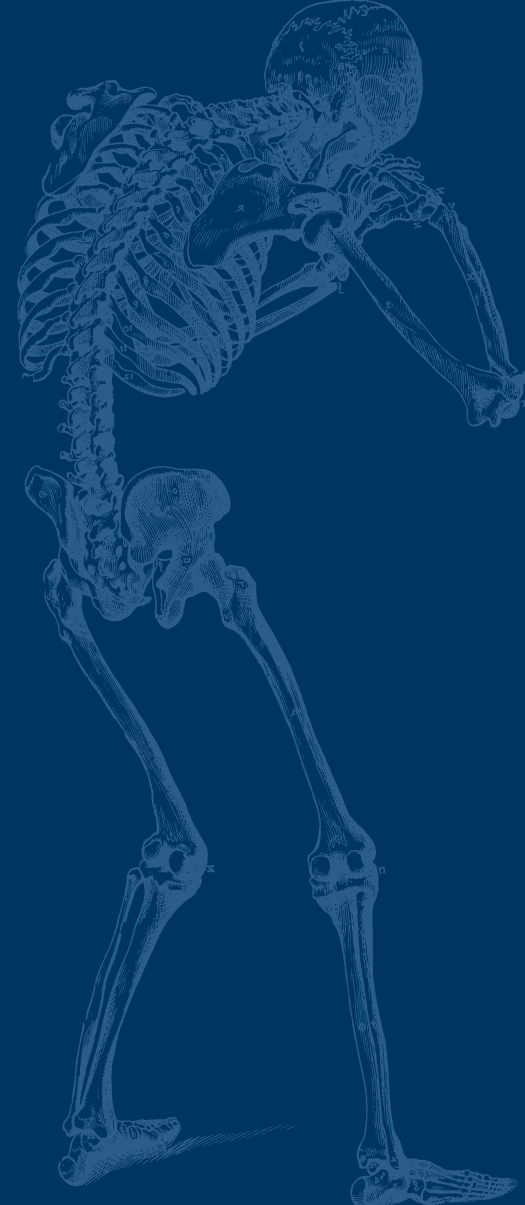

90

múzeumcafé

múzeumcafé
90

múzeumcafé 90

2022/4.

Farkas Zsuzsa

AL-KÖTETEK, AZ ANTAL-LUSZTIG-GYŰJTEMÉNY FELDOLGOZÁSA

Bácsmegi Gábor

A MUNKÁCSY MIHÁLY MÚZEUM ÚJ ÁLLANDÓ KIÁLLÍTÁSÁNAK

RÉGÉSZETI RITKASÁGAI

Wilhelm Gábor

CSONTOK ÉS MÚZEUMOK ANTROPOLÓGIAI NÉZŐPONTBÓL

László Orsolya

ÉLETEKEN ÁT – CSONTOKON KERESZTÜL

Basics Beatrix

AZ EMBERI TEST TÁJKÉPEI – ANATÓMIA ÉS MŰVÉSZET

Keményfi Róbert

SZINTI FEJMODELLEK A VITRINBEN

Győry Hedvig–Scheffer Krisztina–Szvák Enikő

A NEPHTHYS PROJEKT ÉS AZ EGYIPTOMI MŰMIAKUTATÁS

Bojtos Anita

EGY SZILÁNK ÖRÖKKÉVALÓSÁG

Kunné Tornóczky Andrea

A DUNAFÖLDVÁRI MAMUTBORJÚ

Worley-Szilágyi Judit

EMBERI MARADVÁNYOK AZ UPPSALAI EGYETEM KÉT MÚZEUMÁBAN

Baksa Gábor–Vidra Veronika

A SEMMELWEIS EGYETEM ANATÓMIAI MÚZEUMA

Reinitz László Zoltán

AZ ÁLLATORVOSTUDOMÁNYI EGYETEM ANATÓMIAI GYŰJTEMÉNYE

Török Dénes–Nógrádi Antal

A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM GELLÉRT ALBERT ANATÓMIAI

MÚZEUMÁNAK GYŰJTEMÉNYE A TECHNOLÓGIAI FEJLŐDÉS TÜKRÉBEN:

CSONTMETSZETTŐL AZ IDEGRENSZERIG

Karácsony Ágnes

„ÓRIÁSI ELŐNYÜNK VOLT” – SZIKOSSY ILDIKÓ

N. Kovács Zita

AZ ÉV MÚZEUMA 2022-BEN: A BAJAI TÜRRI ISTVÁN MÚZEUM

Ára: 1490 forint

ISSN 1789-3291

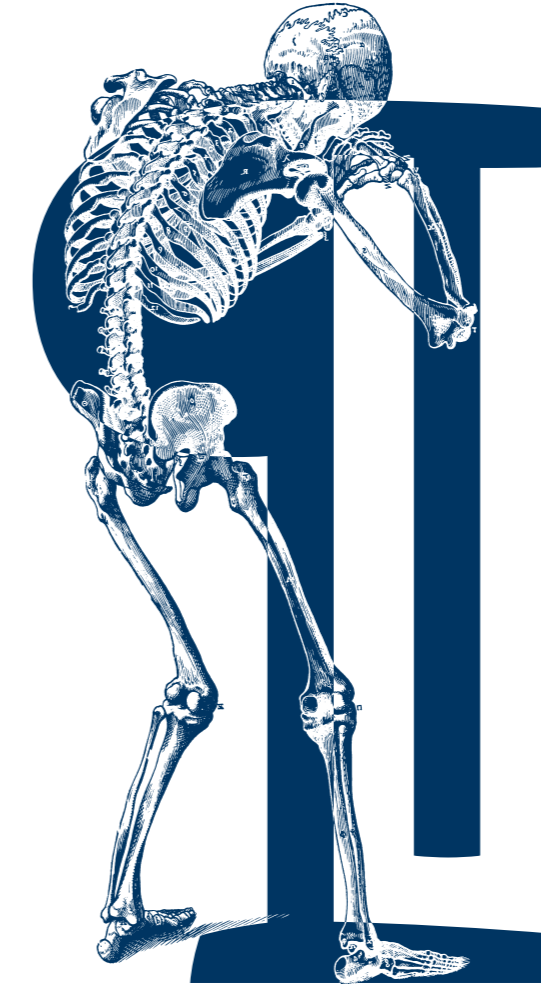

9 771789 329002

múzeumcafé

90

múzeumcafé 90

csont
kegyelet és etika

múzeumcafé

90

csont

kegyelet és etika

EMBER? TÁRGY?

T1845-ben egy kétszáz koponyából álló gyűjteményt a genti börtönből a város egyetemi múzeumába szállítottak. A koponyák több mint egy évszázadon át különböző célokat szolgáltak. Tekintették kuriózumnak, de voltak frenológiai és antropológiai kutatások forrásai és anatómiai oktatási segédeszközök. A második világháborút követően – a náci kollaborációval szennyezett múlt emlékeként – a gyűjteményt megsemmisítették. E lapszámban kifejezetten kényelmetlen kérdéseket feszegetünk. Múzeumok, gyűjtemények lelkiismeretéről van szó: mit kezdenek az általuk őrzött csontokkal, koponyákkal, emberi maradványokkal? Miféle örökség ez? Különleges? Látványos? Pótolhatatlan? Kényelmetlen? Tárgyaljuk a koponyák, csontok, régészeti leletek, múmiák múzeumi történetén keresztül az anatómiai gyűjtemények több nézőpontból megítélhető helyzetét, alkalmazkodóképességük korlátait, a selejtezés, megsemmisítés és a hiányzó tárgyak tanulmányozásának fontosságát az anatómiatörténet és az orvostudomány számára, a múltból származó emberi (és egy esetben állati) maradványok kortárs megőrzését vagy megsemmisítését szabályozó, kulturálisan meghatározott etikai kérdéseit. Az anatómiai minták létrehozása a tárgyasításukat jelentette, a test feldarabolásával és konzerválásával, leírásával és címkézésével, megfosztva az identitásuktól. Ugyanakkor ezeket az anatómiai mintákat különböző és néha ellentétes – kulturális, személyes, vallási és tudományos – értékekkel töltik fel: lesz belőlük fajelmélet igazolása vagy rítus tárgya szent ereklyeként. A nemzetközi gyakorlatban egyre inkább elválik egymástól a múzeumi és az egyetemi gyűjtemény, az őrzés körülményei, kezelése és láthatósága alapján. Ám legyen akár oktatási segédanyag vagy utazó kiállítás szenzációja, maradni csak akkor maradhat, ha nem származik sírrablásból, ha nem szolgált alibiként népiirtásra, ha nem tulajdonították el valamely kiszolgáltatót közösségtől, hogy annak alsóbbrendűségét bizonyítsák általa.

Gréczi Emőke

tartalom

- 7 *hírek* (Magyar Katalin)
- 19 *kalendárium* (Magyar Katalin)
- 27 *szemle*
- 29 Farkas Zsuzsa
AL-KÖTETEK, AZ ANTAL-LUSZTIG-GYŰJTEMÉNY
FELDOLGOZÁSA
- 37 *módszertan*
- 39 Bácsmegi Gábor
A MUNKÁCSY MIHÁLY MÚZEUM ÚJ ÁLLANDÓ
KIÁLLÍTÁSÁNAK RÉGÉSZETI RITKASÁGAI
- 45 *csont*
- 47 Wilhelm Gábor
CSONTOK ÉS MÚZEUMOK ANTROPOLÓGIAI NÉZŐPONTBÓL
- 67 László Orsolya
ÉLETEKEN ÁT – CSONTOKON KERESZTŰL
- 83 Basics Beatrix
AZ EMBERI TEST TÁJKÉPEI – ANATÓMIA ÉS MŰVÉSZET
- 105 Keményfi Róbert
SZINTI FEJMODELLEK A VITRINBEN
- 137 Győry Hedvig–Scheffer Krisztina–Szvák Enikő
A NEPHTHYS PROJEKT ÉS AZ EGYIPTOMI
MÚMIAKUTATÁS

- 149 Bojtos Anita
EGY SZILÁNK ÖRÖKKÉVALÓSÁG
- 163 Kunné Tornóczky Andrea
A DUNAFÖLDVÁRI MAMUTBORJÚ
- 171 Worley-Szilágyi Judit
EMBERI MARADVÁNYOK AZ UPPSALAI EGYETEM
KÉT MÚZEUMÁBAN
- 185 Baksa Gábor–Vidra Veronika
A SEMMELWEIS EGYETEM ANATÓMIAI MÚZEUMA
- 207 Reinitz László Zoltán
AZ ÁLLATORVOSTUDOMÁNYI EGYETEM
ANATÓMIAI GYŰJTEMÉNYE
- 217 Török Dénes–Nógrádi Antal
A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM GELLÉRT ALBERT
ANATÓMIAI MÚZEUMÁNAK GYŰJTEMÉNYE
A TECHNOLÓGIAI FEJLŐDÉS TÜKRÉBEN:
CSONTMETSZETTŐL AZ IDEGRENSZERIG
- 223 *múzeumőr*
- 225 Karácsony Ágnes
„ÓRIÁSI ELŐNYÜNK VOLT”
– SZIKOSSY ILDIKÓ
- 247 *múzeum*
- 249 N. Kovács Zita
AZ ÉV MÚZEUMA 2022-BEN: A BAJAI TŰRR ISTVÁN MÚZEUM

hírek

EARL MINNIS GALLERY THE BOB DYLAN ARCHIVE

In 2014, the Carter-Kaiser Family Foundation acquired the previously unknown personal archive of Dylan from working musician and collector Earl Minnis. A major complement to the Woody Guthrie Archive, acquired five years earlier.

Spanning Dylan's life and work, The Bob Dylan Archive is one of the largest and most historically significant collections assembled in a single artist's life.

Containing thousands of pages of manuscripts, recordings, and letters, as well as countless hours of audio recordings and film footage, the collection documents Dylan's creative process, from his idiosyncratic writing methods to his intense pursuit of partnering in songwriting.

Understanding the evolution of the breadth and depth of the collection, the display aims to be practical and perspective-driven, which is to explore the story of Bob Dylan's life and career.

Kurátori válogatás a tulsai Bob Dylan Archívum anyagából
Fotó: Lester Cohen/Getty Images, Bob Dylan Center®

ÚJ MÚZEUMOK A VILÁG MINDEN TÁJÁN

- ¶ A Bob Dylan Központ Tulsa művészeti negyedében egy raktárból kialakított múzeum, amelynek százezer tárgyból álló gyűjteménye Dylan pályafutásának csaknem hatvan évét öleli fel, a kéziratoktól és a kézzel írt levelezéstől a filmekig, videóig, műalkotásokig és eredeti stúdiófelvételekig. A most 81 éves művész évekként eladta el archívumát a George Kaiser családi alapítványnak, amely a központot is működteti. Az interaktivitást és kreativitást előtérbe helyező központ inkább kulturális tér, mint kultikus hely.
- ¶ Megnyílt a norvég Nemzeti Múzeum Oslóban, a hatalmas épületkomplexumban – amely az északi régió legnagyobb múzeuma – öt korábbi múzeum gyűjteményét egyesítették. Az épület befogadja, megőrzi és bemutatja a képzőművészet, a kézművesség, a dizájn és az építészet csodáit az ókortól kezdve egészen napjainkig. A 13 ezer négyzetméteres kiállítási területen hatezer-ötszáz műalkotás látható állandó jelleggel, 86 kiállítási teremben, köztük Edvard Munch *A sikoly* című világhírű képe is.
- ¶ Az 1950-es évekből származó benzinkútból kialakított aprócska magánmúzeummal adóznak Berlinben George Grosz (1893–1959) emlékének. Grosz a festészetben és rajzon keresztül eufemizmus nélkül ragadta meg Berlin társadalmi valóságát. Karikatúraszerű figurái a német főváros egyik legismertebb művészevé tették a múlt században. A művész pályafutásáért ismertető állandó kiállítás kiemeli a weimari évek főbb munkaszakaszait, valamint az Egyesült Államokban töltött emigráció idejét.
- ¶ Szamurájmúzeum nyílt Berlinben, ami Európa első, kizárólag a szamurájok kultúrájának és történelmének szentelt múzeuma. Több mint ezeröttszáz négyzetméteren mutatják be a legendás japán harcosok történetét sokféle multimédiás eszköz segítségével. Peter Janssen vállalkozó gyűjteménye csaknem negyven éve gyarapszik, ma több mint négyezer tárgy van a birtokában: a fegyvereken kívül művészi alkotások és használati tárgyak mutatják be a japán kultúra és kézművesség fejlődését.
- ¶ Brassóban felavatták A kommunizmus emlékeinek múzeumát. A gyűjtemény a második világháború és az 1989-es forradalom közötti évtizedeket idézi meg fotográfiák, korabeli tárgyi emlékek és visszaemlékezések segítségével, és bemutatják a hétköznapi emberek egyéni és kollektív, abszurd, komikus vagy fájdalmas történeteit is. Hasonló múzeum működik már többek közt Vajdahunyadon, Temesváron, Târgoviştén, s Háromszéken is terveznek ilyen tárlatot.
- ¶ Olaszországban múzeum mutatja be a külföldre csempészett, de visszaszerzett műalkotásokat és régiségeket. A Megmentett

Művészet Múzeuma (Museo dell'Arte Salvata) a Diocletianus fürdőkomplexumának részét képező, Nyolcszögletű Aula nevű kiállítóhelyen kapott otthont a Római Nemzeti Múzeum részlegeként. Az itt bemutatott tárgyak aztán átkerülnek abba a múzeumba, amelynek közeléből ellopták őket. (MC)

GYARAPODÓ KÖZGYŰJTEMÉNYEINK

- ¶ A Jósa András Múzeumba kerül a csaknem száz éve megnyílt Gergelyffy Patika, a mai Kazay Gyógyszertár bútorzata, illetve patikaeszközei, amelyekből restaurálás után állandó kiállítást rendeznek majd a múzeum megújult épületében. (NYIREGYHAZA.HU)
- ¶ A Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeumnak adományozta a Budapesti Közlekedési Központ Budapest első, jellegzetes zöld közösségi kerékpárját, amely 2014-től 2020 végéig futotta kilométereit a fővárosban. A közlekedési eszköz a múzeum új állandó kiállításán lesz látható. A szolgáltatás újjászülésétével az első generációs MOL Bubi kerékpárokat kivonták a forgalomból. (MTI)

ÚJ ÉS MEGÚJULÓ MUZEÁLIS INTÉZMÉNYEK

- ¶ Megnyílt a szentendrei Skanzen kilencedik tájegysége, a tizenöt hektáron elterülő Erdély kiállítás első része, a városi blokk. Kialakítása 10,1 milliárd forintos ráfordítással valósult meg húszéves kutató- és négy és fél éves építőmunka eredményeként (a falu egység a tervek szerint 2025-ben lesz kész). A kisvárost létező épületek másai alkotják: a postahivatal egy székelyudvarhelyi, az örmény kereskedő

rőfösboltja egy kézdivásárhelyi, a Kós Károly tervezte ügyvédi iroda egy sepsiszentgyörgyi, a patika (amelynek 120 éves faragott berendezése egykori budapesti gyógyszertárból került ide) egy székelykeresztúri, a szecessziós nyomda és a kávéház egy-egy marosvásárhelyi épület replikái. De felépült már a nyárádszentmártoni unitárius templom, a kiskadai közösségi ház és az iskola pontos mása is.

- ¶ Két állandó és egy időszakos kiállítással nyílt meg a Liget Budapest projekt keretében megvalósuló Néprajzi Múzeum, amely a korábbi Kossuth téri bemutatóhelyhez képest több mint háromszor nagyobb, csaknem hétezer négyzetméteres alapterületű lett. A parkosított tetőkert és a földszinti rész ingyenesen látogatható, csak az alsó szinten lévő kiállításokra kell jegyet váltani. Az épület fölépcsője mentén kialakított Kerámiatér mintegy négyezer műtárgyat mutat be.
- ¶ Lezárult a Szépművészeti Múzeum felújításának újabb szakasza, így már teljes egészében látogatható a Régi Képtár állandó kiállítása. A múzeum úgynevezett Barokk (városligeti) szárnyának műemléki munkálatai során összesen mintegy kétezer négyzetméternyi kiállítótér újult meg, valamint újra megnyílt az impozáns Barokk Csarnok is.
- ¶ Megújult a soproni Pékmúzeum homlokzata, így az utca meghatározó épülete a gazdag beltartalom mellett megszépült külsővel is várja a látogatókat. A múzeumpedagógiai foglalkozásokon egyre több gyermek nyer élményszerűen betekintést a múlt kenyér- és ételkészítésének módszereibe, a letűnt korok receptjeibe.
- ¶ Régi mesterek keze munkáit, azaz jó százesztendőss kocsikat és szánokat őriz az időjárás

viszontagságaitól az a nyitott színpad, amelyet a makói József Attila Múzeum skanzenjében avattak fel. A beruházás mintegy négymillió forintba került; ezt a pénzt az intézmény nem pályázaton nyerte, hanem a fenntartóval közösen gazdálkodta ki.

- ¶ A Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ első önálló kiállítóhelye nyílt meg a Bajza utcában. Az MMA által rendbe hozatott, eredetileg 1936-ban épült modern stílusú Walter Rózsi-villában építészeti kiállításokkal, rendezvényekkel, beszélgetésekkel és múzeumpedagógiai foglalkozásokkal várják az érdeklődőket. (A két világháború közötti modernizmus reprezentánsa „félíg” akadálymentes, a másodikra már nem megy fel a lift.) (MC)

ÚJ IGAZGATÓ BÉKÉSCSABÁN

- ¶ Bácsmegei Gábort választotta a békészsabai Munkácsy Mihály Múzeum igazgatójának a békészsabai közgyűlés. Az eddig igazgatóhelyettesi feladatokat ellátó Bácsmegei Gábor egyedüli jelöltként pályázott az április végén kiírt posztra. Igazgatói kinevezése augusztus 1-jétől öt évig tart. A pályázat kiírására azért volt szükség, mert Ando György – aki 2013 óta vezette az intézményt – tavaly szeptemberben váratlanul elhunyt. (MTI)

ÚJ IGAZGATÓ CSÍKSZEREDÁN

- ¶ Karda-Markaly Aranka, a múzeum történész-muzeológusa váltja – a MúzeumCafé-díjas – Gyarmati Zsoltot a Csíki Székely Múzeum élén. Gyarmati, aki 2003 óta volt a

múzeum igazgatója, nem nevezett a tisztségre. (SZEKELYHON.RO)

NÉPRAJZI FOTÓBLOG INDULT

- ¶ *Etnofotó* címmel fotó- és filmblogot indított a Néprajzi Múzeum (etnofoto.neprajz.hu), ami az intézmény több mint 340 ezer egyedileg leltározott fényképfelvételt és csaknem négyszáz filmet őrző archívumába ad betekintést. A képek és filmfelvételek nagy része a múzeum publikus adatbázisában is elérhető, az *Etnofotó* oldal viszont a tárgyat kontextusba helyezi, feltárja a keletkezési körülményeket, és érdekes háttérinformációkkal is szolgál. (MTI)

A CSAVARGÓ KASSÁK

- ¶ Kassák Lajos munkásságának egyik meghatározó, korai eseményét – az 1909-es úti élményeiből született irodalmi műveit – állítja középpontba és elemzi új szempontok és források bevonásával a Kassák Múzeum *Úton 1909: Kassák, Szittyá, hosszú versek, rövid forradalmak* című új kiadványa. A kötet többéves munka eredményeként magyar és angol kiadásban jelent meg online, nyílt hozzáférésű formátumban, Sasvári Edit és Szeredi Merse Pál szerkesztésében. A tanulmányokat Gucsa Magdolna, Nemes Z. Márió, Seregi Tamás és Szeredi Merse Pál írta. (MTI)

ELHUNYT MÚZEUMI

MUNKATÁRSAKRA EMLÉKEZÜNK

- ¶ Nyolcvankét éves korában elhunyt Szöllősiné Kürti Katalin művészeti író, a Déri Múzeum

egykori igazgatóhelyettese. 1970 és 1996 között dolgozott a Déri Múzeumban, kutatási területe elsősorban a Debrecenhez kötődő fotó-, képző-, szobrász- és színházművészeti emlékek, életművek, események feldolgozása és bemutatása volt. Jelentős munkát végzett Medgyessy Ferenc és Holló László életművének feldolgozásában, emlékházaik kialakításában. Az 1980-as években a Munkácsy-életmű utolsó darabja, az *Ecce homo* történetét állította össze, és elévülhetetlen érdemei vannak abban, hogy a Krisztus-képek a Déri Múzeumba kerülhettek.

¶ Hetvennyolc évesen elhunyt Lovas Márton Levente biológus, a Déri Múzeum nyugalmazott igazgatóhelyettese. Több évtizeden keresztül gondozta a múzeum természetrajzi gyűjteményét, ez idő alatt számos publikációja látott napvilágot, és legalább egy tucat kiállítást rendezett. A Déri Múzeum Baráti Körének elnöke volt haláláig.

¶ Sajnálatosan korán, negyvenöt évesen hunyt el Paluch Tibor régész, a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék, illetve a Móra Ferenc Múzeum volt munkatársa. Az ős- és ókor leleteire koncentrálnak feltárásainak leggyakoribb helyszíne a Kárpát-medence, valamint a Közel-Kelet és Közép-Ázsia. A közvélemény a 2012–13-as afganisztáni ásatásai nyomán ismerte meg leginkább, számos cikk, élménybeszámoló, interjú foglalkozott a veszélyes küldetéssel. Afganisztáni fotóiból kiállítás is készült a Móra Ferenc Múzeumban. 2016-ban sikertelenül pályázott a szegedi múzeum vezetésére, majd ismét külföldre ment ásni; 2018-ban családotól kiköltözött az Arab Emirátusokba, Rász el-Haima rangidős régésze lett.

¶ Nyolcvannégy éves korában elhunyt Askercz Éva, a Soproni Múzeum művészettörténésze. 1968-ban először félállásban, majd teljes állásban lett az akkor még Liszt Ferenc Múzeum művészettörténésze. Újdonságot jelentett akkoriban a 17–18. századi polgári lakások című kiállítása, amely 1975-ben nyílt meg: helyben gyűjtött bútorokkal egészítette ki a múzeum már meglévő anyagát, a kiállítás koncepcióját pedig levéltári forrásokra, hagyatéki leltárakra alapozta. Többek mellett neki köszönhető az Országos Érembiennále létrejötte és meggyökerezése Sopronban. A kortárs éremművészetből több nemzetközi kiállítást is készített Moszkvában, Leningrádban, Kelet- és Nyugat-Berlinben. A Stornogyűjtemény rekonstrukciójával, kiállításával kapcsolatos ismereteit publikálta is. Nyugdíjasként is dolgozott még egy évtizedig, 2004-ig. (MC)

MEGÚJULT ÁLLANDÓ KIÁLLÍTÁSOK

¶ A Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum kiállításában eddig nem látott tárgyakkal bővült a Kovács Margit állandó kiállítás a Kreszta-házban. A tárlat a szakrális témájú művek alulreprezentáltságán változtatva az életmű ezen jelentős részét külön teremben mutatja be, középpontban az 1937-ben készült, a kisbéri katolikus plébánia tulajdonát képező és a múzeum által restaurált *Szent Család* című triptichonnal.

¶ A 20. századi magyar művészeti örökség megismertetésére vállalkozik a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum korszerűsített kiállítóterében megnyílt képzőművészeti kiállítás. A mintegy félezer alkotásból álló tárlat a magyar

modern művészet meghatározó vonulatait mutatja be, és a Rippl-Rónai József által is elindított modern festészeti gondolkodásra helyezi a hangsúlyt.

¶ A Lillafüredi Herman Ottó Emlékház új állandó kiállításán maga a házigazda és felesége, Borosnyay Kamilla fogadja a látogatót. Az egykori nyaralóban – a Peleházban – az emlékházak szokásos életrajzi megközelítéséből kilépve a hangulatos nyaraló mindennapjait és a felfedezésre váró természeti csodákat mutatják be. (MC)

MEGÚJULT A TARISZNYÁS MÁRTON MÚZEUM

¶ A gyergyószentmiklósi intézmény épületének 2019-ben elkezdett felújítása a műemlékként nyilvántartott részt érintette, a tervezett bővítés és a teljes épület megújulása egyelőre nem valósult meg, viszont a múzeum új felszerelésekkel bővült, kicserélték a bútorzatot, új irodatechnikát szereztek be. A beruházás összértéke 3,3 millió lej volt, amelyből az európai uniós támogatás hárommillió lejt tett ki. A fennmaradó részt a város saját költségvetéséből állta. (MASZOL.RO)

ELISMERÉSBEN RÉSZESÜLT MÚZEUMOK ÉS MUNKATÁRSAIK

¶ A Magyarországi Tájházak Szövetsége Az Év Tájházvezetője elismerésben részesítette Balázs Mónika Csillát, a zsámbéki Szent Vendel Domborműves Népi Lakóház vezetőjét. A Tájházszövetség elnökségében tizenhat éven keresztül végzett kiemelkedő munkájáért, a dél-dunántúli tájházak szakmai mentorálásáért,

a *Tájházi Hírlevél* szerkesztéséért pedig Kapitány Orsolya, a Tájházszövetség tiszteletbeli elnökségi tagja kapta a Szablyár Péter Emlékplakettet.

¶ Átadták a Pulszky Társaság éves elismeréseit: Éri István-díjat kapott Kiss Imre, a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum nyugalmazott főigazgatója; Pulszky Ferenc-díjat adományoztak E. Csorba Csillának, a Petőfi Irodalmi Múzeum tiszteletbeli főigazgatójának; Pulszky Károly-díjban részesült Antal József természettudomány-kommunikációs szakember, matematikus, a *Magyar Múzeumok Online* folyóirat szerkesztője.

¶ A Múzeumi Világnap alkalmából rendezett Múzeumok Majálisán osztották ki Az év múzeuma idei díjait. Az elismerést idén a nagy múzeumok kategóriájában a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum, a kis múzeumok közül a bajai Türr István Múzeum érdemelte ki. Az Országos Közgyűjtemények Szövetsége különdíjában a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum részesült. A Magyar Vidéki Múzeumok Szövetsége különdíját a Kállay Gyűjtemény kapta. Idén az ICOM Magyarország különdíját az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény kapta.

¶ Átadták a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat éves elismeréseit: Rómer-érmet kapott Magyar Károly, a Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztályának főmuzeológusa; Ipolyi-éremben részesült Bakos Katalin művészettörténész; Kuzsinszky-érmet ítéltek Szilas Gábor régésznek, a BTM Aquincumi Múzeum főosztályvezetőjének; Pasteiner-éremmel ismerték el Terdik Szilveszter művészettörténésznek, az Iparművészeti Múzeum főmuzeológusának munkáját.

- ¶ A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Wosinsky-emlékplakettjét Kaczián János nyugalmazott levéltáros, a Tolna Megyei Egyed Antal Honismereti Egyesület volt elnöke kapta; Wosinsky-díjban részesült Rubányi Anita múzeum-pedagógus, valamint K. Tóth Gábor régész muzeológus.
- ¶ Kovács Vilmos ezredes, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka a HM Elektronikai, Logisztikai és Vagyonkezelő Zrt. emlékérmét vehette át.
- ¶ A Velencei-tavi Kistérségért Alapítvány Velencei-tóért díját Lukács László néprajzkutató, egyetemi tanár, a Szent István Király Múzeum nyugalmazott főmuzeológusa vehette át.
- ¶ Balogh Lajos botanikus, a Savaria Múzeum főmuzeológusa, a Természettudományi Osztály vezetője lett az Év vasi embere. A Vas Megyei Közgyűlés és a Vas Megyéért Egyesület 24. alkalommal hirdette meg a választást. (MC)

AFRIKA ÉS A RESTITÚCIÓ

- ¶ Fülöp belga király visszaadta a Kongói Demokratikus Köztársaságnak a gyarmati korszakban elrabolt mintegy 84 ezer műtárgy közül az elsőt, egy *Kakungu* nevű maszkot, amelyet korábban a brüsszeli Királyi Középfrikai Múzeumban állítottak ki. A most visszakapott maszkot az ország délnyugati részén élő Suku közösség gyógyító szertartásokon használta, s egy műkereskedő vásárolta meg hetven évvel ezelőtt, mielőtt még kiállították a múzeumban. (BBC)
- ¶ Az Afrikából eltulajdonított műalkotásokat először digitálisan „szerzi vissza” egy nigériai kreatív tervező projektje. A műalkotások

visszavételének folyamata a www.looty.art lehetséges darabjainak felkutatásával kezdődik, majd brit és francia múzeumokban speciális alkalmazásokkal beszkennek azokat, hogy a 3D-s tárgyakat NFT-vé alakítsák. A munka elég nehézkes, mivel egy darab elkészítése egy hétig is eltart. Azt remélik, hogy a műalkotások webes megtekintése nemcsak az afrikai művészeket fogja inspirálni, hanem azt is, hogy a műalkotások eladása pénzeszközöket biztosít a helyi művészek számára mesterségük előmozdításához. (BBC)

- ¶ Az Albers Alapítvány múzeumot nyit Szenegálban az afrikai művészet bemutatására és a nyugati tárgyak hazaszállításának megkönnyítésére. A múzeum, amely a kortárs és történelmi afrikai művészetet mutatja be, valamint speciális oktatási programot kínál, 2025-ben nyílik meg Kaolack közelében. Az intézmény elősegíti a nyugati gyűjtemények és az afrikai nemzetek közötti kapcsolatokat, és átmeneti helyként szolgál a hazatelepített afrikai tárgyak tárolására az olyan közösségek számára, amelyek még nem rendelkeznek a gondozásukra elegendő forrással. Szintén múzeum épül Nigériában, hasonló okokból: az Edo Museum of West African Art (EMOWAA) Benin múltjának gazdag, királyi és szent tárgyait fogja őrizni és bemutatni 2025-től. (ARTNET.COM)

VÁLTOZÓ ELNÖKSÉG AZ EME ÉLÉN

- ¶ Bitay Enikő mérnök-informatikus akadémikust, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagját, a Sapientia EMTE professzorát választották az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) új elnökének. Bitay Enikő Keszeg Vilmos

néprajzkutató professzort váltja a tisztségben, a négy alelnöki tisztséget Bódizs György főorvos, Kerekes László nyugalmazott egyetemi tanár, Keszeg Vilmos néprajzkutató professzor és Sipos Gábor akadémikus, történész tölti be, az egyesület főtítkára Bogdándi Zsolt történész, levéltáros. (KRONIKAONLINE.RO)

ÉDENI MÉHLEGELO CORNWALLBAN

¶ Az Eden program egy kopár agyagbánya helyén kialakított botanikai biodómok és kertek sora. A legújabb figyelemfelhívó látványosságuk egy 55×23 méteres méhlegelő, mely 64 növényfaj egész évben virágzó részeivel folyamatos és változatos élőhelyet biztosít a beporzó rovaroknak. A virágzó műalkotás Alexandra Daisy Ginsberg munkája, mely a beporzó rovarok drámai csökkenésére kívánja felhívni a figyelmet. A munkához kialakított algoritmus, a Pollinator Pathmaker segítségével bárki összeállíthat magának is egy rovarbarát kertet. (ARTDAILY.COM)

AKADÁLYMENTESÍTÉS MÜNCHENBEN

¶ A Design Múzeum gyűjteményének egy részét jelynyelvre fordított videókkal és feliratokkal, hangos leírásokkal, valamint egyszerűsített nyelven olvasható vagy hallgatható szövegekkel közvetíti, s ezáltal megteremti az önálló tájékozódás lehetőségét például a hallás- és látássérültek, nyelvi megértési nehézségekkel küzdők vagy kognitív fogyatékkal élők számára. A tartalmat digitálisan biztosítják, de a kiállított tárgyaknál a helyszínen is elérhetők, angol nyelven is. A projekt pél-

dául szolgál a Bajor Állami Múzeumok számára, célcsoportok bevonásával elemzik a kiindulási helyzetet annak hiányosságaival és fejlesztési lehetőségeivel, majd meghatározzák a teendőket a fizikai akadálymentesítéssel, a tapintható tárgyak és a vakok digitális irányítási rendszereivel egyetemben. (ARTDAILY.COM)

FELHÁBORODÁS MARILYN MONROE RUHÁJA MIATT

¶ Marilyn Monroe legendás – és anyaga miatt pótolhatatlan – ruhájának viselése a New York-i MET-gálán annyira heves felháborodást keltett, hogy a Múzeumok Nemzetközi Tanácsa (ICOM) új ruhomegőrző bizottságot állított fel, amely segít frissíteni a múzeumi tagok magatartási kódexét, valamint az ICOM viseletekre vonatkozó irányelveit. A világ legdrágább ruhájának tulajdonosa, a Ripley's azonban nem akkreditált múzeum, ezért nem kötik az ICOM szabályai – még akkor sem, ha azokat az új munkacsoport szigorúbbá teszi. (NEWS.ARTNET.COM)

VÁGÓ-BÚTOROK NAGYVÁRADON

¶ A Vágó József és László által tervezett szecessziós bútorzat került a szintén általuk tervezett nagyváradi Darvas-LaRoche-házba. A teljes ebédlői garnitúrát az önkormányzat a skóciai Glasgow-ból vásárolta meg, majd restauráltatta. A szecesszió napjai eseményei között a Vágó testvérek munkásságáról szóló kiállítás is nyílt a Nagyváradi Egyetem campusában, amely épületkomplexum tervezője egyébként Vágó József volt. (ERDON.RO)

kalendárium

Faros Ikarus 66 a Közlekedési Múzeum Fókuszban a gyűjtemény című kiállításán
Fotó: Nyitrai Dávid – Közlekedési Múzeum

Összeállította: Magyar Katalin

VOLT EGYSZER EGY ÉSZAKI. A TÖRTÉNET FOLYTATÓDIK KÖZLEKEDÉSI MÚZEUM

szeptember 30-ig

Az egykori Északi Járműjavító területén ismét megnyílt az ipari helyszínt és a magyar vasút történetét bemutató időszaki tárlat. A Közlekedési Múzeum leendő otthonában a tavalyihoz képest kétszer nagyobb területen állítják ki a legendás mozdonyok mellett az eddig jórészt sosem látott, legújabb gyűjteményi kincseiket is: többek között faros Ikarust, két világháború közötti teherautót, Ford T-modellt, illetve szovjet luxusautót is. Bemutatják a megépülés előtt álló múzeum látványterveit is, s a kiállítás teljes ideje alatt múzeumpedagógiai foglalkozásokkal, integrált múzeumi órákkal és rendezvényekkel készülnek a szervezők.

BASQUIAT. SZIMBÓLUMOK ÉS JELEK ALBERTINA (BÉCS)

2023. január 8-ig.

Már most szólunk, hogy szeptember 9-től látható Jean-Michel Basquiat (1960–1988) rendkívüli munkásságának első nagy múzeumi retrospektív kiállítása Bécsben! Az Albertina csúcsműformában van, Ai Weiwei és Munch után újabb közönségmágnes tárlat nyitja az őszi idényt, a neves köz- és magángyűjteményekből származó mintegy nyolcvan jelentős mű bemutatása új betekintést nyújt Basquiat egyedi vizuális nyelvezetébe. A sokszínű életműt azt tükrözi, Basquiat hogyan állítja szembe erőteljes kompozícióit a hierarchiákkal és szabályokkal. Ihletet merít rajzfilmekből, gyerekrajzokból, reklámokból, saját haiti és Puerto Ricó-i örökségéből, az afroamerikai, afrikai és azték kulturális történetekből, amelyek klasszikus témákkal és kortárs hősökkel, például sportolókkal és zenészekkel keverednek. A nyelvi jelek és szimbólumok használata Basquiat művészeti gyakorlatának része, a legkorábbi rajzaitól a költői-konceptuális graffitikig, a jegyzetfüzetektől a későbbi rajzokig és festményekig.

NYITVA HEIDI HORTEN COLLECTION (BÉCS)

október 2-ig

Egy héttel a 81 éves alapító-névadó halála előtt adták át Bécs legújabb magánmúzeumát a belvárosban, az Opera háta mögötti kis palotában. Ausztria leggazdagabb özvegye még férjével, az áruházláncáról híres Helmut Hortennel kezdte a műgyűjtést és -pártolást. A több mint

félezer darabos gyűjteményben többek közt Renoir, Miró, Carl Hofer, Picasso, Matisse, Klee, Magritte, Léger, Schiele, Lucio Fontana, Lucian Freud, Francis Bacon, Yves Klein, Georg Baselitz, Andy Warhol, Roy Lichtenstein, Damien Hirst, Sigmar Polke és Gerhard Richter művei kaptak helyet. A kollekciónak 2018-ban óriási sikerű kiállítás nyílt a Leopold Múzeumban: 75 művész 170 kiállított művét fél év alatt 350 ezer látogató tekintette meg. A „WOW” sikerén felbuzdulva a következő év nyarán bemutatták az új múzeum terveit, egy évre rá már zajlott az építkezés, s idén nyáron megnyílt a három emeleten és 1500 négyzetméteren bemutatkozó, kívül hagyományhű, belül ultramodern (mondani sem kell: tökéletesen akadálymentes) épület a látogatók előtt. A múzeum honlapja megkapó módon kiemeli a megközelítés környezetbarát voltát: tömegközlekedésre biztat, kerékpártárolásra és elektromos autók töltőpontjára hívja fel a figyelmet. A – csütörtök esténként ingyen megtekinthető – nyitókiállítás szerényen, mintegy ötven kiválasztott műalkotást mutat be, például fényalkotásokat s írással összefüggő műveket, valamint természetel és állatokkal kapcsolatos szobrokat, festményeket, installációkat.

AGYAGHADSEREG – AZ ELSŐ CSÁSZÁR ÜZENETE MUNKÁCSY MIHÁLY MÚZEUM (BÉKÉSCSABA)

október 30-ig

A tárlatra érkező 47 terrakotta, egyenként csaknem kétszáz kilós agyagkatona eredeti darabjai az első kínai császár Csin-si Huang-ti sírját őrizték i. e. 220. óta. A császár teremtette meg Kína alapjait, uralkodása alatt egységesült a nyelv, az írás, a mértékegységek és a pénznem. Az első agyagkatonákat 1974-ben fedezték fel, mára pedig már nyolcezer harcost, lovat és fegyverek tízezreit tárták fel, s még mindig folyik a kamrák és a császár sírját őrző nagy domb feltárása. A kiállításon betekintést nyerhetünk az első kínai császár életébe, hasznos információkat tudhatunk meg Kína egyesüléséről, a reformok bevezetéséről, a kínai Nagy Falról és a császár sírjáról is. A „strázsálók” élet- és anyaghű másolatai Csin tartományból érkeztek Békéscsabára, a katonák mellett két harci kocsis modellje is látható.

A ROZSNYÓI BÁNYÁSZATI MÚZEUM 12 ÉVTIZEDE MESÉK ÉS BÁBOK VARÁZSBIRODALMA BÁNYÁSZATI MÚZEUM GALÉRIÁJA (ROZSNYÓ)

szeptember 7-ig, illetve augusztus 31-ig

A 120 éves honismereti múzeum – mely a Gömör-Szepesi-érchegység bányászatát és kohászatát, a történelmi Gömör képzőművészetét, valamint a Szlovák-karszt barlangászatát és világörökségét mutatja be – kiállításokkal és konferenciával ünnepel. A múzeum 1940-ben egyesült az 1912-ben megalakult városi múzeummal, majd újabb részlegekkel bővült. Az ünnepi tárlat két teremben a múzeum kezdeti időszakát, a harmadikban a múzeumi tevékenységeket ismerteti jellegzetes műtárgyak és kordokumentumok segítségével.

Szintén jubileumi kiállítás, a Rozsnyói Meseszínház fennállásának 25. évfordulója alkalmából összeállított tárlat mutatja be a színház előadásainak rejtelseit bábok, díszletek, kellékek és az előadásokról készült fényképek segítségével. A Meseszínház hivatásos utazó színházként alakult, feladatának a felvidéki (különösen a gömöri) népmesekincs színházi feldolgozását tekinti, de világnépmese-sorozatuk is indult.

PÁRHUZAMOS KÖZPONTOK: KOLOZSVÁR ÉS MAROSVÁSÁRHELY (1920–1990)

MAROS MEGYEI MÚZEUM (MAROSVÁSÁRHELY)

szeptember 4-ig

A 2012-ben alapított, sepsiszentgyörgyi székhelyű Erdélyi Művészeti Központ által rendezett tárlat elsősorban az iskolateremtő alkotók munkásságát idézi meg, ezért többek között az 1948-tól működő kolozsvári Képzőművészeti Főiskola tanárainak, valamint az 1949-ben alapított marosvásárhelyi Képzőművészeti Líceum képzőművész tanárainak művei szerepelnek a kiállításon. Mellettük sorakoznak a kolozsvári 20. századi művészeti élet további kiemelkedő alkotói – mint például Ács Ferenc, Fülöp Antal Andor, Szolnay Sándor, Gy. Szabó Béla, Mohy Sándor, Nagy Albert, T. Szűcs Ilona, Pallos Sch. Jutta, valamint marosvásárhelyi művészek által készített munkák. A túlnyomórészt festményekből álló anyagban helyet kapott több jelentős grafikai munka, leginkább a kolozsvári grafikai iskola képviselőitől, valamint néhány szobrászati alkotás is (kurátor: Bordás Beáta).

VAS ISTVÁN. AZ IDŐ METSZETÉBEN FERENCZY MÚZEUM (SZENTENDRE)

szeptember 25-ig

Vas István (1910–1991) alakjára, verseire, esszéire, regényeire, műfordításaira alig emlékszik már valaki, a halála óta eltelt három évtized alatt elhalványodott az életmű hatása. Talán ez a kiállítás segít felidézni az emlékeket, felfedezni, újra izgalmassá tenni az író és műveit. Kötődése a képzőművészethez és Szentendréhez jó ürügy az életmű felfedezésére: feleségével, Szántó Piroskával sok időt töltött itt, szentendrei nyaralójuk afféle irodalmi szalonná vált (kurátor: Szilágyi Zsófia Júlia irodalomtörténész).

ZÜMMÖGÉS A MÚZEUMBAN MAGYAR TERMÉSZETTUDOMÁNYI MÚZEUM

december 31-ig

A Magyar Természettudományi Múzeum a *Tehetsz méh többet!* kampányhoz csatlakozva egyedülállóan nagy, interaktív kiállítással hívja fel a figyelmet a méhek és más beporzók globális pusztulásának beláthatatlan következményeire. Az ENSZ és az Élmezésügyi és Mezőgazdasági Világszervezet szerint a beporzók, főként a méhek és a lepkék több mint negyven

százalékát fenyegeti a kihalás, holott a Földön található összes növény kétharmada igényli a rovarok munkáját – védelmük érdekében ezért szükséges az ismeretterjesztő munka. A tárlat a legmodernebb vizuális eszközök segítségével leginkább a tizenéves korosztály érdeklődését kívánja felkelteni a téma iránt. (Az energiaárak emelkedése miatt a múzeum csak csütörtöktől vasárnapig tart nyitva – igaz, két órával hosszabb ideig –, s a belépők árai is változtak.)

MORRIS HIRSHFIELD ÚJRAFELFEDEZÉSE AMERICAN FOLK ART MUSEUM (NEW YORK)

január 29-ig

Szeptember közepén nyílik az 1930-as és 1940-es évek egyedülálló autodidakta művészeinek retrospektív kiállítása. A lengyelországi zsidó családban született Morris (Moishe) Hirshfield (1872–1946) 18 évesen New Yorkba emigrált szüleivel és testvéreivel. Lábbeliüzletük népszerű darabjai voltak a díszített, Hirshfield által tervezett budoár papucskok, amelyek még a nagy gazdasági világválság idején is jól fogytak. A megromlott egészsége miatt nyugdíjba vonuló szabó és cipőtervező 65 évesen kezdett festeni: színes és vadul stilizált állatokat, embereket és tájakat. A szürrealisták felkarolták, Peggy Guggenheim gyűjtötte műveit, és 1943-ban a Modern Művészeti Múzeumban nagy nyilvánosságot kapott kiállítása – igaz, gúnyolták is „két ballabas” női figuráiért. 78 művet készített, ebből több mint negyven elbűvölően naiv vagy szürrealista (ki-ki döntse el magában) képet mutat be e mostani tárlat, de az élettörténet is kirajzolódik, s az általa tervezett papucskok kézzel készített másolatai is megjelennek.

JÓ LESZ A BÓLESZ – ZSIDÓ ÉTKEZÉSKULTÚRÁNK A TÖRÖK HÓDOLTSÁGTÓL 1945-IG MAGYAR KERESKEDELMI ÉS VENDÉGLÁTÓIPARI MÚZEUM

november 27-ig

A kiállítás a magyarországi zsidó gasztronómatörténet forrásait – s a zsidó gasztronómiát – állítja a középpontba: szakácskönyveket, kéziratos receptgyűjteményeket, tárgyakat és dokumentumokat, amelyek segítségével bepillantunk a hagyományos zsidó étkezési kultúra hazai történetébe. Németország mellett hazánkban publikálták az egyik legkorábbi zsidó szakácskönyvet 1840-ben, s Pesten adták ki a világ első héber betűs szakácskönyvét 1854-ben. A fennmaradt jelentős számú szakácskönyv feldolgozása lehetővé teszi a magyar zsidó gasztronómatörténet alaposabb megismerését. S hogy mi a bólesz? Vajas-keltésztás diós tekercs. Azok számára, akiket a receptek részletesebben is érdekelnek, a múzeum kiadja Körner András: *Jó lesz a bólesz. Magyar zsidó gasztrótörténeti tanulmányok* című könyvét. Napjaink budapesti zsidó vendéglátóhelyeit pedig a kiegészítő kiállítás fotói mutatják be (társkurátor: Saly Noémi).

COWBOYOK ÉS INDIÁNOK – A LEGENDÁS VADNYUGAT MÓRA FERENC MÚZEUM (SZEGED)

december 31-ig

A mintegy hatszáz négyzetméteres, a múzeum szinte összes termét betöltő tárlat megidézi a cowboyok és indiánok legendás világát 1850-től 1900-ig. Oklahomából, a legnagyobb vadnyugati múzeumból hatvan tárgy érkezett Szegedre. Cowboyok és indiánok viseletei és használati tárgyai: kalapok, ingek, nadrágok, csizmák, nyergek, kengyelek, sarkantyúk, seriffcsillag, lasszók, indián fejdíszek, békepipák. A kiállításon bemutatják a cowboyok legendás fegyverének, a Coltnak tucatnyi típusát is, s nem hiányoznak a westernfilmek relikviái sem. Érkeztek még tárgyak a Néprajzi Múzeumból, a Nemzeti Múzeumból, a győri Xántus János Múzeumból és magángyűjteményekből is: egyik magyarországi érdekesség Xántus János puskája, egy Henry-karabély.

SIMON HANTAĪ. CENTENÁRIUMI KIÁLLÍTÁS FONDATION LOUIS VUITTON (PÁRIZS)

augusztus 29-ig

A 26 éves korától Franciaországban élő sváb–magyar művész (1922–2008) születésének századik évfordulója alkalmából az Alapítvány a HantaĪ családdal közösen rendezett retrospektív kiállítást mutatott be, amely a művész több mint 130 alkotását gyűjti össze. Az 1957 és 2000 közötti évekre összpontosító tárlaton a nagy formátumú művek is helyet kaptak, közülük jó néhány még soha nem szerepelt kiállításon. HantaĪ alkotásait más jelentős művészek munkái mellett mutatják be, akik hatással voltak a művészre, köztük Henri Matisse és Jackson Pollock, akiknek művészi hatásai meghatározók voltak fejlődésében, valamint Michel Parmentier és Daniel Buren, akikhez munkakapcsolat és barátság fűzte az 1960-as évek elején. A tárlaton az Emmanuel Macron francia elnök irodájának falát díszítő *Ecriture rose* című négyméteres alkotás is látható 1959-ből, de Maklárý Kálmán budapesti galériástól is kölcsönöztek képet.

KÉP-MOZGÁSOK

VASARELY MÚZEUM (BUDAPEST)

szeptember 4-ig

Az idén 35 éves fennállását ünneplő budapesti Vasarely Múzeum Pécshez kötődő képzőművészek munkáiból nyitott kamarakiállítást, amely a Kismányoky Károly (1943–2018) rendezte és Martyn Ferenc (1899–1986) közreműködésével készült *Martyn 1983* című animációs film fázisrajzaiból, fotókollázsaiából válogat. Ezek a művek egyrészt a rendező által az életmű különböző periódusaiból választott Martyn-képek lehetséges variációi, továbbfűzve az absztrakt motívumokat, másrészt az alkotófolyamat szakaszait imitálják. A kiállításon láthatók Szijártó Kálmán Martyn madármotívumát felidéző grafikái s Nádor Katalin (1938–2018) fényképei,

amelyekkel a Janus Pannonius Múzeum műtárgyfotósaként dokumentálta Martyn életművét. A kiállítás kurátorai: Nagy András (Janus Pannonius Múzeum, Pécs) és Pócs Veronika (Vasarely Múzeum Budapest).

A SZABADSÁG FORMÁJA. NEMZETKÖZI ABSZTRAKCIÓ 1945 UTÁN MUSEUM BARBERINI (POTSDAM)

szeptember 25-ig

A vándorkiállításra, amelyet a bécsi Albertina Modernnel és az oslói Munchmuseettel közösen szerveztek, több mint ötven művész mintegy száz alkotását kölcsönözték a világ vezető modern és kortárs múzeumaiból és meghatározó magángyűjteményekből. A tárlat a második világháborút követő két legfontosabb absztrakciós áramlatra fókuszál: az absztrakt expresszionizmusra az Egyesült Államokban és az Art Informelre Nyugat-Európában. Többek között Jackson Pollock, Lee Krasner, Willem de Kooning, Franz Kline, Hans Hofmann és Joan Mitchell, Mark Rothko, Barnett Newman művei láthatók, de mellettük ott találhatók Simon Hantaí és Reigl Judit alkotásai is. A kiállítást egy 256 oldalas katalógus kíséri.

VALLÁSOS GICCS – AZ ÉRTÉK ALULNÉZETBŐL EVANGÉLIKUS ORSZÁGOS MÚZEUM

október 2-ig

A giccs az élet minden területén jelen van, így az egyházban is – akár még a prédikációkban is. Sikerének titka, hogy könnyen befogadható, olcsón beszerezhető, s nagy mennyiségben rendelkezésre áll: a provokatív kiállítással ennek veszélyeire hívják fel a figyelmet. A teológiai tanárok is lelkesen csatlakoztak a gyűjtéshez, hozták rejtett „kincseiket”, melyekkel (ökumenikus alapon) tele van a kiállítótér, ám elrejtettek köztük néhány valódi értéket is. A rendezők azt szeretnék, ha a látogatók maguk jönnének rá, mivel van dolguk: hamissággal vagy értékkel. Szeptemberben konferenciát is terveznek, amelyen evangélikus teológusok és külsős szakemberek segítségével járják körbe, mi is az a vallási giccs.

MÁRIA TERÉZIA 305 TRAGOR IGNÁC MÚZEUM (VÁC)

augusztus 31-ig

Mária Terézia 1764-es váci látogatása kiemelkedő fontosságú volt a város számára, az uralkodó tiszteletére még diadalkaput is emeltek, amely szó szerint páratlan építmény azóta is az országban. A Tragor Ignác Múzeum kiállítása az Elefántos Házban idézi fel az eseményt az uralkodó születésének 305. évfordulója alkalmából, bemutatja a váci látogatás körülményeit és hatását, valamint betekintést enged a királynő életébe is. Az alkalomra megjelent a *Mária Terézia váci látogatása* címmel egy különleges könyv is (szerkesztője: Horváth M. Ferenc).

A váci múmiák kincsei eközben az év végéig Pécsre, a Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Múzeumába költöztek: a domonkos kripta leletgyűttesének különleges darabjaiból összeállított vándorkiállítás páratlan gazdagságban mutatja be a 18. századi, többnyelvű és nemzetségű városi polgárság életét, halálát és temetkezési kultúráját.

MINDEN ÚT (RÓMÁBA) AQUINCUMBA VEZET

AQUINCUMI MÚZEUM

december 31-ig

Az ókori utak és a közlekedés adja a legújabb időszaki kiállítás témáját Óbudán. A Római Birodalom provinciáit is behálózták a főútvonalakból leágazó, alaposan megépített, jól karbantartott utak, amelyek nélkül nem létezett volna hatékony hadseregmozgatás, posta, kereskedelem és turizmus sem. Fontosak voltak a Limes határvédelmi rendszerén futó utak is, amelyek az ott kiépített legio- és segédcsapattáborokat, őrtornyokat és határ menti városokat kötötték össze. De a birodalom határain túl is találunk a római katonák és kereskedők által használt utakat, s a szárazföldi utak mellett természetesen a vízi közlekedés is óriási szerepet játszott a Római Birodalom működésében tengeren és folyón egyaránt. A kiállítás feltárja, hol futottak ezek az utak, milyen módon alakultak ki, mivel és kik utaztak rajtuk, és arra is választ kaphatunk, hogy mi maradt ránk az ókori Róma híres útjaiból (kurátorok: Láng Orsolya, Lengyelne Kurucz Katalin, Varga Nikoletta, Hajdu Barbara, Zsidi Paula).

BEATRIX POTTER: A TERMÉSZETHEZ HÚEN

VICTORIA & ALBERT MUSEUM

január 8-ig

Ez az első kiállítás, amely Beatrix Potternek (1866–1943), a 20. század egyik legkedveltebb gyermekkönyvírójának és -illusztrátorának, Nyúl Péter és társai megteremtőjének teljes élet-történetét meséli el, a mesemondótól a természettudósig és természetvédőig. A kicsiknek és nagyoknak egyaránt szóló tárlat több mint kétszáz személyes tárgyat mutat be, köztük műalkotásokat, ritkán látható leveleket, kéziratokat, vázlatokat, kódolt naplókat, családi fényképeket. Kiskorától a természet után rajzolt, a festésoktatást túl formálisnak érezte, sokkal inkább lelkesítette az, ha azt rajzolhatta, amit megfigyelt. Növényekről és állatokról készített tanulmányokat a Természettudományi Múzeumban, és megtanulta, hogyan rajzolja le a mikroszkóp alatt látottakat. 1897-ben esszét írt gombákon végzett kísérleteiről, de nőként nem olvashatta fel a tudományos társaság ülésén, a nevében más adta elő. Meséi illusztrált levelekből alakultak ki, az első könyvét 1902-ben a Frederick Warne kiadó jelentette meg, színes képekkel. A siker hatására 28 mesekönyvét adták ki, amelyek az állatok történeteinek keresztül a brit tájat, a vidéki életet mutatják be; az utolsó kötet 1930-ban jelent meg. Közben gazdálkodott, juhokat tenyésztett; megőrzésük érdekében földjeit, farmjait a National Trustra hagyta.

szemle

Az Antal-Lusztig-gyűjtemény 3. köteté, borító

FARKAS ZSUZSA

AL-KÖTETEK, AZ ANTAL-LUSZTIG-GYŰJTEMÉNY FELDOLGOZÁSA

Nagy T. Katalin (szerk.): *Az Antal-Lusztig-gyűjtemény 1–3.*

Déri Múzeum, Debrecen

1. kötet: 2018, 599 oldal; 2. kötet: 2020, 606 oldal; 3. kötet: 2021, 607 oldal

TA 2006 őszén megnyílt debreceni MODEM (Modern és Kortárs Művészeti Központ) és a legnagyobb magyar magángyűjtemény, az Antal-Lusztig-gyűjtemény története a kezdetektől szorosan összefonódott. A műgyűjtő Antal Péter tíz évre letétbe helyezett ott több mint háromszáz alkotást, és megállapodott az intézménnyel, hogy az kiállításokat rendez, és feldolgozza a kollekción. Ez sajnos nem történt meg, s a tíz év elteltével új megállapodás született, amelynek értelmében Nagy T. Katalin a kollekciónból kiválasztott több mint kétezer alkotásból állít össze öt kötetet. A megállapodás része volt az is, hogy a kötetek szerkesztése, részben írása mellett a MODEM-ben és máshol rendszeresen bemutatnak egy-egy válogatást a gyűjteményből, amelyekhez katalógusok készülnek. Az első vaskos kiadvány az *Újratervezés* című kiállításához jelent meg, amely előre vetítette a majdani kötetek koncepcióját és szerkezetét. Ezt számos kiállítás követte – a két részből álló *GÉM / GAMEkapocs* című tárlat, amelyben a gyűjtemény egyes darabjai jelentek meg képzőművészeti, irodalmi, zenei párhuzamokkal és reflexiókkal (2016–2017), a *Receptorok* című kiállítás (2017), amelynek alcíme – *Kozári Hilda multiszenzorális intervenciója az Antal-Lusztig-gyűjteményben* – jelezte, hogy a kurátor ismét a kortárs művészettel kereste a kapcsolódási pontokat. 2018-ban a *Tisztelt Németh Lajos professzor!* című tárlat az Antal-Lusztig-gyűjtemény ötvenedik születésnapját ünnepelte. Ezt két kiállítás követte Berlinben és Rómában, ami a Moholy-Nagy László-évfordulóhoz kötődött.

¶ Mindezek mellett és közben készültek az úgynevezett gyűjteményi kötetek, közülük a harmadik megjelenése adja az apropóját ennek a recenzióknak. A tervek szerint 2022-ben megjelenik a negyedik, a következő évben pedig az ötödik kötet. Ez egy páratlan vállalkozás, és példa nélküli a magyar művészettörténet-írás és a magángyűjtés történetében is.

¶ A Bogdán Csilla grafikus által tervezett igen látványos, mutatós kötetek egyformán finoman kivitelezett tervükkel benevezhetők a szép könyvek versenyébe is. Nagy T. Katalin kiváló csapattal vette körül magát, hogy a fényképezéstől az angol fordításokig minden a helyére kerüljön. A három kötetben szereplő művészekről több művészettörténész írt egy-egy életrajzot és néhány kiemelt képről elemzést. Arra nincs mód, hogy mindegyikre reagáljunk, csak néhány

jellegetességet szeretnénk itt és most kiemelni. Végső leltárt majd csak az ötödik kötet után érdemes (újra) készíteni.

- ¶ Adott volt Antal Péter gyűjteménye és koncepciója, ami úgy alakult, hogy kiválasztott a magyar képzőművészek közül háromszáz művészt, akik számára jelentőséggel bírtak. „Kis életműveket” igyekezett összeállítani, vagyis úgy gyűjtött, hogy egy-egy kiválasztott művész minden korszakából legyen nála egy-egy darab, szerinte ez mutatja be azt az alkotói ívet, amelyet egy-egy mester befutott. Közös megegyezéssel a szerkesztő is művészenként, kronologikusan csoportosította a bemutatandó anyagokat, eddig 31 alkotót emeltek ki. Mind-egyiküknek több alkotását vásárolta meg a gyűjtő, van, akinek szinte a teljes életműve hozzá került. A kötetek szerkezete azonos, az alapos és igen pontos életrajzok után kiválasztottak néhány darabot, a nagyobb egységekből tíz alkotást, és azokat elemezték kimerítően a szakértők. Az Antal–Lusztig-gyűjteményben található többi mű kis méretben, egy táblázatban tanulmányozható pontos adatokkal ellátva, együtt szerepelnek a méretek, a jelzések, a proveniencia, a kiállítások, az irodalmi említések és a reprodukciók helye is jelezve van, amennyiben az ismert volt. Egyes esetekben a táblázatok végén utalnak arra, hogy csak válogatás fért bele a kötetbe, nem a gyűjtőnél található a teljes anyag.
- ¶ A köteteket (amelyeket bátran nevezhetünk szakkatalógusnak is) kiállítások is kísérik, amelyek a pandémia alatt háttérbe szorultak ugyan, de ebben az évben a második kötet anyagából a Hegyvidék Galériában volt egy válogatás, a Múzeumok Éjszakáján, júniusban pedig a MODEM adott otthont a harmadik kötetből kiválasztott műveknek.
- ¶ Nézzük kicsit közelebről a kötetek szerkezetét, sajnos nincs mód mindazokat megemlíteni, akik segítették ezt a heroikus munkát. Az első, amely a *Barcsay, Vajda, Ámos, Korniss, Anna, Bálint* alcímet viseli, 2018-ban jelent meg. Az előszóban a szerkesztő ismertette Antal Péter és nagypapa élettörténetét, a gyűjtemény kialakulását, érdeklődési körét. A művészekkel kialakított közvetlen kapcsolat miatt Anna Margittól nyolcvan mű, Ámos Imrétől hétszáz munka található a gyűjteményben, amelyből csak 105 kerülhetett most a kötetbe. Ide került Barcsay Jenő 57, Vajda Lajos 72, Korniss Dezső 71, Bálint Endre 107 műve, ami bizonyítja, hogy érdemes belepillantani és átlapozni a vaskos katalógust. Az első kötetben a szentendrei inspirációval bíró művészek szerepelnek, akiknek a város gyűjtőpont volt életükben és művészetükben. A kötet szerzői: Szabó Noémi, Patáki Gábor, Kopin Katalin, Bodonyi Emőke, Kis Annamária, Törteli Anett a Debrecenben őrzött műveket a feldolgozás alkalmával tüzetesen megvizsgálták, így a hátoldalakon található adatok segítették pontosítani a tényeket, számos

Az Antal-Lusztig-gyűjtemény kötetei
Forrás: MOM Kulturális Központ – Hegyvidék Galéria

Az Antal-Lusztig-gyűjtemény kötetei a Hegyvidék Galériában, 2012
Fotó: Egressy Orsolya © MOM Kulturális Központ – Hegyvidék Galéria

Sok-sok időt szenteltek a művészek feldolgozatlan, alig ismert élettörténetének apró mozzanataira, amelyek meghatározzák és magyarázzák a művek milyenségét.

alkalommal új adatokra leltek. Nemcsak kétoldalas művek léteznek, de olyanok is, amelyeken az átfestések és újrashasznosítások is felfedezhetők. Egyes művek elemzését a régebbi szerzők megidézésével gazdagították.

¶ „A magángyűjtemények jövőbeli sorsát nem láthatjuk előre, de történiék bármi, kerüljenek bárhová e gyűjtemény remekei, e kötet és a következők is arra hivatottak, hogy megőrizték lapjaikon egy debreceni gyűjtemény kiemelkedő darabjait” – írta Nagy T. Katalin.¹

¶ A szépséges küllemű második kötet alcímét is nagyon nehéz a terjedelem miatt ide listázni, hiszen ebben húsz művész szerepel, és 17 művészettörténész írt hozzá értő sorokat. A szerkesztő csoportosította a művészeket, az Európai Iskola és az Elvont művészek csoportja – Barta Lajos, Fekete Nagy Béla, Gedő Ilka, Gyarmathy Tihamér, Jakovits József, Lossonczy Ibolya, Marosán Gyula, Vajda Júlia, Veszelszky Béla, Zemplényi Magda – került be ebbe a válogatásba. A szentendrei művészkörhöz sorolható Bene Géza, Gadányi Jenő, Ilosvai Varga István, Mihályz Pál és Vaszkó Erzsébet. További öt alkotó a korszak egyéni úton járó jelentős mesterei: Bartha László, Borsos Miklós, Gábor Marianne, Kerényi Jenő és Szalay Lajos. A szakkatalógus szerkezete stabil maradt, így az életrajzok, a kiemelt elemzések és a nagyobb méretű reprodukciók után egy táblázat összegzi a gyűjteményben található műveket. E kötet bevezetőjében Nagy T. Katalin egy Walter Benjamin-idézettel indít, amely szerint a tárgyak háttérét képező minden részlet mágikus enciklopédiát alkot.² Ezért is foglalkoztak sokat az apró részletekkel, az adatok pontosságának ellenőrzésével. Sok-sok időt szenteltek a művészek feldolgozatlan, alig ismert élettörténetének apró mozzanataira, amelyek meghatározzák és magyarázzák a művek milyenségét. Az alkotások készülésének minden rezdülését feltáró igazságok megtalálása a 20. századi környezetben sem könnyű feladat, főleg olyan esetekben, amikor mellőzött, kevésbé ismert és publikált, kiállításokon nem szereplő művészekkel és művekkel volt dolguk.

¶ *A művészet rejtett arcai 1947–1949* címmel a budapesti Hegyvidék Galériában nyílt meg a második kötetből kiemelt műveket bemutató kiállítás.³ A válogatás Kállai Ernő: *A természet rejtett arca* című 1947-ben megjelent könyvére utal, amelyben a szerző Picasso, Klee, Tanguy, Ernst mellett Vajda Lajos, Lossonczy Tamás,

Martyn Ferenc festészetéről értekezett. Az Európai Iskolából kivált Elvont művészek csoportjának tagjaitól láthatott a nagyközönség néhány absztrakt, kevéssé ismert alkotást.

- ¶ A most megjelent harmadik kötet öt művész és három művészettörténész munkája,⁴ ez a (legújabb) ünnepi lépés adja ennek az ismertetőnek az apropóját. A *Nagymesterek a hatvanas–hetvenes évekből* című válogatásban Schaár Erzsébet és Ország Lili munkáit Árvai Mária, Vilt Tiborét Bodonyi Emőke, Tóth Menyhért és Kondor Béla gyűjteményi anyagát pedig Nagy T. Katalin mutatja be. Schaár Erzsébet 142 műve közül kilenc elemzés, Ország Lili 55 műve közül 16 elemzés hozza közelebb a korszakot és az alkotókat. Vilt Tibor összes szobra most nem lett bemutatva, csupán 77 műve sorakozhatott fel, amiből tízet emeltek ki az elemzések céljára. A gyűjtő megvásárolta a Vilt–Schaár-hagyatékot, amelyben számos sérült szoborvázlat van, ezek sem kerültek be a könyvbe. Tóth Menyhért 157 alkotása nyolc elemzéssel, Kondor Béla pedig 107 művéből kiválasztott hét elemzéssel ellátva kerül most elébünk. Fontosak ezek az adatok és számok, amelyek a gyűjtemény mennyiségére utalnak, ez jelzi azt is, hogy mennyire nehéz volt kiválasztani közülük azokat, amelyekről a részletes kutatások megjelentek. Az elemzések azonos szerkezetűek, körüljárják a művek készítésének körülményeit, a datálás mindig nagyon fontos első lépés, ami akár közös kutatásokat is eredményezhetett. A téma felidézése után következik a konkrét leíró elemzés és az értékelés.
- ¶ Külön érdekessége a Kondor Béla-résznek az, hogy a művésznak a Magyar Képzőművészeti Főiskolán 1956-ban lezajlott vitája szövegét is olvashatjuk a Dózsa György-sorozat grafikai lapjai mellett Győri János kutatásainak köszönhetően.⁵ A sok-sok összegyűjtött adat biztosítja, hogy a művek mindenkor azonosíthatók lesznek, a faktológia műkereskedelmi fontossága újabb adatmennyiség összegyűjtését teszi lehetővé.
- ¶ A harmadik kötet szerzőinek tanulmányai nemcsak értelmezik az alkotásokat, de a történeti reflexivitásnak köszönhetően a művészekkel való személyes kapcsolataikra is rávilágítanak. A szerkesztő és az olvasószerkesztő Borus Judit igyekezett mindhárom kötetben a szerzők írásait egységesíteni, de még így is érezzük a művészekhez, a művekhez való viszonyulások sokféleségét.
- ¶ 2016-ban Antal Péter úgy nyilatkozott, hogy a gyűjtés egyszemélyes színház számára. Ő írja a darabot, ő rendezi, ő játssza el, és ő a közönség is.⁶ E kötetek által mi is bevonódunk a közönség körébe, és mindazok részesülhetnek az előadásból, akik megnézik a kiállításokat és olvassák ezeket a köteteket. 2021-ben a gyűjtő ars poeticája némileg módosult, hiszen számára a műtárgyak kezelése, egyben tartása és mindenkori rendelkezésre bocsáthatósága vált

a legfontosabbá. „Egyben tartom, kezelem és ápolom az alkotásokat” – nyilatkozta.⁷ A könyvészetileg is rendkívüli kötetek által konzerválódik a gyűjtemény pillanatnyi állapota, a könyvlapok megőrzik az utókor számára ezt a gyűjtői habitust. Ez fontos lépés, hiszen történjen bármi a jövőben, ez a feldolgozás egyfajta stabilitást, igazolást, azt is mondhatnánk boldogságot nyújthat Antal Péter számára. Ha elérkezik az a pont, hogy több műre már nincs szükség, akkor a gyűjtői szenvedély által felmerülő kétségek is háttérbe szorulnak. Várjuk a következő, negyedik kötetet, amely az alföldi festőket veszi sorra. Ebben az új részben a teljes Tornyai János-anyagot is közzéteszik Nagy Imre írásaival kísérvé. Nagy István számos alkotását, Rudnay Gyulát és más alföldi művészeket pedig Tóth Károly fogja bemutatni és feltárni.

- ¶ A második és harmadik kötet hivatalos könyvbemutatója a Hegyvidék Galériában volt május 19-én. A rendhagyó beszélgetésre Nagy T. Katalin Antal Pétert és hat szerzőt hívott meg. A gyűjtő elmesélte, hogy egy nagy családi könyvtár alapozta meg gyermekkorában a képzőművészeti érdeklődését. Az Ámos-anyag pedig egy fa gyökérzetét hozta benne létre, amelynek később mindenféle elágazásai nőttek ki. A szerzők a gyűjteményben található művek és Kállai Ernő kapcsolatáról, a művészeknek a gyűjteményben elfoglalt helyéről, mennyiségéről és minőségéről számoltak be.
- ¶ Antal Péter korábban úgy nyilatkozott, hogy akárcsak a művészek, ő is folyamatos út- és énkereső, az önazonossága pedig a gyűjteményben testesül meg. A pandémia utáni időszak mindent átalakított, és alig lélegeztünk föl, már jött a következő, nem várt félelem: a háború. Mindezek csak lassíthatják, de nem állíthatják meg az emberi szenvedély mibenlétének állandó vizsgálatát.

Jegyzetek

- [1] Antal–Lusztig-gyűjtemény 1. Déri Múzeum, Debrecen 2018, 19.
- [2] Antal–Lusztig-gyűjtemény 2. Déri Múzeum, Debrecen 2020, 2.
- [3] A kiállítás 2022. május 12. és június 11. között volt megtekinthető.
- [4] Antal–Lusztig-gyűjtemény 3. Déri Múzeum, Debrecen 2022.
- [5] Kondor Béla: *Küszködni lettél*. Szerk.: Győri János (2. kiadás) Kortárs Kiadó, Budapest 2021, 375–377.
- [6] Tasnádi Kata: Négyezer műtárgya van, de egytől sem válna meg, *Origo*, 2016. szeptember 27. <https://www.origo.hu/kultura/index.html>.
- [7] Bódy Géza: *Antal Péter: a vírus pezsdtőleg hat a műtárgypiacra*. 2021. április 12. <https://novekedes.hu/interju/>.

módszertan

Enteriőr a régészeti állandó kiállításban

BÁCSMEGI GÁBOR
AZ ÉV MÚZEUMA DÍJAS MUNKÁCSY MIHÁLY MÚZEUM
ÚJ ÁLLANDÓ KIÁLLÍTÁSÁNAK RÉGÉSZETI RITKASÁGAI

TA Munkácsy Mihály Múzeum megújult régészeti tereinek felosztása idővonala fűződik fel, folyamatosan haladva előre az időlabirintusban, ami összhangban áll a bemutatóterek elrendezésével. Az újkőkortól az egyes régészeti korszakokon át ismerhetjük meg Békés megye történetét egészen a Rákóczi-szabadságharc végéig.

TA bemutatott tárgyak kiválasztásakor a fő szempont az volt, hogy lehetőleg a legizgalmasabb, legérdekesebb leleteket helyezzük a vitrinekbe, de nagy hangsúlyt fektettünk a frissességre is. Ennek köszönhetően rengeteg olyan tárgyunk van a kiállításban, amelyet eddig még nem láthatott a közönség. Zömük az elmúlt évek ásatásain került elő, és már akadnak olyan példányok is, melyek a néhány éve indult közösségi régészeti programok során bukkantak elő. A kiállításban azonban nemcsak magukat a tárgyakat, hanem azok összefüggéseit, használati és viseleti módját is igyekeztünk bemutatni rekonstrukciók és interaktív elemek segítségével.

TAz újkőkori (Kr. e. 6000 k.–4500/4400 k.) települések főként a folyók menti, ár-
vizektől védett, magasabb térszinteken helyezkedtek el, a korszak középső és késői időszakában akár több méter vastag rétegsorokat kialakítva. Ezek az úgynevezett tellek, amelyek körül akár több hektárnyi területen találunk házakat, sírkerteket. Az egyik ilyen battonyai tellről származik az egyik legritkább lelet: egy gyermek vagy nő lábnyoma. Valaki rálépett egy puha agyagdarabra, mely nemsokára enyhén kiégett, megőrizve a lábujjak és a lábfej egy részének lenyomatát.

TMintegy ötezer éve, a rézkor végén, a bronzkor elején készülhetett az a vésett díszű állókő vagy sztélé, amelyet Kevermesen találtak, és melynek motívumai Franciaország területéhez köthetők. Maga a kő a Zarándi-hegységből származik, és a hitelesítő ásatás során sikerült tisztázni a pontos megtalálási helyét is.

TA bronzkor kései időszakában (Kr. e. 1400/1300–900/800) a Kárpát-medence területén ugrásszerűen megszorodtak az elrejtett ép vagy törött bronztárgyak. Némely esetben akár több mint száz, néha csak egy-két tárgyat ástak el. Mezőberény határában két meghajlított kardot rejtettek el ebben az időszakban, amelyek valószínűleg két különböző tulajdonosnak készülhettek. A hajlítás

*Mintegy ötezer éve, a rézkor végén, a bronzkor elején
készülhetett az a vésett díszű állókő vagy sztélé, amelyet
Kevermesen találtak, és melynek motívumai Franciaország
területéhez köthetők.*

hevítéssel történt, tehát mindenképpen szándékolt volt, a mögötte sejtethető rituálé jelentése azonban sajnos idáig homályban maradt.

- ¶ A dobozi görög éremlelet 1977 tavaszán került elő kertásás közben. Valamikor a Kr. e. 2–1. század során kis edényben 141 ezüstpénzt rejtettek el. Az éremlelet túlnyomó többsége a balkáni görög városállamok érméiből áll, maga a kincs 140 apollóniai és dyrrhachiumi drachmát és egy római köztársasági dénárt tartalmaz. A görög érmék előlapján egy borját szoptató tehén, hátlapján Alkinoos kertje látható. A római denáron sisakos Róma-fej és Viktória négyes fogatban szerepel. A kincs elrejtését konkrét eseményhez kötni egyelőre nem tudjuk, talán egy dák betörés alkalmával rejtette el tulajdonosa, aki már nem tudott visszatérni, hogy kiássa vagyónát.
- ¶ A görög és római antikvitásban népszerűek voltak a vésett ékkövek, latin nevükön gemmák. Felületükre isteneket, héroszokat és más mitológiai alakokat, portrékat, állatokat, tárgyakat, esetleg jeleneteket véstek. Használták őket gyűrűbe foglalva vagy az átlukasztott követ nyakban hordva pecsétlőként, ékszerként, talizmánként viselték. A kardosi gemmán Zeusz alakja tűnik fel kedvenc állatával, a sassal (mivel római kori kontextusból került elő, szerencsésebb volna őt Jupiternek hívni). Párhuzamok alapján egy arany pecsétgyűrűhöz tartozott. Anyagát tekintve jáspis, mivel bemélyed a kő felszínébe, technikai szempontból „intaglio”. A Római Birodalom területén készítették valamikor a Kr. u. 2–3. század fordulóján. Az alföldi szarmatákhoz kereskedelem révén vagy rablóportya során került. A szarmata közösség a tulajdonosával együtt eltemette. Kérdés persze, hol van az aranygyűrű? Talán már eleve csak a gyűrű pecsétkövét helyezték a sírba, de valószínűbb, hogy egy sírrabló vitte el az aranyat.
- ¶ 1856 őszén Balázs János kunágotai dohánykertész háza előtt egy vályogvető gödröt ástak. A dohánykertész fia az ásás közben bukkant a páratlan vezéri sírra. Először a vezér két, felszerszámozott lovának a maradványait találták meg, majd a lócsontok alatt kerültek elő az emberi csontok, illetve a gazdag mellékletek. A férfi övét arany veretek díszítették, aranyból készített gyűrűket viselt ujjain, és a kardját is aranyveretekkel szerelték fel. Egy medalion mellett egy ezüstműből készült korsó és egy pohár is előkerült a csontok mellett. A sír keltezésében segítséget nyújt egy szintén a sírban lelt bizánci aranyérme, melyet I. Justinianus

Sátor a múzeumpedagógiai foglalkozásokhoz

A kincs elrejtését konkrét eseményhez kötni egyelőre nem tudjuk, talán egy dák betörés alkalmával rejtette el tulajdonosa, aki már nem tudott visszatérni, hogy kiássa vagyonát.

veretett 545 és 565 között. Az eredeti leleteket a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi a 19. század óta, kiállításunkban a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült másolatok láthatók.

- ¶ Egy szarvasi sírból került elő az a 8–9. századra keltezhető csörgő, amelynek legjobb párhuzamát Szentesen találták az 1930-as években. A csörgő két oldalán egy-egy szakállas férfifej néz ránk. Az igen jó állapotban megőrződött csörgőben a golyócska is megmaradt, így a kiállításunkban meg is lehet szólaltatni.
- ¶ A honfoglalás időszakára keltezhető leletek közül érdemes kiemelni a nemzetségjelekkel ellátott íjcsontokat, amelyek sírleletekből kerültek elő. Az írásos forrásokkal egybevágóan a régészeti eredmények is, hiszen az 1046-os, valószínűleg a békési Vata-féle pogánylázadás is arra utal, hogy a kereszténység lassabban terjedt el vidékünkön. Számtalan olyan sírt tártak fel a régészek, amelyekben pogány módra eltemetett egyént találtak, viszont mellette akár Szent László által veretett érme is feküdhettek.
- ¶ Különleges leleteknek számítanak a középkori harangtöredékek is. Valószínűleg a törökökkel vívott harcok során zuhant le és tört össze Kétsoprony középkori templomának harangja is, amelynek néhány töredéke megtekinthető kiállításunkban. A harangon jól látható egy kereszt talpa és egy görög betű is.
- ¶ A királyi végvár, Gyula parancsnoka, a csabai Ábránfy család Szapolyai-pártiságára és a törökökkel való összejátszás veszélyére hivatkozva 1556-ban ostrom alá vette a csabai kastélyt, és egyes források szerint csellel, illetve ostrommal elfoglalta az erődítményt, majd le is rombolta. A nádornak írt jelentésben a gyulai kapitány, Mágocsy Gáspár kőerősségről, illetve toronyról, sőt az épületet körülölelő nagy árokról is említést tett. Ábránfy Imre halálát lelte az ostromban, vagyonát elkobozták. Ezt követően új erősség már nem épült a rövidesen török uralom alá kerülő városban. Talán az ifjú Ábránfy halálát ábrázolják azok a kályhacsempék, amelyeken két hasonló ruhát viselő katona harcol egymással.
- ¶ A kiállításunkban megtekinthető békési kiöntőcsöves korsó, pohár és bronztál a környékünkre betelepülő törökök tárgyi emléke lehetett csakúgy, mint a nemrégiben Csárdaszálláson talált feliratos gyűrű, melynek szövege: *Ahmed, Isten szolgája*. Ez a gyűrű igazi ritkaság, hiszen megyénkben ez az első ilyen jellegű darab.

„Így léteztek évtizedeken keresztül és léteznek akár napjainkig néma csontarchívumok, inventárium nélküli koponyatárak egyetemi zárt szobákban, szekrényekben, levéltárakban vagy múzeumokban. Ezekről a gyűjteményekről vagy tudunk valamit, vagy még ma sem. Hol a homályból, hol a néma terekből valamilyen ok miatt azután mégis előlépnek, és így elindulhat a keletkezés történetére és a gyűjtemény jövőbeli sorsára irányuló párbeszéd.”

csont

„Dr. Bartucz Lajos egyetemi magántanár, a kiváló antropológus, torzított, ügynevezett makrokefál koponyát vizsgál.”
Forrás: Tolnai Világlapja. 30. évfolyam, 30. szám 1928. július 25. 12. oldal

WILHELM GÁBOR
CSONTOK ÉS MÚZEUMOK
ANTROPOLÓGIAI NÉZŐPONTBÓL

TA gyűjtemények nem mindig ártatlanok. Darabjaik vagy csoportjaik időnként gazdát cserélnek, és ezek a cserék nem minden esetben „kiegyensúlyozottak”. Megfelelő források meglétekor e tulajdonváltások viszonylag jól rekonstruálhatók, és adott morális, etikai háttérrelve alapján értékelhetők. Ha ezek az elvek általánosak, közösen elfogadottak, egyértelműek, és nem állnak konfliktusban más elvekkel, akkor ez a fajta megítélés nem okozhat gondot. Az egyes tárgyak gyűjteménybe kerülése tehát morális szempontból vagy problémás, vagy nem. E feltételek azonban a legtöbb esetben ritkán teljesülnek, és mindez a morális értékelést jelentősen megnehezíti.

¶ A továbbiakban az emberi csontok, ezen belül főképp a koponyák morális gyűjteményi státuszát igyekszem elemezni. A koponya- és csontvázgyűjtemények egyszerre részei a nyugati gyűjtemények általános történelmének, illetve az ember sokféle fizikai megjelenése iránti tudományos érdeklődésnek. Ehhez referenciapontként az Egyesült Államokban 1990-ben elfogadott NAGPRA szövetségi törvényt használom (*Native American Graves Protection and Repatriation Act*; „Amerikai őslakosok sírjainak védelméről és a visszajuttatásról”). Alapvetően azért, mert ez a szabályozás nemcsak úttörő jellegű (volt), de az alkalmazása révén is sok szempontból tanulságos.

¶ Részben tehát az érdekel, hogyan viszonyulunk ma e gyűjteményekhez, részben pedig, hogy miként alakultak ki. Igyekszem általánosabb keretben kezelni a kérdést, de próbálok a hazai helyzettel is foglalkozni. Mivel hatalmas anyagról van szó, igyekszem antropológiai szempontból korlátozni a megközelítésemet.

¶ A 20. század közepéig a fizikai antropológia (csont) is a tágabb antropológia szerves része volt. Ennek az oka az, hogy az antropológia bizonyos kérdéseire ettől reméltek választ. A 20. század második felében, alapvetően a genetikai kutatások

hatására, ez a remény érvényét veszítette. Az antropológia és a fizikai antropológia közötti kapcsolat jóval távolibbá vált. Ám a fizikai antropológia, azaz a csontok vizsgálata önállóan folytatódott; bár más módszerek, más kérdések, más paradigmák mentén. A korábban gyűjtött csontok egy jelentős része máshova került, fizikai (biológiai) antropológiai (embertani) intézetekbe. Ennek ellenére emberi maradványok maradtak a néprajzi, antropológiai múzeumokban: mint csontok, illetve mint etnográfiai tárgyak alapanyagai.

- ¶ Az emberi maradványok, csontok, koponyák, látni kell, sajátos helyet foglalnak el a gyűjteményi tárgyak között. Ebben az esetben ugyanis egyetemes értékek – a halottainkhoz való viszony, a halottaink maradványainak elidegeníthetlensége – alapján lehet érvelni e dolgok különleges helyzetete mellett. Ehhez egyáltalán nincs szükség kulturális relativista érvekre, nem kell figyelembe venni a *másik* sajátos, a miénktől eltérő kulturális kontextusát sem: ez a viszony egyetemesnek látszik.
- ¶ Az emberi maradványokkal kapcsolatos tisztelet túlmutat vállalási, kulturális mintákon, és az emberi méltóságon mint egyetemes értéken alapul (Harding 1997, 766–767.), egyfajta kötelesség a róluk való gondoskodás, megemlékezés. Ezek a „dolgok” nem pusztán célszerű eszközök, hanem ilyen értelemben öncélúak. A *kulturális tulajdon* lényege a kitüntetett helye, ritkasága, különlegessége, és éppen emiatt a róla való gondoskodás fontossága (Harding 1997, 760.). Ilyen jellegűek az emberi maradványok is.
- ¶ Mégis, hogyan jöttek létre e gyűjtemények, illetve miért léteznek még mindig? A rövid válasz: a tudományos érdeklődés elsődlegessége révén. Ott és akkor, ahol és amikor e gyűjtemények kialakultak, a tudomány kiemelten fontosnak találta a vizsgálatukat, és e tudományos kutatás a társadalom szempontjából kiemelt jelentőséggel bírt. Koponyagyűjtemények tehát alapvetően tudományos (nem pedig egzotikus) gyűjteményként jöttek létre, és a gyűjtemény darabjait tudományos céllal vizsgálták. E vizsgálatok a koponyagyűjtések virágkorában alapvetően a méréseket jelentették, ám nem feltétlenül és nem mindig: kezdetben, a 18. században ugyanis főképp leírásokat készítettek róluk, a mérések később váltak

meghatározóvá, újabban, a 20. század második felétől pedig a szövevtani, genetikai kutatások kerültek előtérbe.

¶ Tudjuk, hogy a koponyák gyűjtéséhez és tanulmányozásához nagy lendületet adott a szociáldarwinizmus, ám ez megint nem volt feltétele: korábban és később is léteztek, léteznek olyan tudományos vizsgálatok, melyek kifejezetten a koponyákra (emberi csontokra, maradványokra) összpontosítanak. Ezek kérdésfeltevései, módszertana, súlya, gyakorisága ugyanakkor mára megváltozott. Ezzel együtt ma már gyökeresen eltérő az emberi koponyák státuszának megítélése, a tudományos kutatás etikai oldalának – normaként – a korábbinál jóval erősebb figyelembevételé.

¶ A tudományos koponyagyűjtemények tehát a felvilágosodás pozitívista gondolkodásának eredményei. A világ dolgainak feltérképezése, leírása és klasszifikálása érthető módon nem hagyta ki az embereket sem mint vizsgálat tárgyait. A rendszerezés igénye élőkre és holtakra egyaránt vonatkozott – keresve a lehetséges típusokat, kapcsolatokat. Ez a vizsgálati irány különleges lendületet kapott, ahogyan a nemzeti ideológiában kitüntetett szerepre lelt a nyelvek, etnikumok, rasszok körülhatárolásának, értékelésének és egymáshoz való viszonyának tisztázására irányuló igény. A nemzeti vetélkedés és a rabszolgaság intézményéhez és gyakorlatához való viszonyulás egyaránt ott volt a háttérben – vagy inkább az előtérben. Bár a rasszok általános, tudományos igényű kategorizálását Linnéhez szoktuk kötni, a nemzeti vetélkedés hatása e téren a 18. századi francia–német ellentétben is könnyen megragadható. A klasszifikációhoz – a mérhetőségük révén – a kutatók a koponyákat találták a legmegfelelőbbnek. Mindez a göttingeni egyetemen 1776-tól professzorként dolgozó Johann Friedrich Blumenbach gyűjteményében öltött formát. Blumenbach (1752–1840) koponya- és csontvázgyűjteménye volt az első módszertanilag rendezett sorozat (McMahon 2007, 53.). A gyűjtemény 245 darabot tartalmazott, ezeket főleg gyűjtőktől kapta. Blumenbach és követői révén az emberi koponya hamar paradigmaticus tárggyá vált a fizikai antropológiában. A mérések előtérbe kerülésével pedig a múzeumi tér kiegészült a laboratóriumokkal.

- ¶ Bár a koponyák gyűjtése egyértelműen az orvosi mintagyűjtemények fejlesztésével kezdődött és az orvosi oktatást szolgálta, az antropológiai gyűjteményi szerepét és jelentőségét az embercsoportok klasszifikálásának igénye adta. Ezen belül számos megközelítés formálta a gyűjtéseket, de egyiknek sem volt a többinél erősebb pozíciója. Vagyis a koponyagyűjtemények mint az embertípusok megállapításának kiindulópontjai nem feltételeztek eleve sem rasszista, sem evolcionista nézőpontot vagy ideológiát. A koponya az örökletes vagy a környezet hatására kialakuló típus jól leírható illusztrációjának számított.
- ¶ A koponyák forrásai nagymértékben függtek a kutatók szándékaitól, tudományos céljaitól és érdeklődésétől. Az ember általános leírásához szükség volt egyfajta egyetemes összehasonlító anyagra, így a 18. századi gyűjtések igyekeztek minél több helyről beszerezni koponyákat. A 18. század kérdésfeltevésai egyre gyakrabban összpontosultak regionálisabb problémákra, és ez egyértelműen tükröződött a gyűjteményekben is.
- ¶ A természettudományok domináns programja taxonomikus volt a 18–19. században. A koponyavizsgálatok a korai szakaszban inkább az általánosabb kérdésekre összpontosítottak. A 18. századi, linnéi taxonómia a közös vonásokat kereste, míg a 19. századi összehasonlítást már inkább az eltérések érdekelték: gyakran a regionális típusokkal, ezek egymáshoz való viszonyításával foglalkozott. Charles de Villers 1809-ben a franciákat és a németeket még mint rasszokat írta le, és csak 1814-ben váltott a nemzet kifejezésre. A rassz mint tudományos fogalom jellegzetesen felvilágosodás kori jelenség (Golf-French 2019, 170.), Johann Friedrich Blumenbach (1775) ugyanakkor még alapvetően a *Verschiedenheiten* kifejezést (*varietal*) használta. Mindenesetre a rassz szó használata 1800 körül általános volt. Eichhorn, de Villers és számos kortársuk a kulturális eltérésekre alkalmazta, ily módon átpolitizálva a morális különbségeket. Ez pedig sok esetben összekapcsolódott a fizikai eltéréseket hangsúlyozó nézetekkel, e tulajdonságok öröklésével (Golf-French 2019, 171.). Blumenbach szerint a rasszok átmenetekben léteznek, és magukon hordozzák a környezethez való alkalmazkodást is (Golf-French 2019, 175.).

A Néprajzi Múzeum második állandó kiállítása a városligeti Iparcsarnokban az 1900-as évek elején
Fenichel Sámuel és Bíró Lajos gyűjteménye

- ¶ A szintén göttingeni, Kőrösi Csoma Sándort is tanító Christoph Meiners két fő „törzsre” osztotta fel az emberiséget: a „kaukázusi” és a „mongol” típusra – ez utóbbi nála az alárendelt (Golf-French 2019, 175.). Ezen belül a mongolok közé sorolta például a finneket is. Meiners használta először a „kaukázusi” terminust az „európaiakra”, ezt vette át és terjesztette el széles körben Blumenbach (Golf-French 2019, 179.), de már öt csoportot megkülönböztetve. A biológiai vonások kiemelt szerepet kapnak ebben a klasszifikációban, ám ezek Meinersnél öröklődők (Golf-French 2019, 295.). A biológia és a rassz a német ideológiában az 1800-as években kapcsolódik szorosan össze (Golf-French 2019, 296.). A kultúra fogalma az 1770-es években vált jelentőssé az emberek közötti különbségek leírásában, és csak a 19. század végén alkalmazták többes számban: a fogalom alapvetően a fejlettség mértékéül szolgált ebben a korszakban (Golf-French 2019, 63.).
- ¶ A rassztudomány (fizikai antropológia mint tudomány) kezdete tehát a felvilágosodáshoz kapcsolható, szakosodása az 1830-as évektől veszi kezdetét (lásd Retzius, McMahon 2007, 14.). Korai időszakában a rasszt biológiai örökségnek tekintették, a fizikai jellemzőivel (főképp a koponya arányaiban: ez számitott a legpontosabban mérhetőnek) leírhatónak tartották; a kutatói pedig majdnem mind orvosi háttérrel rendelkeztek.
- ¶ Blumenbach koponyagyűjteménye után, az 1830–1840-es években egymást követően jöttek létre anatómiai (magán)gyűjtemények, közülük idővel egyre több integrálódott intézményekbe, főképp egyetemi anatómiai tanszékeken belül. E gyűjtemények alapítóiban közös volt a meggyőződés a tudomány elsődlegességéről, és eleve biztatták az utazókat a csontok, koponyák gyűjtésére (Pöhl 2008, 39.).
- ¶ Kezdetben ugyan a koponyavizsgálatok egyértelműen a kor biológiai paradigmájában gyökereztek, ugyanakkor nemcsak leírták, hanem esztétizálták és értékelték is a változatokat. A 19. század kutatói a koponyákat már eltérően értelmezték. A korszak meghatározó antropológusai közül például Bastian, Virchow és Boas nem fogadták el az evolúció tanát (Haekkel szemben), nem biológiai fejlődést láttak a sokféleségben, Boas éppen a társadalmi evolúció ellenében dolgozta ki

kulturális relativizmus tanát. Nem állítottak fel hierarchiát az európai rasszok között, ellene voltak a rassz (típus) és a nemzet, nép összekapcsolásának. Ennek ellenére a rasszban való gondolkodás – paradigmaként – ott szerepelt a gondolkodásukban. A koponyák kutatása, mérése ugyanúgy az összehasonlítás (pozitivista és redukcionista) alapját képezte náluk is, módszerként, de már nem általános elméletként.

- ¶ Az európai példák gyorsan követőre találtak az amerikai földrészen is. Egyik korai alakja Samuel George Morton (1799–1851, *Crania Americana* 1839) orvosként a poligenizmus híve volt, maga is lelkes koponyagyűjtő. A gyűjteménye ma az University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology része. Blumenbach felosztását alkalmazta előadásaiban, ehhez keresett (gyűjtött) példákat, a földrajzi megoszlás bemutatására. 1832-ben küldte körbe gyűjtésre való felhívását, gyűjteménye végül 857 darabot számlált, a világ minden részéről származó példányokkal. Mortont az amerikai fizikai antropológia atyjaként tartják számon. Ügyelt az etnográfiai kontextusra, összehasonlításokat végzett mérések segítségével.
- ¶ Ezek a kérdések természetesen más jellegű leírások és mérések alapján is megközelíthetőnek látszottak, így a kutatók nagy számban vettek méretet élő emberekről, készítettek gipsznyomatokat. A 19. század második felében például tömeges antropometriai felméréseket végeztek, alapvetően a mindenkori hazai lakosság körében vagy annak egy részében (McMahon 2007, 53.). Ám a koponyák gyűjteményi jelenléte érthető módon intenzívebb, alaposabb, időben megismételhető leírásokat, illetve méréseket engedett meg.
- ¶ A múzeumi gyűjteményekben őrzött emberi koponyák száma a 20. század közepére megközelítette a félmillió darabot, és ennek nagyobb része antropológiai, azaz nem régészeti jellegű volt.
- ¶ Honnan és hogyan gyűlhetett össze ennyi koponya? Az egyes tudományos gyűjteményeket létrehozók jelentős részben utazókkal, a terepen mozgó kutatókkal gyűjtettek. Ezek egy részét nehéz visszakövetni. Az antropológusok helyszíni tevékenységét azonban jobban ismerjük, főképp naplőfeljegyzéseik révén. Ezek alapján a fő minta a sírrablás volt.

Az amerikai antropológia atyjaként is tisztelt Franz Boas például az 1880-as években rendszeresen George Hunttal, fő adatközlőjével gyűjtetett, azaz raboltatott koponyákat indián sírokból (Pöhl 2008, 41.). Feljegyzései szerint időnként embereket, például fotóst kért meg, hogy elterelje az őslakosok figyelmét a lopásról (Pöhl 2008, 42.). Az ilyen módszerek manapság teljesen és egyértelműen elfogadhatatlanok. Lehet amellet érvelni, hogy Boas korában nem ugyanazon elvek mentén működött a tudomány és a gyűjtés. Ám ez nem biztos, hogy igaz. Boas ugyanis többször kesereg azon, mennyire „kellemetlen munka” sírokból csontot rabolni (időnként szabályos rémálmai voltak ettől), de „valakinek csak meg kell tennie” (Redman 2012, 36., Pöhl 2008, 41.), természetesen a tudomány nevében és javára. Nehéz elvonatkoztatni attól is, hogy Boas sok esetben pénzért gyűjtötte a koponyákat. Boas levélben érdeklődött a Smithsonian Institute-nál, hogy vásárolnának-e tőle koponyákat. Ha igen, elkezd gyűjteni, de ha nem, nem vág bele (Pöhl 2008, 42.).

¶ A magyar néprajz és fizikai antropológiával is foglalkozó korai kutatók hasonló tapasztalatokról számoltak be. Jankó János a Magyar Földrajzi Társaság 1899. március 9-i ülésén tartott előadásában beszámolt arról, hogy 1898. július 10-én indult el az Irtisen, Demjankába, Tajlakov öreg osztják tanyájára. Ugyanitt azután a régi temetkezési helyet is megbolygatta koponyák és egyéb tetemrészek gyűjtése végett. A Jugán-völgyben méréseket végzett, a munkát itt is koponyagyűjtéssel egészítette ki. Külön felhívta a figyelmet, hogy az éjjel végzett titkos sírbontás életveszéllyel járt, gyorsan el is kellett hajóznia a helyszínről (*Ethnographia*, 1899. X., 168.). Jankó János, a Néprajzi Múzeum akkori vezetője tudományos expedíciója során összesen háromszáz etnográfiai tárgyat vásárolt, háromszáz fotót készített, 125 osztjákról mintegy ötezer antropológiai felmérést készített, valamint harminc erdei osztják koponyát ásott ki sírokból, illetve két teljes csontvázat hozott haza (ezeket azután kiállításon láthatta a közönség). E zsákmányért összesen 114 sírt kellett felbontania, hangsúlyozta (*Ethnographia*, 1899. X., 167.). Az osztják koponyagyűjteménynek a hústól való mentesítését és fokozatos

kifőzését a néprajzi osztály laboránsa végezte el (NMI 2/899.). Mindebből látni lehet, hogy a kiásott koponyák friss sírokból származtak, illetve hogy a múzeumban külön laboratórium jött létre az ilyen jellegű „tárgyak” feldolgozására és vizsgálatára. A szintén néprajzi és fizikai antropológiai anyagot kutató Pápai Károly (1861–1893), aki a magyarság rokonait keresve Jankó gyűjtése előtt tíz évvel járt a vogulok és osztjákok között, sajnálattal jegyezte meg 1890-es beszámolójában: főképp megfigyeléseket tudott végezni és csak kevés mérést, koponyát viszont csak kettőt hozhatott. A sírablás számára is túl veszélyesnek bizonyult. Baráthosi Balogh Benedek (1870–1945) szintén az őshaza elméletéhez keresett tárgyakat többek között az Amur-vidéken a 20. század legelején, de mint hivatásos gyűjtő is dolgozott különböző múzeumoknak. Az egyetlen általa hazahozott Amur-vidéki koponyát ugyanakkor egy elhagyott sírból emelte ki.

¶ Mi volt a közvetlen előzményük, hátterük ezeknek a magyarországi embertani gyűjtéseknek, és hogyan intézményesültek azután? Az egyik fő forrását egyértelműen a magyar történeti, nyelvtörténeti és néprajzi kutatásoknak a német egyetemekkel, kezdetben egymással szorosán összefonódó orvosi és embertani vizsgálatokkal való kapcsolatában kereshetjük a 19. század közepétől. A másik szál valószínűleg a szintén 19. századi világhiállítások hatásában érhető tetten. Az őshazát kereső Kőrösi Csoma Sándor, Reguly Antal például közvetlen személyes kapcsolatban voltak azokkal a német tudósokkal, akik a 18. század végétől kezdve egyre erőteljesebben foglalkoztak az európai nemzetek sajátosságaival, klasszifikálásával, értékelésével, a nemzeti ideológia tekintetében fontosnak tartott történelmükkel.

¶ Magyarországon a rendszeres antropológiai kutatás kezdete az 1870-es évekre tehető. A hazai koponyagyűjtés élharcosa, Scheiber Sámuel Henrik (1834–1906) kórboncnok már 1873-ban javasolta (Trefort Ágoston miniszternek) az egyetemi fizikai antropológiai tanszék, társaság és embertani múzeum – a Magyar Nemzeti Múzeumon belüli – létrehozását, ehhez felajánlva húszdarabos koponyagyűjteményét. Két évvel később, 1875-ben Lenhossék József könyvet jelentetett meg

Az emberi koponyaisme, *Cranioscopia* címmel. Ő ugyan nem hitt a koponyaméreték jelentőségében, de az embercsoportok közötti hierarchia létezésében nem kételkedett (Bolgár 2019, 124.). A könyv megjelenését egy budapesti nemzetközi antropológiai kongresszus követte 1876-ban, ennek létrehozásában Rómer Flóris mellett nagy része volt Scheiber Sámuelnek.

¶ A viláckiállítások szerepe a tudományos paradigmák, hétköznapi sztereotípiák képviseletében, megjelenítésében és így módon terjesztésében nem elhanyagolható a 19. század derekától. A viláckiállítások nemcsak természettudományos és etnográfiai tárgyak piacaként működtek ugyanis, hanem a szervezők és a résztvevők megfelelő (sikeres) nemzeti, etnikai, rasszbeli klasszifikálói is voltak, és ennek eredményei egybeestek az összehasonlító, később evolucionista, alapvetően taxonómiai elven működő, de szinte mindig eurocentrikus, rangsoroló embertani, nyelv- és tárgyvizsgálatokkal. Nem véletlen, hogy az 1878-as párizsi viláckiállításon szembesültek a későbbi évtizedekben meghatározó antropológusként működő Török Aurél és kollégái a Broca által kiállított (részben magyar) antropológiai koponyákkal (Maracsó 2014, 99.). Mivel mind a válogatást, mind a bemutatást méltatlannak találták, ez a tapasztalat motiválta őket, hogy ezek után saját nemzetüket megfelelő módon vizsgálják antropológiai, embertani szempontból (is). E célból még ugyanebben az évben, 1878-ban Rómer Flóris és Pulszky Ferenc megalapította a Magyar Antropológiai Társaságot. Rómer Flóris javasolta elsőként, hogy a magyar történetet külső régészeti feltárások alapján egészítsék ki. Ennek hatására kezdett a Néprajzi Múzeum számára Jankó János is koponyákat gyűjteni Szibériában 1898-ban.

¶ A magyarországi fizikai antropológia, embertan, beleágyazódva a nemzeti tudományok közé, biztos támaszként szolgálva a magyar őstörténeti kutatásokhoz – és több évtizedig megtartva szoros kapcsolatait a néprajztudománnyal – megpróbált intézményesülni az egyetemi és a múzeumi világban egyaránt. 1881-ben Török Aurél (Trefort Ágoston miniszter támogatásával) egyrészt megalapította a budapesti egyetem antropológiai tanszékét, másrészt pedig 1895-ben az egyre gyarapodó embertani (csont-, koponya-) gyűjtés hatására

A Néprajzi Múzeum „Kelet-ázsiai kiállítása” (szamojéd síelő, mögötte két teljes csontváz)
Iparcsarnok, 1912

Jankó János létrehozta a Néprajzi Múzeumon belül az antropológiai labort, embertani gyűjteményt, ezt azután Semayer Vilibáld, majd 1921-től 1945-ig Bartucz Lajos vezette. Jankó János jól látta, hogy az egyetemi tanszék nem képes önmagában ellátni az egyre nagyobb számú embertani gyűjtemény gondozását, fejlesztését és vizsgálatát. Emellett a kor enciklopédikus szemlélete alapján hiányolta az antropológiai tárat a múzeumi növény-, állat, ásvány-, néprajzi tárgygyűjtemények mellett. A feladat egyértelmű volt az embertanban és az etnográfiaiban egyaránt járatos Jankó és kollégái számára: kezdeményezték a néprajzhoz hasonlóan és annak mintájára Magyarország népeinek, illetve főként a magyarság embertani dokumentálását és kutatását, embertani tárgyak és adatok gyűjtését, leírását és kiállítását. Erre a célra tervezték az embertani laboratóriumot, alapvetően hazai emberi csontok és koponyák gyűjtését, rendszeres antropológiai felmérések, illetve embertani fényképek készítését. A Néprajzi Múzeum akkori (és még hosszú időn keresztül uralkodó) tárgygyűjtési koncepciójához hasonlóan itt elsődlegességet élveztek a hazai csontok és koponyák, illetve adatok, ezt egészítették ki, tették összehasonlíthatóvá őstörténeti szempontból a rokon népek között végzett gyűjtések, illetve adtak ehhez keretet a világ egyéb területeiről származó tárgyak.

¶ Nézzük meg, hogy e kezdeményezések révén milyen gyűjtemény jött létre a magyarországi fizikai antropológián belül, amely, mint láttuk, 1895 és 1945 között a Magyar Nemzeti Múzeumon belül működő Néprajzi Osztályon belül kapott helyet. Török Aurél az egyetemi antropológiai tanszék (kutatóhely) mellett sokáig önálló antropológiai múzeum (gyűjtemény és laboratórium) megalakításán fáradozott. Gyűjteménye 1883-ban 974 darabból állt, majd 1667-re növekedett. 1885-ben önálló hazai kiállítást is rendezett ebből az anyagból. Tíz évvel később, 1894-ben már nagyjából tízezer koponyát és ezer csontvázat számolt a gyűjtemény. Ezeket, önálló antropológiai múzeum híján, Török 1906-ban a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályán helyezte el. Mivel munkássága a koponyák vizsgálatára összpontosított, ez jól meglátszott a gyűjtemény összetételén.

- ¶ A Néprajzi Osztályon belül 1900 és 1912 között Török néprajzkutató tanítványai, Jankó János, Pápai Károly, Semayer Vilibáld nemzeti irányultságú fizikai antropológiai műhelyt akartak létrehozni. Ez egyszerre támaszkodott az etnográfiai terepen gyűjtött emberi maradványokra, fotókra és az ott felvett adatokra, valamint a Török Aurél által átadott hatalmas gyűjteményre. A gyűjtemény gondozását végül a szintén Török Aurél-tanítvány, Bartucz Lajos vette át, 1921-től megbízottként, majd 1924-től kinevezve először Jankó János anyagának feldolgozását bízta rá igazgatóként Bátky Zsigmond (Farkas 1987, 109.).
- ¶ Mind Török Aurél, mind Bartucz Lajos azon az állásponton volt, hogy a régészet, az embertan és a néprajz csak együtt tudja feltárni a magyar őstörténet egyes szakaszait (Farkas 1987, 103.). Ez a fajta nemzeti irány, illetve az önálló embertani múzeum megvalósulatlansága kötötte azután egészen az 1940-es évek közepéig az embertant a néprajzi múzeumhoz, noha már a 20. század első évtizedeiben megpróbált önállósodni. Ugyanakkor a két világháború között Bartucz Lajos révén a koponyakutatás központivá vált (illetve maradt) az embertanon belül (Farkas 1987).
- ¶ Török Aurél és Bartucz Lajos mint fizikai antropológusok gyűjtésén kívül a Néprajzi Osztály számára terepen gyűjtő etnográfusok is rendszeresen hoztak haza emberi koponyákat és (kisebb számban) csontokat az 1870-es és az 1910-es évek között. Ezek eleve a néprajzi gyűjteménybe kerültek (és nem az embertani tárba). Az itt őrzött koponyák és csontok döntő többségét azután a múzeum 1942-ben hivatalosan átadta a Magyar Természettudományi Múzeumnak, és ezek 1945-ben át is kerültek az újonnan létrehozott Embertani Tárba. Ezzel végleg megszakadt a hazai néprajz és az embertan több mint fél évszázados kapcsolata. Ennek ellenére elenyésző számban, de maradt néhány koponya a Néprajzi Múzeumban, ezek részben trófea jellegűek, részben azonban embertani céllal gyűjtött koponyák. A Néprajzi Múzeum számára az első emberi koponyákat Xántus János 1869–1870-es expedíciója során gyűjtötte, majd ezt a sort folytatta Fenichel Sámuel és Bíró Lajos Német-Új-Guineában (bár már Reguly Antal is készített

gipszmintákat korábban), Teleki Sámuel és Bornemissza Pál Afrikában, Baráthosi Balogh Benedek az Amur-vidéken, Pápai Károly, Jankó János Északnyugat-Szibériában. Mindez összesen nagyjából száz emberi koponyát és tíz csontvázat jelent, néhány egyéb testrész (például állkapocs) mellett. Jellemző módon Magyarország területéről két koponya került a néprajzi gyűjteménybe (közelebről Regölyről, Tolna megyéből). Jól látszik tehát a néprajzi gyűjtésből származó csontokkal és koponyákkal kapcsolatban, hogy ezek részben a fizikai antropológia általános irányvonalába illeszkedtek (azaz igyekeztek leképezni egy mintát a föld lakóiról), részben a már említett őstörténeti, rokon népeket dokumentáló megközelítés eredményei. Ezzel szemben a Török Aurél és Bartucz Antal által gyarapított, eleve fizikai antropológiai céllal működő gyűjtemény nagyrészt hazai eredetű koponyákat és csontokat tartalmazott, bár ennek jelentős részét régészeti anyag alkotta.

¶ Látni lehet tehát, hogyan alakultak ki az európai, majd amerikai koponyagyűjtemények a 18. század végétől a 20. század közepéig tartó időszakban, alapvetően a világ, ezen belül az emberi csoportok feltérképezésére irányuló szándék mentén, és ezt hogyan keretezte részben az eurocentrizmus, a nacionalizmus, illetve sok esetben a rasszizmus. Az európai tudományos gondolkodás a felvilágosodástól a második világháborúig abból indult ki, hogy az emberiség mint faj sajátos csoportokban, típusokban, rasszokban létezik, és ezek ilyen vagy olyan oknál fogva más-más kulturális, fejlettségi szinten működnek. E rasszokat külső vonások révén megragadhatónak feltételezték, ehhez pedig az egyik legfőbb, módszertanilag a leghasználhatóbb kiindulópontot a koponyákban látták. Ezeknek a hatásoknak az együttes következményeként hatalmas méretű koponyagyűjtemények jöttek létre különböző múzeumokban, vagy természettudományi vagy antropológiai gyűjtemények szomszédságában. Jellemző módon ezek etnográfiai háttérű része „egzotikus”, külső vagy belső gyarmati viszonyba került népektől származott. A „gyűjtésük” szinte minden esetben sírabláson alapult. Ez volt az a módszer, amit a „teljes értékűnek” tartott népek körében

A Néprajzi Múzeum „Kelet-ázsiai kiállítása”: a háttérben egy csontváz)
Iparcsarnok, 1912

már nem mertek megtenni a kutatók vagy gyűjtők. E folyamatok következtében a 20. század első harmadára több százezer emberi koponya került európai és amerikai gyűjteményekbe. Ennek a hatalmas anyagnak a feldolgozása a 20. század első feléig még folytatódott, majd e feldolgozásnak hirtelen vége szakadt. A nyugat-európai és az amerikai gyűjtemények esetében ez éles fordulatként jelentkezett, a kelet-európai országok esetében azonban ez a fajta felmérés és elemzés évtizedekig, nagyjából az 1960-as évek közepéig divatban maradt, alapvetően a nemzeti ideológia, etnogenezis, rasszok és őstörténet iránti érdeklődés fennmaradása miatt (lásd például Levin 1958).

- ¶ E fordulatnak több oka volt. A múzeumoknak az emberi maradványokkal való kapcsolata az utóbbi két évtizedben jelentősen megváltozott. Sok helyen már másképpen tekintenek az ott őrzött tárgyakra, örökségekre, ezen belül az emberi maradványokra. Már nem csupán dokumentumok, kontextus nélküli múzeumi tárgyaknak számítanak, hanem sajátos összekötők a múlt és az élők között. Az egyes darabok ennek során a korábbinál sokkal jobban individuálódnak, visszanyerik egyedi státuszukat, élettörténetüket.
- ¶ Emellett a második világháborút megelőző és végigkísérő rasszizmus a háború utáni évtizedben hiteltelenítette és újragondolásra sarkallta a fizikai antropológiát. Ez az 1960-as évektől, alapvetően az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában, genetikai alpra helyezte az embertani összehasonlító vizsgálatokat (lásd Marks 2012). Noha a koponyamérések fejlődése már a 20. század elején előre vetítette a rasszklaszszifikáció tarthatatlanságát, a genetikai megközelítés világossá tette, hogy a több mint százötven évig alkalmazott „rassz” fogalma egyszerűen tudománytalan, mert fiktív, nem létező dologra utal. Mindez az addig felgyülemlett anyagot *ebből a szempontból* használhatatlanná és fölöslegessé tette.
- ¶ Hogyan hatott ez a jelentős változás az addig felgyülemlett csont- és koponyagyűjteményekre?
- ¶ Mint láttuk, a kelet-európai régióban *módszertanilag* alig változott valami, mivel a szovjet etnogenezissel kapcsolatos érdeklődés (valamint ennek révén a koponya-összehasonlítás)

és ennek a szovjet befolyás alatt levő országokra tett hatása nem csökkent jelentős mértékben az 1960-as évek közepéig. A nyugat-európai és amerikai embertani kutatásokban viszont alapvető fordulat következett be. A rasszkutatások alapját képező gyűjtemények az anyagukat nem méricskelték és nem klasszifikálták többé, nem állították ki az ilyen jellegű megközelítések illusztrálására. Maguk a gyűjtemények azonban nem szűntek meg. A koponyák és csontok az őket gondozó kutatók szemében új, a korábbihoz képest radikálisan más jellegű kérdésekre vártak.

- ¶ E folyamatot végigkövetve jól lehet látni, hogy a tudományos gyűjtemények mennyire nem csupán adott tudományos kérdések adatbázisaként működnek, hanem létezik egyfajta önmozgásuk, gyűjteményi nyomatékuk. Az őket létrehozó tudományos célok és az őket értelmező fogalmi háló megszűnésével nem váltak fölöslegessé, hiszen végtelen sok új kérdést fel lehet nekik tenni, most és a jövőben egyaránt.
- ¶ Ennek ellenére több eseti visszaszolgáltatás után megszületett az 1990-es NAGPRA szövetségi törvény, mely radikális módon vetett véget az Egyesült Államok hatalmas csont- és koponya-gyűjteményeinek. Magának a törvénynek az előzményeivel, végrehajtásával, eltérő fogadtatásával, tanulságaival azóta is számos írás foglalkozik. A mi szempontunkból hadd emeljek ki néhány tapasztalatot.
- ¶ A NAGPRA mérföldkőnek számít az őslakosoknak a múzeumban őrzött öröksége, az ehhez való viszony tekintetében – akkor is, ha számos szempontból szűk keresztmetszetnek bizonyul, emellett sok helyütt nincs igazán jól megfogalmazva. A törvény párbeszédre és meghatározott esetekben visszahonosításra (repatriációra) kényszerítette az Egyesült Államok állami múzeumait.
- ¶ Az emberi maradványok egyedi és egyéni felfogása, a halottainkhoz való kapcsolat mint elidegeníthetetlen kötelék elfogadása az emberi, polgárjogi mozgalmak társadalmi hatásának a következménye, emellett fontos szerepet játszott a polgári jogok kiterjesztése (általánosítása). E jogok ott kaptak különös figyelmet az 1960-as évektől, ahol az úgynevezett belső gyarmatosítás révén ugyanazon állam polgárai

a gyarmatosított őslakosok és a gyarmatosítók maguk is. Nem véletlen, hogy a NAGPRA-hoz hasonló folyamat, ezen belül az emberi maradványok átértékelése alapvetően az Egyesült Államokban és Kanadában, Ausztráliában, Új-Zélandon érhető tetten. A külső gyarmatosító országokban ugyanakkor a polgárjogi háttér, részben a hódítók és a volt gyarmatosítottak távolsága miatt nem érte el a NAGPRA-hoz hasonló törvény elfogadásának küszöbét. Spanyolországban és Olaszországban, illetve általában Európában alapvetően csak az egyes intézményeken belül folyik ilyen jellegű vita (Licata et al 2020, 2.). Olaszországban pedig máig általános tendencia, hogy a múzeumok alapvetően az emberi maradványok tudományos értékét és integritását hangsúlyozzák, vagyis egy ilyen jellegű helyzetben a tudományos célokat helyezik előtérbe (Licata et al 2020, 4.; lásd Pap et al 2014). Vannak ugyanakkor európai intézmények, ahol ennek módszeres vitája megkezdődött (Fletcher et al, eds. 2014), illetve ahol saját, a forrásközösség érdekét szem előtt tartó utat jártak be (Stoeker–Winkelman 2018). Nem szabad elfelejtenünk, hogy az Egyesült Államokon belül is a tudományos gyűjtemények muzeológusai jelentős mértékben ugyanezt az álláspontot képviselik, bár a törvény hatálya ennek ellenére vonatkozik rájuk.

¶ A szakemberek, az érintett államok, intézmények, csoportok álláspontja tehát még ma is, harminc évvel a NAGPRA után is megoszlik (Licata et al 2020, 4.). A tudományos kutatás mint jog (tudományos örökség) és a kulturális örökséghez való jog máig a két fő szemben álló érvelési alap. És ehhez hozzájárul a tágabb, regionális, azaz az európai, Egyesült Államok-beli, a világörökség melletti érvelés is mint kontextus. Kérdés, vita vagy konfliktus esetén ki és mi alapján dönt? Ráadásul a tudományos kutatás haszna a tudomány (képviselői) szerint az egyetemes jólét előmozdítója, vagyis mindenki hasznot húz belőle most és a jövőben is (Bateman 2002, 8.). Egyáltalán: ki határozza vagy határozhatja meg, mi is az örökség? Mindenesetre a NAGPRA kitaposott egy ösvényt, amelyet ettől kezdve nem lehet figyelmen kívül hagyni. A viták pedig csak szép lassan elmélyítik e szövevényes jelenségnek a megértését.

- Bateman, Megan: *NAGPRA: Problems and solutions for successful repatriation*. University of Montana, Ann Arbor 2002
- Farkas Gyula: A magyar antropológia története kezdettől 1945-ig.
In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1. 1987, 82–118.
- Fletcher, Alexandra–Antoine, Daniel–Hill, J. D.: *Regarding the Dead: Human Remains in the British Museum*. The British Museum Press, London 2014
- Golf-French, Morgan Alexander: *Contemplating the Revolution: Ethics, Culture, and History in German Political Thought, 1789–1815*. University College London, London 2019
- Harding, Sarah: Justifying Repatriation of Native American Cultural Property, *Indiana Law Journal* 72., 1997, 723–774.
- Hickley, Catherine: Should museums display human remains from other culture? Vienna's Weltmuseum criticised for displaying a trophy head. *The Art Newspaper* 8., 2018 January
- Jankó János: *Jelentés az 1898-as expedícióról*. NMI 2/899, Néprajzi Múzeum, 1899
- Levin, M. G.: A szovjet embertani kutatások főbb irányai. *Antropológiai Közlemények* 2., 1958/1–2., 3–13.
- Licata, Marta–Bonsignore, Alessandro–Boano, Rosa–Monza, Francesca–Fulcheri, Ezio–Ciliberti, Rosagemma: Study, conservation and exhibition of human remains: the need of a bioethical perspective. *Medical Humanities* 91. 2020/4. 1–9.
- Maracsó András: *Hungarian Orientalism and the Zichy expeditions*. Central European University, Budapest 2014 (https://www.etd.ceu.edu/2014/maracsko_andras.pdf)
- Marks, Jonathan: The Origins of Anthropological Genetics. *Current Anthropology* 53., 2012/5., 161–172.
- McMahon, Richard: *The Traces of Europe: Anthropological Race Classifications of Europeans 1839–1939*. European University Institute, Florence 2006
- Pap Ildikó–Szikossy Ildikó–Makra Szabolcs: *Távoli vidékek hírmondói. A Múzeum korai expedíciókból származó embertani anyagai*. 2014 (http://www.nhmus.hu/sites/default/files/tarak/embertani_tar/pdf/tavoli.pdf)
- Pöhl, Friedrich: Assessing Franz Boas' ethics in his Arctic and later anthropological fieldwork. *Études/Inuit/Studies* 32., 2008/2., 35–52.
- Stoeker, Holger–Winkelmann, Andreas: Skulls and skeletons from Namibia in Berlin: results of the Charité Human Remains Project. *Human Remains and Violence* 4., 2018/2., 5–26.

A bécsi Természettudományi Múzeum Embertani Gyűjteménye
Forrás: Teil der Skelettsammlung am Naturhistorischen Museum Wien/
Fotó: W. Reichmann

LÁSZLÓ ORSOLYA

ÉLETEKEN ÁT – CSONTOKON KERESZTÜL

AZ ANTROPOLÓGIA MÚLTJA, JELENE ÉS JÖVŐJE

A KIÁLLÍTÁSI TEREKBE

Foglalkozása? – antropológus. Ezt a választ olykor mély értetlen csend követi, vagy épp ellenkezőleg, kérdések áradatát indítja el. Csend esetén mindenképpen ki szoktam egészíteni a válaszomat azzal, hogy a régészetben dolgozom, vagy – a konkrétabb lényegre rátapintva – emberi csontokat vizsgállok, amivel akár még nagyobb hallgatásba taszítom az embereket. Érzelmi reakciótól függetlenül a munkámról való beszélgetések innen végtelen irányba haladhatnak tovább, kezdve az egyiptomi múmiáktól Dr. Csont népszerű karakteréig. De miért is van ez?

Tudománytörténeti bevezető, amit általában unalmasnak találunk, de valóban az?

Az antropológia, más néven embertan, az emberi maradványokkal foglalkozó tudomány, amelynek gyökerei egyaránt erednek a régészetben és az emberi evolúciókutatásban. Az antropológia időszámítása, ha egy személyhez és időponthoz kellene kötni, akkor 1861-től indul, a Paul Broca által alapított Párizsi Antropológiai Társaság megalakulásával. Akkoriban az antropológia fő feladatának és céljának az „emberi rasszok” tanulmányozását tartották, ami Darwin evolúciós elméletének térnyerésével az ember származásának és az emberfélék tér- és időbeli változatosságának vizsgálatával egészült ki. Emiatt a kezdetekben leginkább az emberi arc- és agykoponya volt fókuszban, és sokáig kellett arra várni, hogy az emberi maradványok iránti tudományos érdeklődés ne csak a koponyák gyűjtésére korlátozódjon. Az antropológusok célja csak az emberi maradványok átfogó archívumának létrehozása volt annak érdekében, hogy leíró és statisztikai elemzéseket végezhesenek, következtetéseket vonva le az emberi faj különböző típusairól és leszármazási vonalairól

(Hrdlika 1918; Procopio 2019). Hogy mennyire uralkodó volt ez a nézet, jól mutatja az alábbi beszélgetés, amely Broca és a hazai antropológia megalapítója, Török Aurél között zajlott le a párizsi vilákiállításán:

„Hát önök, nemes magyarok, ide jönnek protestálni, hát önök csak beszélni tudnak? Nálunk csak tényekkel lehet előállni. Hát hozott-e tanár úr magával koponyákat, hogy dr. Benedict urat megcáfolhassa... Önök maguk nem tartják érdemesnek, hogy saját fajukat kutassák? Hát hol vannak önöknél a koponyagyűjtemények?”

¶ A szemrehányónak hangzó kijelentés Török Aurélt cselekvésre készítette egy olyan hazai környezetben, ahol az ember-tan tudományára való igény már megjelent Rómer Flórisnak (a magyarországi régészet atyjának), valamint két neves orvosdokornak, Scheiber Sámuelnek és Lenhossék Józsefnek köszönhetően. Így alakult meg 1881-ben Magyarország legelső antropológiai gyűjteménye, egyben az első antropológiai múzeum és intézet, a világ egyetemi antropológiai intézeteinek sorában ötödikként, Európában pedig negyedikként. Lefektetve ezzel a későbbi hazai antropológiai élet alapjait (Farkas és Dezső 1994). Az ELTE Embertani Tanszékének „Török Aurél gyűjteményét” 2021 óta tartós letétként a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tára őrzi.

„Az emberi testben 206 csont és 32 fog van és ezeknek mind van saját története...” Clyde Snow (1928–2014) igazságügyi antropológus

¶ A régészet és az embertan is nehezen mozdult el a leíró, kategorizáló szemlélettől, a helyzet csak az 1970-es évektől változott meg. Nagymértékű megújulásra volt szükség, nemcsak a kutatási kérdések, de a módszertani megfontolások terén is. Lényeges felismerés volt, hogy a régészeti leleteket már nemcsak mint tárgyakat, hanem mint egy kulturális tevékenység termékeit kezdték el értelmezni a hozzájuk kapcsolódó egyéb jelenségekkel együtt. Ez a megközelítés igen hamar kifejtette

hatását a régészethez szorosan kapcsolódó természettudományokban is; az archaeozoológia, majd az antropológia területén (Buikstra 1977). Egyre inkább azt is felismerték, hogy ezeket a tudományágakat össze kell kapcsolni, mivel a történeti események számos környezeti, társadalmi és kulturális tényezők összjátékára vezethetők vissza (Renfrew 1987). Ezért kezdték el használni a bioarchaeológia fogalmát, amelynek megteremtésével létrejött egy új nézőpont az emberiség elmúlt tizenkétezer évének kutatásához. A bioarchaeológia ötvözi a régészetet, az antropológiát, az archaeozoológiát, és felhasználja a történelem, a szociológia, a biológia, a kémia, a geológia és az igazságügy területéről származó ismereteket, elméleteket is. Az elmúlt húsz év technikai vívmányai nagy mértékben megnövelték az emberi maradványokban rejlő információk mennyiségét is. A taxonómiai szemléletet egy olyan multidiszciplináris perspektíva váltotta fel, mely az embertani maradványokat is egy folyamat eredményeként, ok-okozati történések összjátékában kezdte el szemlélni. Felismerték annak a fontosságát is, hogy kihangsúlyozzák az ember kettősségét, azt, hogy az ember egyrészt biológiai lény, amely egy adott környezet hatás-ellenhatás viszonyaiban él, ugyanakkor szociális entitás is egy társadalmi és kulturális rendszerben. Ezzel új irányzatok, kutatási témák indultak el. Számos konferenciát rendeztek, publikációk sora jelent meg, kutatócsoportok jöttek létre, így a *Bioarchaeology of Disabled* – a mozgásképtelenség biorégészete, *Bioarchaeology of Children* – a gyermekek biorégészete, *The Bioarchaeology of Space and Place* – a tér és a hely biorégészete. Egyre inkább előtérbe került a paleopatológia tudománya is. Így már nemcsak az egykor élt emberek számokkal leírható tulajdonságait kezdték el megismerni, hanem az egykor éltekben lezajlott kóros folyamatokat is, amelyekből akár az embert érő környezeti, fizikai hatásokat is rekonstruálni lehet.

- ¶ Ehhez már nem volt alkalmas a klasszikus mérés, meg kellett ismerni a csontszövet dinamikus tulajdonságait, a benne rejlő rejtett információkat. A technológia gyors fejlődése beszűrődött a természettudományos vizsgálatokba is olyan mikroszkopikus dimenziókat feltárva, ami a csontszövet

Török Aurél III. Béla koponyájával

Forrás: *Természettudományi Közlöny*, 1942 (74. évfolyam, 1128. füzet)

legrejtettebb összetevőin keresztül egy új, a múltba néző teleszkópot fedezett fel számunkra.

Emberi maradványok a kiállítótérben, amikor van cél és van üzenet? „Non omnis moriar – azaz: Nem halok meg egészen – és Memento mori – Emlékezz a halálra!”

- ¶ Azt, hogy mi látható ebben a múltba tekintő teleszkópban, sokszor nehéz mindenki számára érthetően átadni, ezért ez rendkívül izgalmas kihívás is a szakember számára. A tudományok összeolvadásával, az új módszertani megoldások, technikák megjelenésével a kiállítások megújulása is szükségessé vált.
- ¶ A múzeumok régóta kielégítik azt az igényt, hogy emberi maradványokat láthassunk. Ez egyrészt a múltunk iránti érdeklődésből, másrészt – be kell vallani –, morbid kíváncsiságból is fakad. Ha képzeletben ellátogatunk a világ különböző részein lévő múzeumokba, láthatunk mocsárban konzerválódott múmiákat a British Museumban vagy Dániában, a Silkeborg Museumban. Ez utóbbiban egy viking harcos hamvasztott maradványait is, akit hajójával együtt égettek el. Ha pedig a Kínai Nemzeti Múzeumban járunk, egy sértetlen újkőkori sírt csodálhatunk meg.
- ¶ Talán az emberi maradvány az egyik olyan dolog egy kiállítótérben, ami vitrin mögött is mindig érdeklődést vált ki, és elgondolkodtat. Eleinte főleg kiállított koponyákkal találkozhatott a látogató – sokszor minden régészeti, történeti kontextus nélkül – vagy olyan látványos érdekességekkel, mint a koponyalékelés, a torzított koponyák. Ebbe a körbe sorolhatók az egykor élő embereken cirkuszi látványosságként is mutogatott anatómiai csodák, rendellenességek vagy azok preparátumai is.
- ¶ Ma a kutatók feladata, hogy mindezt meghaladva mutassák be az emberi maradványok tudományos jelentőségét a mai ember számára. A bioarchaeológia innovatív szemlélete nagy segítség ebben, mivel az emberi maradványok is részét képezik annak a rekonstrukciós munkának, aminek középpontjában az egykori társadalmi közösségek működése áll.

A váci múmiák a Mummies of the World kiállításban, Philadelphia, 2021
Sajtófotó

Így az embertani leletek az alapján is értelmezhetővé válnak, hogy mit mondanak el egy adott közösség tagjairól. Bizonyos társadalmi csoportokat, rétegeket (például gyermekek, nők) külön is értelmezhetünk. Ezáltal sokkal jobban feltérképezhető egy adott népesség életmódja, egészségi állapota és a mögöttük rejlő ok-okozati összefüggések, de akár az egykori emberi közösségek közötti interakciók is.

- ¶ Az új mikrobiológiai módszerek megjelenésével a válaszadási lehetőségek is végtelen lehetőséget tártak fel. A klasszikus és modern technológiával nyert adatok kombinációja akár a korábban már megvizsgált csontanyagokról is számos új információt szolgáltat. Mindez a kiállítóterekben is folyamatos megújulást igényel. Az új technikák, eredmények bemutatása sokkal összetettebb kérdésekre válaszol, így ezek megismertetése korlátozott a klasszikus vitrinbe helyezett tárgybemutatókkal.

„Voltaképp nem is a haláltól félünk, hanem attól, hogy a hiányunk senkinek sem tűnik majd fel, hogy egyszer majd nyom nélkül tűnünk el.”

- ¶ Ezek Gadh fiktív bűnügyi antropológusnak, a Dr. Csont sorozat egyik karakterének idevágó szavai, vagyis inkább megalkotójának egy, a való életben is bűnügyi antropológusként dolgozó orvosnak, Kathy Reichsnek a gondolatai (*The Doctor in the Photo*, 6. évad, 9. rész, 2010). Az, hogy miként válik egy tudományág népszerűvé, nagyban köszönhető a könnyedebb filmeknek, sorozatoknak, amik bár sokszor nem ragaszkodnak a tudományos hitelességhez, de egy szakma romantikáját megteremthetik, és segíthetnek az „élő” kutatók elfogadásában is. Ezeknek a „könnyű műfajú” alkotásoknak az is a tanulságuk, hogy miként teremthető meg a tudomány és a „közönység” között kapcsolat.
- ¶ A módszertani és a szemléletmódban történő széles körű megújulás a tudomány és a társadalom között egy sokkal közvetlenebb, nyitottabb kommunikációt is elindított. Így az elmúlt két évtizedben a régészet több fronton is népszerűsítő fórumokat hozott létre. Ilyen volt az Angliában igen népszerűvé

vált Time Team című sorozat, ami régészeket, antropológusokat követett végig napi munkájuk közben. Egyre több kutató indított önálló blogokat, melyek száma egyre nő a közösségi média platformjain is. Akárcsak a tudományos megközelítésben, a közönség számára mutatott ismeretterjesztő anyagokból sem hiányozhatott, hogy a múltból származó minden tárgy, jelenség lényegében az emberi jelenlét tanúsága. Így ezeknek a programoknak a színesítéséhez nagyban hozzájárultak az emberi maradványok, majd a közönség számára igényné is vált a velük való találkozás.

¶ Hazánkban az első ilyen, igen nagy sikerű grandiózus kezdeményezés volt a váci Fehérek templomában felfedezett múmiák bemutatása 2006-ban, Pap Ildikó és Szikossy Ildikó vezetésével, a Magyar Természettudományi Múzeum szervezésében. A váci múmiák felfedezése önmagában is jelentős volt, hiszen Európában igen kevés a természetes módon mumifikálódott emberi maradvány. Bár nem mondható egyedinek sem, hasonló leletanyagot képviselnek a palermói katakomba múmiái is. Bár ott vegyesen vannak a természetes módon megmaradt múmiák és azoknak a maradványai, akiknek testét próbálták megőrizni. A hazai kiállítás áttörő jelentőségű volt, nem egyszerűen mumifikált testek vitrinbe helyezéséről szólt, hanem igen nagy hangsúlyt fektettek az egyéni történetek megjelenítésére, a korabeli tárgyak, ruhák bemutatására, amelyeket az elhunytakon keresztül hoztak a látogatókhoz közelebb. A kiállítás tervezése egy fontos problémakört is felhozott: a múmiákat felöltözve, lényegében előkerülésükhöz hasonlóan mutassák be, vagy mint biológiai maradványokat, ruházat, mellékletek nélkül. Az egyiptomi múmiák esetében erre van is példa, hiszen régebben, a röntgen- vagy a CT-vizsgálatok alkalmazása előtt ezeket a múmiákat egyszerűen kibontották a vizsgálatokhoz, és a kiállítóterbe is ilyen módon kerültek. A váci múmiák esetében nem ez történt. Éppen ellenkezőleg, olyannyira ügyeltek a valóság leképezésére, hogy a múmiák ruházatának alapján készített másolatok textilanyagát öregítették, koptatták, hogy kiállítás hangulata minél jobban közelítsen a kriptában érzékelt atmoszférához. A fő mondanivaló nem csak a tudományos eredmények

Lényegében egy régen élt ember maradványának jelenléte egy kiállításban megtöri azt a személytelenséget, amivel a múlthoz viszonyulunk.

bemutatása volt tehát. A hangulat felidézésével a 18. századi emberek életének és halálának bemutatásán keresztül a kutatók rávilágítottak az elmúlásra és az emberi élet törékenységre is. Később a váci múmiák világ körüli útra indultak, és részét képezték a *Mummies of the World* című kiállításnak, ami eddig a legnagyobb múmiakiállítás a világon. Ebben a világ szinte minden tájáról és korszakából származó múmiák mellett az egykori váci polgárok is kiemelkedő szerepet kaptak. 2018-ban nyílt lehetőség arra, hogy a nemzetközi együttműködésben létrehozott kiállítást a közönség Budapesten is láthassa, kivételes lehetőséget adva annak bemutatására, hogy múmiák nem csak Egyiptomban lehetnek, és nem csak gyolcsba tekerve.

¶ A kiállításokon túl egy új fajta „testközeli” élményt is felfedezett a régészet a laikusokkal való találkozáshoz, mégpedig az interaktív programok megalkotásán keresztül. Ilyen rendezvények többek között a Nemzetközi Régészet Napja, a Múzeumok Majálisa, a Múzeumok Éjszakája, a Kutatók Éjszakája. Ezek sokkal tágabb lehetőséget nyújtanak a kutatóknak arra, hogy a szigorú tudományos szerepkörből kilépve szórakoztatóbb, interaktív módon mutathassák be a szakma sajátosságait. Ez nagyon sokat segített a régészet megismertetésében, elfogadásában, így igen jelentős társadalomformáló szerepet jelent. Ezek a mozgalmak az embertant is előtérbe helyezték, jelentős szerepet szánva az antropológiának a programokban. Hiszen az emberi maradványok ilyen közelsége minden korosztály számára áttörő élményt és mélyebb kapcsolódást jelenthet a múlt emberéhez és annak kutatójához. Az emberi maradványok az antropológusok műhelyébe engednek interaktív módon való belépést. Ez olykor Poirot szellemét idéző oknyomozással ér fel, vagy éppen a biológia oldaláról ismerteti meg a régmúlt emberét és környezetének kihívásait. Ha már Poirot, akkor Agatha Christie, akit azért is érdemes

felidézünk, mert ő maga is számos ásatáson vett részt, brit régész férje, Max Mallowan oldalán. Ahogy írta, kívülállóként őt a mindennapi életet feltáró régészeti leletekből megrajzolható ember, emberi élet érdekli. A régészetnek és a vele társuló tudományokban dolgozó szakembereknek is ezt kellett felismerniük és elfogadniuk, azért, hogy tudományos eredményeik közelebb kerüljenek az emberekhez.

¶ Így nyertek egyre nagyobb teret a közösségi oldalakon is az embercsontokból kiolvasott egyéni sorstörténetek, de ilyen felvillanásokat mutattunk be a múltból a Múzeumok Éjszakáján is a Magyar Nemzeti Múzeumban a *Történeti Helyszínelők* című előadásorozat formájában, három éven keresztül. A már említett népszerű Dr. Csont sorozat hangulatát idéző interaktív performance kellékei között a régészek és az antropológusok közös munkáját jelenítettük meg egyedi leletegyüttéseken keresztül. Amellett, hogy kellékként az amerikai nyomozók fő kísérője, a fánk és a kávé is előkerült, ásatási helyszín rekonstrukcióval, élő párbeszédiken, valós vizsgálatot végeztünk a látogatók előtt, olykor beillesztett irodalmi, történeti forrásanyagok megidézésével. Az egyik ilyen előadásunk Agatha Christie regénye után a *Szunnyadó Gyilkosság* volt, amelynek főszereplője a sólyi református templomból előkerült, hódoltsági időszakból származó két lefejezett idős férfi volt. A laikusokat mintegy virtuális térbe, egy ok-okozati feltáró interpretációs folyamatba helyeztük. Ily módon egy eset megoldásán túl közelebb hoztuk a mai emberhez a régi korok problémáit, történeti összefüggéseit, magát a látogatót is a múltba helyezve. Ezt az alapkonceptiót megtartva a következő években így dolgoztuk fel az emberi élet főbb állomásait az *Életeken át – Csontokon keresztül* című előadásban, illetve egy rézkori tömegsír esettanulmányát is *A transzcendencia anatómiája* címmel. Itt kell megemlíteni a szegedi Móra Ferenc Múzeumban megvalósult *Beszélő holtak – történeti helyszínelők* című embertani-régészeti időszaki kiállítást is. A tárlatot a Szegedi Tudományegyetem Embertani és Régészeti Tanszékének munkatársai tervezték és alkották meg, ebben több in situ sír rekonstrukciója is látható volt. Az installációkkal a temetés, a végső elbúcsúzás

A transzendencia anatómiája – előadás a 2019-es Múzeumok Éjszakáján

mozzanatait kívánták érzékeltetni, de a bemutatott csontok és tárgyak, olykor ötletes múzeumpedagógiai elemekkel, az embertan és a régészet összefonódásaira, kutatási módszereire is rávilágítottak (Szilágyi és Bereczki 2020). A publikummal való találkozások egyébként a régészek, az antropológusok és egyéb társtudományok szakemberei között is számos korlátot és határt oldottak fel, mivel ily módon egy tudományos konferenciához viszonyítva sokkal lazább, érthetőbb és kötetlenebb formában mutathatjuk meg eredményeinket – egymásnak is.

IZGALMAS, ÉRDEKES...DE VAN HASZNA IS?

¶ Az emberi maradványok megjelenítése és tanulmányozása az egyik legközvetlenebb és leginkább meghatározó információforrás az elmúlt életekről, az emberi biológiáról, a halál különböző kulturális megközelítéseiről, a temetkezési gyakorlatokról és hiedelemrendszerekről, beleértve a túlvilággal kapcsolatos elképzeléseket is. A múlttal való testközeleli találkozás a jelenünket teheti jobbá, ugyanis a nosztalgia pszichológiai és szociális értelemben is hasznos egy közösség számára. A történeti korok embere segít leépíteni azt a tévhitet, hogy régen az emberek csak meghaltak, hogy az élet rövidege és idejének kiszámíthatatlansága érzelmileg benuulttá tette a múlt emberét (például gyermekhalálozás, nincs kötődés a gyermekekhez). Az emberi maradvány látványa bárkiben kiválthatja azt a gondolatot: csont, ami én is vagyok, és én is az leszek majd. Lényegében egy régen élt ember maradványának jelenléte egy kiállításban megtöri azt a személytelenséget, amivel a múlthoz viszonyulunk. Egyúttal a régi korok betegségeinek és környezeti kihívásainak következményeivel való szembesülés megtanítja értékelni a modern tudomány és orvoslás vívmányait, megbecsülni a modern élet előnyeit. Az embertannak jelentős véleményformáló szerepe lehet a mai orvostudományban szkeptikus emberek meggyőzésében is, hisz kézzelfogható bizonyítékot szolgáltat az egykori környezeti viszonyok és az orvoslás kezdetleges szintjének következményeire.

- ¶ Az egyre növekvő érdeklődés azonban komoly dilemmát is okoz a kutatóknak, hiszen jelentős etikai és morális szempontokat is figyelembe kell vennünk az egykor élt emberek ennyire közvetlen bemutatásával. Gondoljunk csak arra, hogy milyen ellentmondásos érzelmeket váltott ki a közönségből a *BODIES* című kiállítás. Sőt az ilyen újkori leletegyüttes esetében előfordulhat, hogy még hozzátartozók is élhetnek.
- ¶ Vajon hogyan találhatjuk meg az egészséges egyensúlyt? Milyen fő célokat kell a múzeumi kurátoroknak, antropológusoknak szem előtt tartaniuk, amikor emberi maradványokat vizsgálunk vagy tárunk a nagyközönség elé? Ez a kérdés bonyolult és igen megosztó még a kutatók körében is. Nehéz meghúznunk a határt a tudományos ismeretterjesztés és az etikai megfontolások között. Éppen ezért emberi maradványok bemutatása esetén mindenképpen szem előtt kell tartani, hogy a leletanyag eredete lekövethető legyen. Így a 19. században gyakorlatban lévő régészeti leletvásárlás vagy ajándékozás ma már nem alkalmazható múzeumi gyűjtemények gyarapítására. Emellett a múzeumi gyűjtemények száz évnél fiatalabb leleteket nem őrizhetnek és nem is mutathatnak be. Az emberi maradványokat a megfelelő régészeti, történeti kontextusban bemutatva, kizárólag tudományos céllal lehet kiállítás céljából a közönség elé tárni (Mays 2014).

EMBERTANI GYŰJTEMÉNYEK MINT KUTATÁSI FORRÁSOK

- ¶ A publikum igényeinek kielégítése mellett a múzeumi gyűjteményekben dolgozókra nagy felelősség is hárul, hiszen ki kell elégíteniük az emberi csontgyűjtemények irányába történő egyre növekvő kutatási igényt is. Ugyancsak megnőtt azoknak a képességeknek a száma, elsősorban külföldön, melyek a humán csonttan tudományának különböző részterületeit fedik le, mint igazságügyi régészet vagy a palaeopatológia). Ez növekvő kutatási igényt támasztott az emberi maradványok gyűjteményei iránt is. Mindez megfelelően tárolt és kutatható

gyűjteményt kíván, egyúttal olyan dokumentációs rendszert is, ami hosszú évtizedek távlatában is elérhető. A dokumentációs módszerek ennek következtében ugyancsak rohamos fejlődésnek indultak, kezdve az összetett adatbázisok megalkotásától az értékes, ritka embertani leletek adatainak, dimenzióinak többretű rögzítéséig. Ez lényegében a sérülékeny leletek tanulmányozását vagy élményszerű bemutatását is lehetővé teszi, hiszen a maradványok régebben komoly kockázatnak voltak kitéve, még akár egy vitrin üvegén keresztül is. Ma már számos múzeumi vagy egyetemi kutatócsoport teszi elérhetővé eredményeit online, nemcsak adatbázisok, de demonstrációs anyagok formájában is, mint ahogy azt a Museum of London Antropológiai Kutatócsoportjának (MOLAS) esetében is láthatjuk (<https://www.museumoflondon.org.uk/collections/other-collection-databases-and-libraries/centre-human-bioarchaeology/osteological-database>).

ZÁRSZÓ

- ¶ Az embertan és a régészet szoros összefonódása csak az első lépést jelentette az egykori ember életének megismeréséhez. A folyamatosan fejlődő és egyre szélesebb területet lefedő vizsgálati módszerek alkalmazása újabb kutatási távlatokat tár elénk, így a múlt emberének világa kimeríthetetlen értékforrás a ma embere számára.
- ¶ Ahogy az ember biológiai értelemben halad az evolúció összetett fejlődési lépcsőjén, úgy halad gondolkodása is a fejlődés szerteágazó lépcsőjén. Lesznek területei, amelyek érdekességek maradnak, ugyanakkor lesznek olyan vívmányai és eredményei is, amelyek nemcsak a ma, de jövő emberének a fejlődéséhez szükséges lépéseket jelentik majd. Tekintsünk hát nyitott és érdeklődő szemmel erre a tudományra, amely azon túl, hogy érdekességekkel bővíti belső lexikonunkat, az egykoron élt emberek sorsán keresztül meg is érinthet bennünket. Észrevétlenül megtörténhet velünk, hogy felismerjük, milyen végtelen lehetőségekkel teli fejlődési úton vagyunk mi magunk is, amelyben minden ember ennek a lenyomata.

¶ Írásomat a paleoantropológia egyik legnagyobb alakja, Richard Leakey idevágó gondolataival szeretném zárni:

¶ „Ez a *Homo sapiens* egyik paradoxona: egyszerre érezzük az évmillió vadászó-gyűjtögető életmód formálta tudat és a mi tudatunk egységét és különbözőségét. Egységes a tudatunk, mert ugyanaz az öntudat hatja át, ugyanaz az áhítat az élet csodái láttán. És érzékeljük a különbözőséget is, az általunk teremtett és minket teremtő kultúra – nyelv, szokások, vallás – másságát. Örvendezzünk, hogy az evolúció ilyen csodálatos lényt hozott létre” (Richard Leakey: *Az emberiség eredete*, 1995).

Köszönetnyilvánítás: Ezúton szeretnék köszönetet mondani Pap Ildikónak, aki értékes észrevételeivel segített a publikáció elkészítésében.

Irodalom

- Buikstra, J. E.: Biocultural Dimensions of Archeological Study: a Regional Perspective. In: Robert L. Blakely (ed): *Biocultural Adaptation in Prehistoric America*, University of Georgia Press, 1977, 67–84. (tDAR id: 135285)
- Farkas, L. Gy, Dezső, Gy. *A magyar antropológia története a kezdettől napjainkig*. JATE Press, Szeged 1994
- Hrdlička, A.: Physical anthropology: Its scope and aims; its history and present status in America. *American Journal of Physical Anthropology*, 1918/1., 3–23.
- Procopio, L.: Curating Racism: Understanding Field Museum Physical Anthropology from 1893 to 1969. *Theory and Practice: The Emerging Museum Professionals Journal*, 2019/2.
- Renfrew, C.: *Archaeology and Language: the puzzle of Indo-European origins*. Penguin Books, London 1987
- Mays, S.: Holding and Displaying Human Remains. In: Fletcher, A. – Antoine, D. – Hill, J. D.: *Regarding the Dead: Human Remains in the British Museum*. British Museum, 2014
- Szilágyi, K. Bereczki, Zs.: Beszélő holtak – Történeti helyszínelők: egy kiállítás elő- és utóélete. *Veritatis Imago*, 2019/2–2020/1., 75–90.
- Washburn, S. L.: The new physical anthropology. *Transaction of the New Year Academy of Science*, 1951/13., 298–304.

Guido da Vigevano (1280–1349): *Anatomia Philippi Septimi*, 1345
Forrás: Wellcome Library

BASICS BEATRIX
AZ EMBERI TEST TÁJKÉPEI
- ANATÓMIA ÉS MŰVÉSZET

T Bár az első boncolások a Kr. e. 3. században történtek, kezdetben ezek célja elsősorban orvosi szempontú volt, az anatómiai tudás megalapozása és bővítése. Az emberi anatómia kutatása terén Galénosz (129–216 körül) állapotboncolásait követően csak mintegy másfél évezreddel később, 1543-ban Andreas Vesalius (1514–1564) művének első kiadása hozott lényeges újdonságokat, felfedezve a korábbi eredmények pontatlanságait, tévedéseit.¹

¶ A boncolás nélkülözhetetlen eszközévé vált az emberi test anatómiájának nemcsak megismeréséhez és megértéséhez, de minél pontosabb ábrázolásához is. Ebben voltak a művészek segítségére a művésztársaik által készített anatómiai illusztrációk. A reneszánsz pontos és részletes emberitest-ábrázolásainak korábbi kiadványok egyre hitelesebb, valóságúbb illusztrációi voltak az előzményei. A páduai születésű orvos és feltaláló, Guido da Vigevano (1280–1349) kézzel rajzolt és színezett anatómiai illusztrációi mivel még jórészt nem a személyes tapasztaláson és megfigyelésen alapultak, kisebb-nagyobb mértékben pontatlanok voltak.²

¶ A sokszorosított grafika használata, felváltva a korábbi, jórészt egyedi rajzok formájában megjelenő illusztrációkat, sokkal változatosabb ábrázolási lehetőségeket biztosított, a nyomtatás révén a szöveg és képek egységére épülő kiadványok az anatómiai oktatás jelentős fejlődését eredményezték.

¶ Az itáliai reneszánsz művészei számára az anatómia a művészeti fejlődés segítője és eszköze volt az emberi test minél pontosabb ábrázolásához. A boncolás révén történő tanulmányozás lehetősége azonban még mindig korlátozott volt, jóllehet az egyetemeken folyt anatómiai oktatás. A firenzei szobrász, festő és metsző, Antonio Pollaiuolo (1432 körül–1498) a kortársak említései szerint az elsők között volt, aki boncolás révén próbálta az izmok működését mélyebben megérteni,

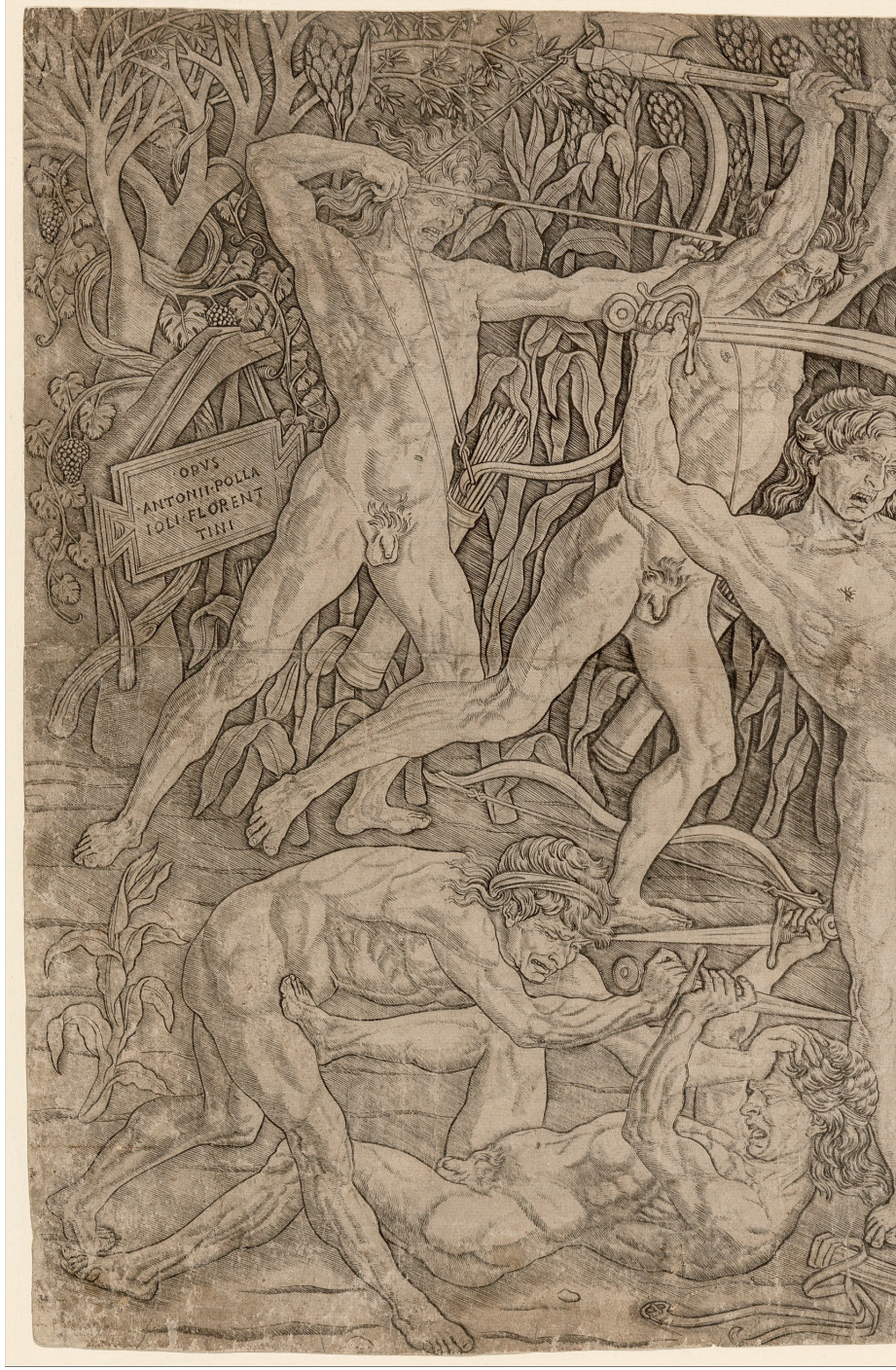
és ez megmutatkozott művein is. Valamikor 1470 és 1490 között keletkezhetett a harcoló meztelen férfiakokat megjelenítő rézmetszet, a korszak legnagyobb méretű grafikája.³ A lap témáját nem sikerült pontosan meghatározni, egyes vélemények szerint mitológiai jelenetet ábrázol, mások egy, a meztelen emberi test különféle nézeteit bemutató mintakönyv részének tartják. A különböző pózokban, mozgásfázisokban megrajzolt emberi testek jelentik a rézmetszet különlegességét, Pollaiuolo anatómiai tudásának bizonyítékaként.

- ¶ Leonardo da Vinci (1452–1519) anatómiai érdeklődése egy különleges ábrázolásmódban nyilvánult meg, az emberi test több nézőpontból történő bemutatása révén csaknem háromdimenziós ábrázolásokat készített. Hatása évszázadok során át megjelent a későbbi anatómiai műveken. Akárcsak Leonardo, Michelangelo Buonarroti (1475–1564) is rendszeresen részt vett nyilvános boncolásokon, és az ezek révén szerzett anatómiai tudása minden művén megmutatkozik.
- ¶ Domenico del Barbieri (1506 körül–1570 körül) firenzei születésű szobrász és metsző karrierje Franciaországban teljesedett ki, Fontainebleau-ban, I. Ferenc udvarában, az uralkodói támogatást élvezve dolgozott. Egy feltehetőleg kortársa, Rosso Fiorentino (1494–1540) korábbi kompozícióját felhasználó rézmetszete két csontvázat és két bőr nélküli, pusztán izomzattal megjelenített alakot (écorché = a bőre nélkül ábrázolt anatómiai modell) ábrázol, hasonló beállításban, szemből és hátulról megjelenítve.⁴ A pusztán didaktikus szándékon túl az alakok és a kellékek együttese szimbolikus tartalmat is hordoz. A firenzei szobrász, Baccio Bandinelli (1493–1560) kiemeltan a boncolási ismereteivel dicsekedett egy hercegnek, amikor annak pártfogását és persze anyagi támogatását remélte. Enea Vico (1523–1567) rézmetszetén Bandinelli akadémiaja jelenik meg, a divatos öltözéket viselő tanítványok különböző technikák gyakorlásában mélyednek el, maga Bandinelli is látható a kompozíció jobb szélén.⁵ A műhelyben könyvek, ókori műtárgyak mellett emberi csontok, csontvázrészlet is található.
- ¶ Az anatómiai ábrázolásokon a művészek többsége inkább az ép testet ábrázolta, hangsúlyozva az izmokat, csontokat,

elsősorban a művészi hatásra és pontosságra összpontosítva. A reneszánsz idején kialakult az anatómiai illusztrációk egyfajta kellékkínálata, a folyamatosan gyarapodó új felfedezések bevonásával. Jól illusztrálja ezt egy számos kiadást megért illusztrációgyűjtemény, Johannes de Ketham *Fasciculus medicinae* című munkája. A szerzőként feltüntetett személyről szinte semmit nem tudni, vannak, akik a Bécsben praktizáló Johannes von Kirchheimmel azonosítják. A latin nyelvű kiadás 1491-ben jelent meg Velencében, Giovanni és Gregorio de Gregori, egy sikeres velencei kiadó és nyomda tulajdonosai vállalkoztak az illusztrált orvosi kéziratgyűjtemény ki nyomtatására, amelyeket már egy ideje használtak az orvosi egyetemeken. Felkértek egy orvost, Giorgio Ferrari dal Monferratót a szövegek korrigálására, s kiadták az első nyomtatott orvosi szakkönyvet. Kézrel színezett fametszeteinek stílusa, ábrázolásmódja merev és archaikus, viszont a három évvel későbbi olasz nyelvű változat már a reneszánsz figurális stílusát idézi illusztrációin, a kortársak – Giovanni Bellini, Andrea Mantegna és Antonio Pollaiuolo – hatását tükrözve.⁶ A latin nyelvű szöveget olaszra fordítva később újabb kiadást jelentettek meg.⁷

¶ Az Andreas Vesalius (1514–1564) munkásságát összefoglaló, V. Károlynak dedikált kötet több művésztől származó, mintegy kétszáz fametszet illusztrációt tartalmaz. Vesalius művét megelőzően nem jelent meg illusztrált anatómiai kiadvány, amely ennyire teljes, magas művészi színvonalú és pontos képanyagot tartalmazott volna. A kötet címlapján ő maga látható egy felboncolt emberi test felett magyarázva az őt körülvevő nagyszámú hallgatóságnak. A fametszetek között számos egész alakos figurát láthatunk, tájháttér előtt megjelenítve, testük különböző részeinek anatómiai bemutatásával, mozdulataik, megjelenésük különféle érzelmeket fejeznek ki. Vesalius történetileg az anatómia tudományának megteremtőjeként ismert. Ő is részt vett nyilvános boncolásokon, de tömegsírokból is vitt el tanulmányozásra tetemeket, akasztófán kivégzett bűnözők holttesteit boncolta. A páduai egyetemen oktatott, és ott is boncolások során demonstrálta az emberi anatómiát. Nagy jelentőséget tulajdonított

Antonio Pollaiuolo (1432 körül–1498): Harcoló meztelen alakok, 1470–90
Forrás: The Metropolitan Museum of Art

az anatómiai illusztrációknak, 1543-ban megjelent műve, a *De humani corporis fabrica* révén vált széles körben ismertté. Ez a kiadvány szövegével és illusztrációival együtt a későbbiekben folyamatosan használt alapmű lett. Az illusztrációk készítője, Jan van Calcar (1499–1546) bár cleves-i születésű volt, Itáliában élt és működött, Tiziano tanítványaként végezte el képzőművészeti tanulmányait. Portrékat festett Giorgione stílusában, sőt a kortársak említése szerint annyira ügyesen utánozta Raffaellót, hogy még a kritikusok sem vették észre, hogy nem annak eredeti művével van dolguk. Világszerte híressé azonban Vesalius munkájának illusztrációival vált.⁸

¶ Bartholomeus Eustachius (1500 körül–1574) az ellenreformáció római térhódítása idején végzett tudományos igénnyel boncolásokat, elsősorban patológiai céllal. Az ő anatómiai munkáinak célja az egyes szervek működésének minél pontosabb megfigyelése és leírása volt. Számos kiadást megért *Opuscula anatomica* (1552) című művének rézmetszet illusztrációi mellőzték a képekben korábban elhelyezett magyarázó feliratokat.

¶ A 16. század folyamán vált az itáliai akadémiákon általánosan elérhető tantárggyá az anatómia – az 1563-ban alapított firenzei Accademia del Disegno lehetővé tette tanítványai számára a boncolást, a bolognai Carracci akadémián is lehetséges volt ez az 1580-as évektől kezdve, az 1593-ban létrehozott római Accademia di San Luca, Federico Zuccaro irányításával 1607-től indított anatómiai kurzusokat. Cornelis Cort (1533–1578) rézmetszetén az akadémiai oktatás jelenete látható.⁹ A lap bal szélén egy felfüggesztett tetem, előtte egy csontváz, amelyet buzgón rajzoló tanítványok vesznek körül.

¶ Crisostomo Martínez (1638–1694), a valenciai születésű rézmetsző 1687-ben érkezett Párizsba, ahol a legújabb anatómiai ábrázolásokat tanulmányozva dolgozott egy nagyméretű anatómiai atlasz illusztrációin. A háttér-megvilágítás gyakorlati alkalmazásával sikerült egyfajta transzparens ábrázolást megvalósítania, elsőként megjelenítve a belső szerveket is. Ehhez egy speciális eszközt is létrehozott, és kifejlesztett egy saját készítésű mikroszkópot is. Albuma 18 lapján különböző helyzetekben jelennek meg alakjai – akik nem csontvázak,

Michelangelo Buonarroti (1475–1564): Tanulmány a Líbiai Szibilla alakjához, 1510–11, krétarajz
Forrás: The Metropolitan Museum of Art

Enea Vico (1523–1567): Baccio Bandinelli Akadémiája, 1544 körül
Forrás: The Metropolitan Museum of Art

nem is élő emberek, de eltérnek a szokásos „écorché” ábrázolástól –, a korszak legfejlettebb anatómiai ábrázolásai, a *transparens* megjelenítés elterjesztői. Martínez kétségtelenül a késő 17. század legnagyobb újítója volt az anatómiai ábrázolás terén, egy új ikonográfiát megteremtve, ismert és népszerű volt mind tudományos, mind pedig művészeti körökben. Hatása jól érzékelhető a következő századok anatómiai illusztrációin.¹⁰

¶ A 18. század második felében, elsősorban Itáliában egyre erősödött a vita a művészeti anatómia szükségességének támogatói és ellenzői között. Francesco Algarotti (1712–1764), Nagy Frigyes körének filozófusa, nem mellesleg biztos ízlésű műgyűjtő, a *Saggio sopra la pittura* (1764) című esszéjében a művészeti anatómia jelentőségéről írt, s barátja, Ercole Lelli (1702–1766) módszerét idézve az anatómiai ábrázolás egyszerű gyakorlatait javasolja a fiatal művészek számára – az emberi testet „*transparens* kagylónak” nevezve, az ókori szobrokat mintául ajánlva. Lelli anatómiai oktatás számára készített viaszszobrai a bolognai egyetemi gyűjteményben láthatók.¹¹ 1742-ben XIV. Benedek pápa bízta meg Ercole Lellit az anatómiai viaszmodellek készítésével, tanulmányi céllal az Istituto delle Scienze anatómiai kabinetje számára. Nyolc darab ember nagyságú szobor, Ádám és Éva, valamint hat különféle anatómiai célú „écorché” készült el, valamint további negyven, izmokat és csontokat bemutató anatómiai viaszmodell. Lelli két emberi csontvázat használt fel, amelyekre kender, korpa, viasz és terpentín keverékéből készített masszából tapasztotta az izmokat. Lelli pályája jól illusztrálja művészet és tudomány összefonódását: egyszerre lett az Accademia Clementina és az Istituto delle scienze tagja, 1759-ben pedig a bolognai akadémia igazgatójának nevezték ki.

¶ Jean-Galbert Salvage (1770–1813) Martínez ikonográfiáját használva készítette el anatómiai kézikönyvét, a klasszicista testábrázolás legfőbb forrását. Az *Anatomie du Gladiateur combattant, applicable aux beaux arts* című kiadvány az ókori gladiátorszobrot felhasználva az emberi anatómia kutatása legújabb eredményeinek összefoglalója.¹² Salvage a Val-de-Grâce katonai kórház orvosa volt, de festést és formázást is

tanult. Három monumentális figurája, mindegyik a Borghese-gladiátor variációja, az École Nationale des Beaux-Arts gyűjteményébe került. Ezek jelennek meg anatómiai atlaszának lapjain is. Az egyes rajzokon színek alkalmazott, az izomzatot vörös, a csontokat fekete tussal rajzolta meg, négy nézetben, tizenegy lapon, a transzparens anatómia módszerét alkalmazva. Az atlaszban megtalálhatók még a Belvederei Apolló, a gyermek Bacchus-szobor, valamint a Farnese-Herkules anatómiai ábrázolásai is.

¶ Bernhard Siegfried Albinus (1697–1770) az anatómiai illusztráció egy új módszerét vezette be – a legnagyobb pontosságra törekedve. Jan Wandelaar (1690–1759) készítette el az illusztrációkat Albinus szigorú felügyeletével.¹³ Az eredmény kivételes tudományos pontosság és magas színvonalú művészi teljesítmény lett. Albinus módszere elterjedt egész Európában, főként Angliában, és ettől kezdve a művész jelentősége épp olyan fontos lett, mint az anatómusé, sőt egyre növekedett fontossága, ami megmutatkozott abban is, hogy a kiadványok címlapján a rajzoló és metsző neve kiemelten, központi helyen jelent meg. A színes nyomtatás bevezetése is az újdonságok közé tartozott, különösen előnyös volt a dermatológia és a patológia témáiban, az ábrázolásokon pedig a belső szervek anatómiája került előtérbe.

¶ A 19. század elején folyamatos vita volt a művészeti közéletben arról, hogy milyen szintű anatómiai tudásra van szüksége egy képzett művésznek. A gyakorlat kötelező oktatási elemként tekintette az anatómiát, de maguk a művészek változó érdeklődéssel fordultak a tárgy felé, és az is egyénenként változó volt, hogy milyen mértékben voltak képesek elsajátítani és használni az anatómia tanait. A litográfiai technika felfedezése a 19. század elején lehetővé tette az illusztrációk tömegtermelését, ami akár tízezer példányban is eladható albumokat

A fametszetek között számos egész alakos figurát láthatunk, tájháttér előtt megjelenítve, testük különböző részeinek anatómiai bemutatásával, mozdulataik, megjelenésük különféle érzelmeket fejeznek ki.

Johannes de Ketham (működött a 15. században): Fasciculus di medicina, 1493
Forrás: The Metropolitan Museum of Art

Crisóstomo Martínez (1638–1694): Csontvázak, 1680, rézmetszet
Forrás: Wellcome Library

eredményezett. A kiadók és könyvkereskedések hálózata jól alkalmazkodott ehhez, így egy-egy publikáció nagyon gyorsan, nagy területen el tudott terjedni. A színes litográfia a fejlődés 19. századi csúcspontját jelentette az illusztrációk terén.

¶ Charles Landseer (1799–1879) művészcsaládból származott, apja metsző volt, testvére állatfestőként vált híressé és közkedvelté. A Royal Academy Schoolsban Henry Fuseli, a jeles svájci származású művész tanítványa volt. 1845-ben akadémiai tag lett, a gyűjtemény őre, az antik osztály oktatója. Még tizenévesen készítette anatómiai rajzait Benjamin Robert Haydon (1786–1846) magánosztályában.¹⁴ Haydon barátja, az anatómiaprofesszor Charles Bell (1774–1842) irányította a két Landseer testvért, hogy látványos boncolásainak eredményét megörökítsék rajzaikon. Bell tanulmányai során rendszeres festészeti és grafikai oktatásban részesült, így saját maga illusztrálta orvosi írásait.¹⁵ Landseer történelmi festményei sokkal ismertebbek, mint anatómiai rajzai, de az egész kör – Bell, Haydon és Landseer – anatómiai illusztrátori teljesítménye kiemelkedően jelentős, bár kevésbé feldolgozott.

¶ Thomas Eakins (1844–1916) hatalmas és változatos életművének csak egy szeletét jelentik az emberi test anatómiájával foglalkozó alkotásai. Bár tanulmányait a Pennsylvania Academy of the Fine Artson kezdte 1861-ben, később, 1864–65-ben a Jefferson Medical College-ban anatómiai és boncolási kurzusokat hallgatott. Az anatómia, az emberi test iránti érdeklődése miatt sebész szeretett volna lenni. Végül azonban 1866 és 1870 között Párizsban tanult tovább, Jean-Léon Gérôme és Léon Bonnat voltak a mesterei – utóbbtól a különleges anatómiai precizitást sajátította el. Ő volt Bonnat második amerikai tanítványa, az amerikai vendéghallgatók száma csak később kezdett el növekedni. 1876-ban, hazatérve Franciaországból, alma materében kezdett el tanítani. A nyolcvanas években a legliberálisabb és leghaladóbb professzornak nevezték tanítványai. Az 1870-es évek végétől fordult érdeklődése a fotográfia felé, 1883-ban készítette aktsorozata első képeit, a modellek között volt néhány tanítványa is. A cél az emberi anatómia különböző nézőpontokból történő bemutatása volt. Noha az aktfotózásnál mindig ügyelt arra, hogy

jelen legyenek felügyelőként alkalmazott személyek, e vállalkozás mégis aláasta akadémiai munkáját, és elbocsátották állásából. Eakins az elsők egyike volt, akik a fotográfia új műfaját használták anatómiai ábrázolás céljaira. Eakins számára a kamera az anatómiai rajzokhoz hasonló oktatási segédlet volt. A fényképezés nem a festményei előkészítésének eszköze volt, hanem önálló műfaj, amellyel önálló alkotásokat hozott létre. A fényképeket az oktatásban a gipszminták tanulmányozása helyett alkalmazta.¹⁶

¶ Wilhelm Conrad Röntgen (1845–1923) 1895-ben fedezte fel „a sugárzás egy új fajtáját”. A róla elnevezett sugár segítségével az emberi test legbelsőbb részei is láthatóvá váltak, és ez egészen mást jelentett, mint az addigi anatómiai ábrázolások. Nem meglepő, hogy kezdetben egyfajta félelem és ellenállás fogadta, hogy ilyen mértékig láthatóvá és megismerhetővé vált az emberi test belseje. Thomas Mann az 1924-ben megjelent *A Varázshegy* című regényében a röntgenfelvételt a főhős, Hans Castorp által szerelmétől kapott bizalmas ajándékként jeleníti meg: „...elővette mellzsebéből az emléket, a zálogot, mely ezúttal nem barnapiros faforgácsokból állt, hanem vékonyan keretezett üveglapocska volt, amelyet a fény felé kellett tartani, hogy látni lehessen rajta valamit – Claudia belső portréját, amely arc híján volt ugyan, de megmutatta felsőteste finom csontozatát, a hús halványan, kísértetiesen sejlő puha formáitól körülvéve, és hozzá a mellüreg belső szerveit...”¹⁷

¶ A magyar művészek közül Barcsay Jenő (1900–1988) volt az, aki világhíressé vált *Művészeti anatómia* című rajzgyűjteménye révén, mely 1953-ban jelent meg először, 2017-ben pedig már a huszadik kiadását érte meg, és számos idegen nyelvre lefordították. Barcsay 1931 és 1944 között a Fővárosi Ipartanonc Iskola rajztanára volt, 1945-ben kinevezték a Képzőművészeti Főiskolán a művészeti bonctan és a szemléleti látszattan tanárává. Kiss Ferenc professzor engedélyével bejárta az orvosegyetemi anatómia előadásokra. Munkájához több forráshoz is nyúlt; ilyen volt például Paul Richer 1890-ben megjelent *Anatomie artistique* című műve, Tellyesniczky Kálmán (1868–1932) művészeti bonctanát¹⁸ is ismerte és kedvelte, több más

Ercole Lelli (1702–1766) portréja, 19. század, litográfia
Forrás: Wellcome Library

Charles Landseer (1799–1879): *Anatómiai rajzok*, 1812, tus, akvarell
Forrás: Wellcome Library

Charles Landseer (1799–1879): *Anatómiai rajzok*, 1812, tus, akvarell
Forrás: Wellcome Library

Charles Landseer (1799–1879): *Anatómiai rajz*, 1812, tus, akvarell
Forrás: Wellcome Library

hasonló kiadvány mellett. A *Művészeti anatómia* előszavában így fogalmazott: „A képzőművész számára az emberi test elsősorban látvány, szemé azt vizsgálja, ami ezen a testen felfedezhető. Anatómiai tanulmányainál tehát nem az orvos, hanem a művész szempontjai a döntők. Elsősorban a felületen láthatóvá váló vagy közvetlenül a felület alatt működő csont- és izomrendszert kell megismerni.” Ez az *ars poetica* lényegében azonos volt azzal, ami az anatómiai ábrázolásokat készítő művészeket évszázadokon át inspirálta.

¶ A kora középkor és a reneszánsz időszakától folyamatosan fejlődtek az anatómiai ábrázolás eszközei, ami nem kis részben a boncolásnak, illetve az ábrázolás technikai újításainak volt köszönhető. A rajz, a sokszorosított grafika, majd a fényképezés, a röntgensugár, korunk digitális képei mind olyan eszközök, amelyek az emberi test felépítésének és működésének jobb megértését szolgálták. Az új tudományos felfedezések közé tartozik az emberi test beavatkozásmentes megtekintésének lehetősége, a legújabb képalkotási eljárások, mint például az ultrahang, a mágneses rezonancia alkalmazása. A 3D-technológia fejlődése, a számítógépes grafika és animáció mind közvetlenül kapcsolódik az emberi test lehető legpontosabb megismeréséhez, a gyógyítás folyamatos fejlődéséhez. Az anatómiaoktatás óriási utat tett meg a fametszet illusztrációktól a 3D-modellekig, a holografikus prezentációig, a virtuális valóság szoftverekig, és a jövő további korlátlan lehetőségeket hoz a technológia fejlődése révén.

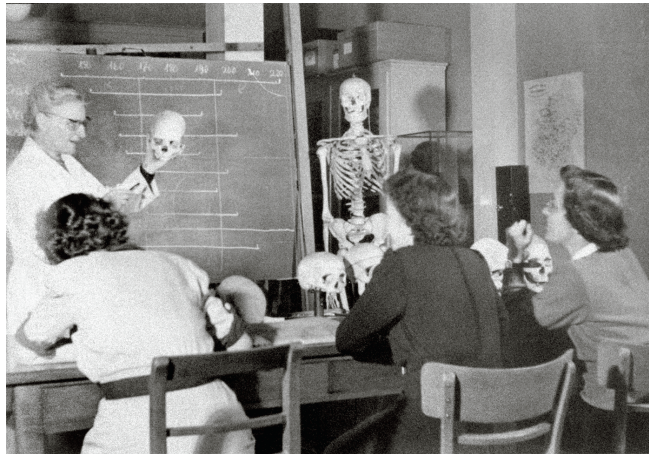
Jegyzetek

- [1] *De humani corporis fabrica*. Basel, 1555, Johann Oporinus (1536–1567) kiadása. The Metropolitan Museum of Art.
- [2] *Anathomia Philippi Septimi*, 1345. Peter Bovenmyer: *Dissecting for the King: Guido da Vigevano and the Anatomy of Death*. 213–233. In: *Picturing Death 1200–1600*. Ed. Stephen Perkinson, Noa Turel. Brill, 2020.
- [3] *Harcoló meztelen férfialakok*, rézmetszet, 38,4×58,9 cm, The Metropolitan Museum of Art.

- [4] *Két csontváz és két izomzattal ábrázolt férfialak*, 1540–45, rézmetszet, 40,6×53,3 cm, The Metropolitan Museum of Art.
- [5] *Baccio Bandinelli akadémiaja*, 1544, rézmetszet, 30,6×43,8 cm, The Metropolitan Museum of Art.
- [6] Johannes de Ketham: *Fasciculus di medicina*, 1494, kézzel színezett fametszet, 31,6×21,5×1,5 cm, The Metropolitan Museum of Art.
- [7] Domenico Laurenza: *Art and Anatomy in Renaissance Italy. Images from a Scientific Revolution*. Yale University Press, 2012. 7.
- [8] *De humani corporis fabrica*, 1555, fametszet, 39,5×26,7×8,3 cm, The Metropolitan Museum of Art.
- [9] Rézmetszet, 42,8×28,6 cm, The Metropolitan Museum of Art.
- [10] Fabio Cafagna: *Landscapes of the Inner Body. The Baroque Myth of Transparency in the Teaching of Artistic Anatomy*. <https://enbach.eu/en/content/landscapes-inner-body-baroque-myth-transparency-teaching-artistic-anatomy>, doi: 10.14615/enbach09.
- [11] Musei di Palazzo Poggi, Bologna, Museo di Anatomia Umana, <https://sma.unibo.it/it/il-sistema-museale/museo-di-palazzo-poggi>.
- [12] *Anatomie Du Gladiateur Combattant, Applicable Aux Beaux Arts, Ou Traité des os, des muscles, du mécanisme des mouvements, des proportions et des caractères du corps humain*. Paris: chez l'Auteur, 1812. The Metropolitan Museum of Art, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/343455>.
- [13] *Tabulae sceletri et musculorum corporis humani*, 1747. 74,5×54×4 cm, The Metropolitan Museum of Art.
- [14] Allister Neher: *Art and Anatomy in 19th Century Britain: Three Studies*. Cambridge, 2022.
- [15] A University of Toronto anatómiai gyűjteményében digitálisan kutatható az anyag: <https://anatomia.library.utoronto.ca/>.
- [16] Department of Photographs. "Thomas Eakins (1844–1916): Photography, 1880s–90s." In Heilbrunn Timeline of Art History. New York: The Metropolitan Museum of Art, 2000–. http://www.metmuseum.org/toah/hd/eaph/hd_eaph.htm (October 2004).
- [17] Thomas Mann: *A varázshegy*. II. kötet, 4. Magyar Helikon, 1969 (Thomas Mann művei 6.).
- [18] *Művészeti bonczolástan az emberi test formáinak ismertetése*. Művészek és a művészet iránt érdeklődők számára. Számos eredeti fametszettel és színnyomatú táblával. A vallás- és közoktatási miniszterium segítségével. Uo. 1900.

Thomas Eakins (1844–1916): *Thomas Eakins és John Laurie Wallace a tengerparton*, 1883 körül, fotográfia
Forrás: The Metropolitan Museum of Art

Sophie Ehrhardt előad a Tübingeni Egyetemen

https://www.unimuseum.uni-tuebingen.de/fileadmin/content/01_Ausstellungen/ausstellung_38_dinge/dinge23.html

KEMÉNYFI RÓBERT
SZINTI FEJMODELLEK A VITRINBEN
EMBERTAN ÉS MORÁLIS KARTOGRÁFIA

Péternek, köszönettel

PROLÓGUS

Debrecen, 2009. 10. 26.

Tübingeni Egyetem

Egyetemi Archívum

... úrnak

Tisztelt ... Úr,

azzal a kérdéssel és egyben kéréssel fordulok Önhöz, hogy el tudná-e nekem küldeni a következő dokumentumokat:

1. Universitätsarchiv Tübingen, UAT 288/5 (Reisebericht von Sophie Ehrhardt, ca. 1980)

2. Universitätsarchiv Tübingen, UAT 288/3 (Sophie Ehrhardt)

Kérem, jelezze, hogy a dokumentummásolatok árát milyen formában tudom kiegyenlíteni.

Fáradozását előre is nagyon köszönöm!

Tisztelettel köszönti,

K... R...

„A kelet-poroszországi »cigányok« szakértőjévé képezte ki magát Sophie Ehrhardt (1902–1990). Antropológusi pályafutása során többek között a különféle regionális lakosságok és népcsoportok »faji összetételét« kutatta, így például Kelet-Poroszországban is. A berlini Frigyes-Vilmos Egyetem »Fajtudományi, Népbiológiai és Faluszociológiai Intézete« asszisztenseként már 1938 márciusában kutatóútra indult Kelet-Poroszországba, hogy »vizsgálatokat folytasson a cigányok és a keverék cigányok között«. Ekkor koponyákat méricskelt. 1938 őszétől a – fővárosi »Fajhigiéniai Kutatóintézet« munkatársaként tevékenykedett, és ebbéli minőségében 1942-ig német »cigányok« tízezreinek antropológiai vizsgálatában vett részt. 1940 tavaszán közel ezer személyt vett nyilvántartásba Kelet-Poroszországban – többségükben megtelepedett szintiket, akiket gyakran a rendőrség vitt oda

SOPHIE EHRHARDT (1902–1990)

Antropológus, zoológus

- ¶ Tartui Egyetemen zoológiát tanult 1921–1926 között, majd Münchenben folytatta tanulmányait.
- ¶ 1930-ban doktori címet szerzett és antropológiai kérdésekkel kezdett el foglalkozni az müncheni Antropológiai Intézeti munkája végett. Nagy figyelmet fordított az antropológia és a fajkutatás kérdéseire, így kutatóútra ment a balti államokba és Dobrudzsába is.
- ¶ 1934-ben elköteleződött a Harmadik Birodalom faji politikája mellett. Münchenben az Antropológiai Intézetben mestere lett Hans F. K. Günther fajkutató, akinek a kutatásaiban aktívan segédkezett, mint tudományos asszisztens. Tagja volt a Népesedési és Fajpolitikai Szakértői Tanácsadó Testületnek a Harmadik Birodalomban. 1938-tól 1942-ig a berlini Birodalmi Egészségügyi Hivatal munkatársa volt. Ebben az időben mestere Robert Ritter, aki által a cigány antropológiai vizsgálatban dolgozott. Osztályozásokat végzett a cigányok körében (24 ezer embert értékelt). A vizsgálatai alapján koncentrációs táborokba deportálták a cigányokat, ahol jórészt meggyilkolták őket. További antropológiai vizsgálatot 1940-ben litzmannstadti gettóban is végzett zsidókon.
- ¶ 1942-től Tübingeni Fajbiológiai Intézetben dolgozott. Tübingeni egyetemen 1950-ben habilitált, majd lektori állást kapott. 1958/59 telén indiai kutatóútra ment, amelyről számos kiadványt készített. 1966 és 1970 között a Német Kutatási Alapítvány (DFG) támogatta kutatásait.
- ¶ 1980-ban vált ismertté a Harmadik Birodalomban folytatott cigánykutatása, melynek hatására 1981-ben büntetőfeljelentést tettek ellene, amelyet végül a hatóságok elutasítottak. 1983-ban újra vizsgálat alá vonták, de ismételten megszüntették az ellen indított eljárást. Ehrhardt mindvégig tagadta, hogy szerepet játszott volna a cigányüldözésekben. (Az életrajz Bernd Grün nyomán: Grün, é.n.)

erőszakkal. Ehrhardt gipszmintát is vett egyes arcokról, így például Albert és Johannes Bock esetében, ezek alapján készítette el később fejmodelljeit az úgynevezett fajtudományi oktatáshoz. Kutatóútjai eredményeit és az összegyűjtött anyagból levezetett elméleti megfontolásait 1942 márciusában a *Volk und Rasse* című folyóiratban tette közzé. Ehrhardt, mint azt tanulmányában kifejtette, az Indiából kivándorolt, eredetileg »tisztafajú cigányok« rasszista konstrukciójából indult ki, akik az évszázadok folyamán egyre erőteljesebben elkeveredtek a többségi lakossággal, de továbbra is felismerhetően »idegenfajúak« maradtak. Sophie Ehrhardt Berlinben részt vett a »cigányok« és »keverék cigányok« osztályozásával kapcsolatos szakvélemény elkészítésében is, mely szakvélemény a későbbi deportálások alapjául szolgált. 1942. április 1-jén átigazolt Tübingenbe, feltehetőleg azért, mert távozása idején a kutatása fókuszában álló kelet-poroszországi »cigányokat« többségükben deportálták már.”¹

MEGOLDHATATLAN ÖRÖKSÉG

¶ A posztkoloniális kritika számos irányzatot magában foglaló területének a kolonialista biopolitikára, az emberi test, a humán csontok, maradványok megközelítésére fókuszáló áramlata a múlt század második felében olyan erőteljes, morális aspektusokat magában foglaló mozgássá vált, amelynek eredményei nem csupán a kutatásban, a tudományos párbeszédben, hanem a jogalkotásban is nyomot hagytak.² Az elhunyt test méltósága, születése helyének tiszteletben tartása, a test és a csontok kezelése egyetemes kulturális kódjainak érvényre juttatása alapvető értéké és emberi joggá vált. Így lépett előtérbe a *restitúció* fogalma az utóbbi évtizedekben az egykor elhozott tárgyvilágok visszaszolgáltatásának bonyolult rendszerében történő használata mellé az emberi csontok, testmaradványok az eszközkészletek problematikájánál jóval érzékenyebb gondjának területén. Az azonosítás, megfelelő gondviselés, méltó hazaszállítás és eltemetés kulcsfogalmaival leírható folyamat velünk élő napi gyakorlattá vált

[kézzel írva:]307

Poznan, 1943. március 4.

Dr. Josef Wast Úr
Bécsi Természettudományi Állami Múzeum
Antropológiai Oszt. vezetője részére

Tisztelt Doktor Úr!

42.2.25-i levelére hivatkozva lengyel koponyákat /♂ és ♀/tudok felajánlani Önnek, darabonként 25 RM [birodalmi márka] áron. A szállításra ez év májusában vagy júniusában kerülhet sor. Viszont csak az alanyok nemét és felbecsülhető korát tudom megadni, és semmi közelebbit az adott személyről, mivel olyan kivégzett lengyelekről van szó, akiket az ügyészségen keresztül kaptunk.

Továbbá szeretném azzal kapcsolatos különleges igényét megtudni, hogy milyen korúakra van alapvetően szüksége. [kézzel írva:] 30-40 évesek.

Gyerekek és fiatalok lengyel koponyáit előreláthatólag nem tudok a rendelkezésére bocsátani, 30-35 éves férfiakat kevesebbet kapok, 25-50 és 50-80 éveseket sokat, nőket pedig csak igen ritkán. A lengyel holttestanyagban a hiperbrachikefália nagyon ritka, a brachikefália gyakoribb, mezokefália és dolichocefália nagyon sok van, hiperdolichocefália ritka. Plagiocefália gyakori. [kézzel írva:] minden forma

Zsidó koponyát / 20-50 évesekét szintén 25 RM áron tudok felajánlani, náluk a pontos életkor és a születési hely is rendelkezésre áll. Ezutóbbi a zsidók esetén keveset árul el. A zsidó koponyákhoz pedig az érintett egyénekhez tartozó, gipszből készült halotti maszkot is tudok küldeni 15 RM áron. Az egészen tipikus keleti zsidókról pedig gipsz mellszobrot is tudok készíteni, hogy láthatóvá váljék a fejforma és az igen sajátos fülforma. Ezen mellszobrok ára 30.- és 35.- RM között van, idő- és gipszhiány miatt ezekből azonban csak keveset tudok szállítani.

Heil Hitler!

[aláírás kézzel]

Poznani Birodalmi Egyetem Anatómiai Intézete
Friedrich Nietzschestr. 6.

[kézzel írva:] 307

[olvashatatlan szó kézzel írva]

Gustav v. Hirschheydt
Vezetőpreparátor
szó]
Anatómiai Intézet
Poznani Birodalmi Egyetem
Friedrich-Nietzsche-Str. 6

Poznan, 1942. március 10.
[kézzel írva:] 42. III. 21. [olvashatatlan

SZÁMLA

a bécsi Természettudományi Állami Múzeum Antropológiai Osztálya számára

Bécs I.
Burgring 7

15 lengyel koponya /30-50 éves 13 ♂, 3 ♀, Nr. 1-15/

darabonként 25.- RM áron..... RM 375.-

2 zsidó koponya / ♂, J Nr. 21 és 32/

darabonként 25.- RM áron..... RM 50.-

2 gipsz mellszobor, zsidók /a J Nr. 31. és 22. koponyákhoz/

darabonként 32.50 RM áron..... RM 65.-

1 láda és csomagolóanyag..... RM 14.50.-

RM 504.50.-

ötszáznégy birodalmi márka és ötven pfennig

*Hol a homályból, hol a néma terekből valamilyen ok miatt
azután mégis előlépnek, és így elindulhat a keletkezés
történetére és a gyűjtemény jövőbeli sorsára irányuló
párbeszéd.*

a kolonialista örökségként létrejött embertani táruk, gyűjtemények fokozatos felszámolásában.³

¶ A kolonialista örökségnél jóval sűrűbb szövésű, súlyos etikai kérdésekkel terhelt háló a nemzetiszocializmus időszakának biopolitikája, amely hagyaték feldolgozása, kritikai értékelése nem csupán a német tudomány különböző ágai számára jelent több generációt terhelő hatalmas feladatot, hanem a mindennapi társadalomszervezésben, társadalmi életben is szinte lehetetlen kihívást jelent a mai napig. A múlt megértése, a történetek morális rétegeire irányuló kérdések – mondjuk ki nyugodtan – megválaszolhatatlansága nyomasztja a még szórványosan élő déd- és ma már elhalt ükapák tettei miatt a második világháború után felnövő, immár harmadik generáció látásmódját.⁴ A múltfeldolgozás (Vergangenheitsbewältigung) lassan meginduló, (jelen írásban most csak szimbolikus eseményekkel) az Eichmann-perrel kezdődő (1961), majd a frankfurti Auschwitz-perrel (1963–1965) markánsává váló, Berlin szívében, Hitler egykori kancelláriája és bunkere tőszomszédságában (Ministergarten) a látogatót súlyosságával, szerkezeti megoldásaival (sztélélabyrinth) lelkileg megrázó holokauszt-emlékművel kiteljesedve (Denkmal für die ermordeten Juden Europas, 2006) tartott és tart ma is az a folyamat, amely a múlt gyötrelmes társadalmi megbeszélését jelenti. Karakteresen úgy fogalmazhatunk, hogy az elmúlt hat évtizedben e folyamat maga a német tudat hangsúlyos részévé vált.⁵

¶ A nemzetiszocializmus bő évtizede alatt a fizikai antropológia, orvosbiológia területén folyt „kutatások”, különböző (humán)gyűjteményezések módszerei, céljai természetesen nem érthetők meg a 19. század második felében és a 20. század első évtizedeiben végzett ilyen irányú tevékenységek, intézményhálózatok, szakemberek motivációinak, képzettségének

és egyáltalán az ember fizikai felmérésére, az emberi test tudományosan vélt metrikus feltárására, gyűjtésére, raktározására, sőt kiállítására létrejött háttérapparátus kritikai feltárása nélkül.

- ¶ E bonyolult, a nemzetiszocialista időszak fizikai antropológiai és orvosbiológiai gyakorlatát túlélők és az áldozatok közvetlen hozzátartozói miatt a mai napig érzékeny területre irányuló eddigi történeti munkák a *politika*, az *ideológia* és a *tudomány* 19. század második felében kezdődő egymásra hatásának, majd a lépésről lépésre történő, a nemzetiszocializmus éveire már „természetes” egymásba fonódásának rétegeit tárták fel: a korszakban született, a humándiverzitást értékelő írások, gyűjtemények, gyakorlati kísérletek egymással összefüggő rendszerré, lényegében teljes tanítássá álltak össze.
- ¶ A fajkutatás, fajtudomány, fajhigiénia (eugenika), fizikai antropológia, orvosbiológia hol egymás mellett, hol egymást átfedő, egymást kiegészítő érdeklődési köreiben⁶ összegyűjtött mérésadatok, fényképek, emberi csontok, koponyák, vérminiták, emberi szervek, akár – mint jelen esetben – fejmodellek a német tudományosság számára nem csupán az egykori felhalmozás ideológiai célja, a mintavételek rettenetes gyakorlata következtében jelent morális szempontból súlyos, alig-alig viselhető terhet, hanem *maguk e fizikai, valós gyűjtemények sorsának méltó elrendezése* hordoz számos esetben a mai napig nyomasztó gondot. Ebben az összefüggésben a fent megidézett „restitúció”, ha mégoly furcsa e kifejezés emberi csontok esetében a posztkolonialista múltfeldolgozás folyamatában is, *érvényét és értelmét veszíti*. Nem a blaszfémiát súroló, „hiszen nincs kinek visszaadni” felvetés miatt, hanem a totális, 1933-tól lépésről lépésre, a végletekig radikalizálódó nemzetiszocialista biopolitika Foucault által megfogalmazott, máig ható következményeként: a nemzetiszocialista állami hatalom a szuverenitását nem a jog, hanem az *élet szintjére* helyezte, a hatalmat az *élet szintjén* gyakorolta.⁷ Ennek következtében *megszűnt minden társadalmi viszonyítási pont*.
- ¶ A korszak antropológiai/orvosi gyűjteményei – a totális biológiai társadalmi szerveződés uralomra jutásával, azaz mindenemű morális igazodási pont hiánya nyomán – a társadalmi

megoldhatóságon (azaz ezen örökség sorsának egyáltalán „valahogy lehetséges” elrendezésén) kívüli üres térbe kerültek. A modern történelemben addig példa nélküli helyzet örökségének kezelése, a radikális biológiai államlét hagyatékának ismételt szuverén jogrendben történő elhelyezése világos, hogy lehetetlen. Így léteztek évtizedeken keresztül és léteznek akár napjainkig néma csontarchívumok, inventárium nélküli koponyatárak egyetemi zárt szobákban, szekrényekben, levéltárakban vagy múzeumokban. Ezekről a gyűjteményekről vagy tudunk valamit, vagy még ma sem. Hol a homályból, hol a néma terekből valamilyen ok miatt azután mégis előlépnek, és így elindulhat a keletkezés történetére és a gyűjtemény jövőbeli sorsára irányuló párbeszéd. Így lépett előtérbe az utóbbi évtizedben a Bécsi Természettudományi Múzeum gondja, a nemzetiszocialista időszakban dokumentációs célokkal létrejött koponya- és maszkár:

¶ „Részben eltérő múzeumi stratégiának a nyomaival találkozhatunk a bécsi roma, zsidó, illetve lengyel és további szláv foglyok, rabok, katonák, hadifoglyok élő és halotti maszkjairól létrehozott »antropológiai« gyűjteményben. Ez a Joseph Wastl tevékenységéhez köthető, a maszkok mellett filmes dokumentációt is tartalmazó gyűjtemény az elmúlt évtized során került a figyelem homlokterébe, részben akkor, amikor például a Wastl által Posenből vásárolt zsidó halotti maszkokat a múzeum mintegy restitúció gyanánt felkínálta a bécsi Zsidó Múzeumnak, amely ezen körülmények között története egyik legkockázatosabb és legnagyobb értékű kiállítását rendezte meg ebből az abszurd anyagból. A maszkok egy része egy alkalommal kiállításra került Mauthausenben. [...] Ugyanakkor a Naturhistorisches Museumban a mai napig őrzik a maszkok jelentős részét, eltekintve azoktól a koponyáktól, amelyeket a zsidó hitközségnek, illetve a lengyel államnak szolgáltatott vissza az elmúlt évek során. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben például egy kraniometriai, illetve fizikai antropológiai gyűjtemény társadalomtörténeti, politikatörténeti kontextusainak újrainterpretálásáról van szó, annak megértéséről, hogy a fizikai antropológia milyen szerepet játszott a Harmadik Birodalomban. [...] Az egykori fajkutatással

összefüggésben álló gyűjtemény ma nehéz öröksége ennek a múzeumnak, amely nyilván igen nehezen tudja eldönteni, hogy a jövőben miként is sáfárkodjon ezzel a nem kívánt örökséggel, hiszen mégiscsak a múzeum történetéhez tartozik ez a gyűjtemény, ugyanúgy, mint az 1938-ban Josef Wastl által rendezett, a zsidóság testi és lelki tulajdonságait elemző »tudományos« antropológiai kiállítás.”⁸

¶ Pontosán rávilágít a nemzetiszocialista biopolitika fizikai antropológiai rétegének ideológiájára a Bécsi Természettudományi Múzeum Antropológiai Osztálya vezetőjének, az idézetben említett antropológusnak, Josef Wastlnak (1892–1968) a hírhedt, a tudománytörténet-írásba is bekerült levelezése,⁹ amelyben Wastl a Poznani Egyetem Anatómiai Intézetéhez fordul koponyáért oly módon, hogy a megküldendő fejcsontozatok fajjellegét tükrözők legyenek, azaz szüksége van lengyel és zsidó személytől származó koponyára is (sic!).¹⁰ Nem a tudományosan lehetetlen kérés a korszak legfontosabb írásbeli lenyomata e levél, hanem a „mintavétel” rettente. A ténynek, azaz a koponyák származásának száraz elemző leírása (kivégzés), majd közönyös rendelkezésre, illetve egyben áruba bocsátása e „tudomány” legnagyobb, máig tartó botránya.

ANTROPOLÓGIA ÉS „TUDOMÁNYOS KONTEXTUS”

¶ Szétfeszíti jelen írás kereteit a nemzetiszocializmus időszakában folyt antropológiai gyűjtések „tudományos” céljának és kutatási metódusainak elemzése, a fizika testre, életre irányuló diszciplínák árnyalt értelmezése. Roland Suso Richter az amúgy remek téma kiaknázatlan lehetőségeként maradt *Mengele – Az igazság nyomában* című filmjében (1999) az elképzelt bírósági tárgyalásán Auschwitz orvosa a tetteinek megítélését nem a jelen szemszögéből, hanem az adott kor orvosi gyakorlatának kontextusába helyezve követeli. A kérdés, hogy milyen eszközök, módszerek álltak rendelkezésre az élettani vizsgálatok számára azokban az évtizedekben, mert ha ezt a nézőpontváltást megteesszük, akkor érthetővé

Albert és Johannes Bock fejmodelljei - 1941
In: Mechelhoff-Herezi-Neumärker, 2014, 126. (a szerzők engedélyével)

és teljesen legitimé válnak a tettei. E fiktív megszólalás idézésével arra a kérdésre irányítható a figyelem, amely a tudománytörténet-írás folyamatos gondja. Nevezetesen, hogy hol a határ az adott korban a tudomány és pszeudotudomány között, amely felvetést a nemzetiszocialista orvoslással kapcsolatban az orvoslástörténet radiálisan és megnyugtatóan lezárta. Azzal, hogy a nemzetiszocializmus „*maga vált alkalmazott biológiává*”,¹¹ az orvostudományra építette az *életre méltó* fogalmának tartalmi meghatározását és gyakorlati érvényesítését, a szigorú tudományon túli üres térbe zárta már a korban is ezeket az orvosi „kutatásokat”. Az *életben hagyás mint csupán lehetőség* tételének az orvoslás területén való megjelenése radikálisan lerombolta a határt az élet mindenáron történő megmentése és elvesztésének közönyös elfogadása (a kísérlettel járó természetes kár), sőt elősegítése (szelekció) között.¹²

¶ A kérdés a korszak fizikai antropológia, fajbiológia és a fajhigiénia nézeteivel kapcsolatban is igen hasonló. Nevezetesen az, milyen módon vált a 19. század végére saját, azaz az emberiség származására, fizikai alkatára, változatos formáira irányuló kérdéskörrel és finomodó kutatási metodikai készlettel önállóvá váló, illetve egyetemi tanszékekkel, folyóiratokkal intézményesülő diszciplína¹³ az 1930/40-es években a testi habitust a (nép)lélekkel összekötő tételeket igazoló, részben ilyen ideákat maga is megfogalmazó, már nem az akadémiai tudományos mezőben mozgó tételeket hirdető területté? Másként fogalmazva, *mi is tehát a „tudományos” fajtan gondja?*¹⁴

LÉPÉSRŐL LÉPÉSRE. A TERMÉSZETTUDOMÁNYOS ANTROPOLÓGIÁTÓL AZ ANTROPOLÓGIA MINT VILÁGSZEMLEÉLÉTI

¶ A biológiai antropológiára irányuló német tudománytörténet-írás enciklopédikus jellegű összegző kötetben tárta fel azt a folyamatot, amely az ember származására, fizikai alkatára irányuló kutatás és ezzel párhuzamosan a 19. század második felében lezajlott intézményesülés akadémiai kereteitől és lényegében Darwin tanainak elterjedése előtt még tiszta

biológiai kutatási céljaitól hogyan vált lépésről lépésre az emberi származás, felépítés és az emberi szellem/lélek között *kauzális kapcsolatot egyidejűleg feltételező* magában foglaló diszciplínává. Habár a jelen kényelmével, azaz a retrospektív szemlélet érvényesítésével rálátunk a történet egészére, ám még így is igen finom, körültekintő elemzést kíván a fokozatos szemléleti változás érzékeltetése, a korban is már pszeudotudományos nézetek megjelenése (lásd alább), az akadémikus tudományba ezen ideák beszűrődése, majd e tételek *alternatív* magyarázati mintává „erősödése”, végezetül e tanok – a nemzetiszocializmus időszakára – domináns, kizárólagos elméletté válása. Hiszen nem éles vonalak és akár kutatók mentén lehet és lehetett elválasztani a tudományt és az áltudományt az antropológia területén sem.¹⁵ Egy-egy kutatói életútban egyrészt *együtt* lehetnek jelen akár tudományos és áltudományos képzetek, illetve akár a tudományától *független* kirekesztő (itt most: antiszemita) nézetek. Így beszél e tekintetben példaként a tudománytörténet-írás Ernst Haeckel (1834–1919) zoológus tevékenységéről, aki a német biológiai antropológia „atyja”, meghatározó alakja volt a múlt század fordulóján. Haeckel tétele az evolúciós elméleti háló egyik tartószálává vált, amely szerint az egyed a szervfejlődési szakaszában keresztülmegy a törzsfjlődés egyes etapjain. Haeckelt kiemelkedő elméletalkotó képessége, akadémikus kutatásai az antropológia tudományának oszlopává emelte. Ám ő volt az a tudós is, akinek tevékenységében az 1900-as évek kezdetétől a tiszta természettudománya *mellé* – a biológiai kutatásaival fokozatosan *összefonódva* – megjelent a politikai-ideológiai szál is. A biológiai társadalmi tervezhetőség (eugenika) tétele, ezen belül is a kívánatos halál ideája megjelent az írásaiban.¹⁶ Az utóbbi évtizedekben lépett előtérbe Haeckel antiszemitizmusának kérdése. A német társadalom sikeres szervezésének gátjaként adott hangot Haeckel a bevándorló keleti zsidósággal kapcsolatban erőteljes fenntartásainak. A társadalmi eszmék, meggyőződések és tudományos eredmények bonyolultságát mutatja ugyanakkor, hogy az aprólékos filológiai vizsgálatok kimutatták, Haeckel a zsidósággal kapcsolatos társadalmi nézeteit *nem* kötötte össze az emberi evolúciós

fejlődésével kapcsolatos tudományos eredményeivel. Ebben az értelemben Haeckel antiszemitizmusa nem volt a későbbi nemzetiszocialista fajtudomány ideológiai előzménye.¹⁷

¶ Az, hogy mi a tudomány, és hogy hol húzódik a tudomány és az áltudomány közötti határ, Immanuel Kant (1784–1804) óta a rendszeres filozófiai gondolkodás része. Nem véletlen az sem, hogy éppen a kanti hagyományra építve különítette el a 19. század végén a neokantiánus filozófiai irányzat a társadalomtudományok és a természettudományok radikálisan eltérő ismereti körét. A huszadik század tudományfilozófiájának két kiemelkedő alakja pedig egyrészt magának a tudományos megismerésnek, a paradigmaváltásoknak a folyamatát (Thomas Kuhn [1922–1996]),¹⁸ másrészt a tudományos kutatás logikáját, *határhelyzeteit* (Karl R. Popper [1902–1994])¹⁹ helyezte az érdeklődése középpontjába. Popper tudományelméleti munkássága azért hangsúlyos, mert értelmezte a tudományos és a nem tudományos igen összetett viszonyrendszerét. Az útnak, amit egy kutatói gyakorlat megtesz a tudománnyá válásig vagy fordítva, az egykor tudománynak elfogadott tudományos megismerési út áltudománnyá válik (például asztrológia), történeti távlatai vannak. Fontos megértenünk az egykor érvényes kontextusokat, régi eljárási módokat (azaz módszereket), kérdésfeltevéseket. Az alapvető kihívás tehát azt megérteni, *hogy az adott korban hogyan vélekedtek az adott diszciplínáról.*²⁰

¶ Az utóbbi évtizedek nemzetközi tudományossága aprólékos, szisztematikus kutatással tárta fel, hogy a szociáldarwini alapokon nyugvó fajtan – annak ellenére, hogy a századfordulón igen karizmatikus, intézményekkel erősödő szellemi irány volt, a fizikai antropológiai tulajdonságok és a lelki alkat és/vagy kultúra között feltételezett származási (genetikai) kapcsolat ideája *a korszak meghatározó, fő sodorvonalát jelentő, elméleti megalapozottságú kutatásokba sem fért be.* Sőt. A fajelméleti gondolat a 20. század első évtizedeiben is *felismerhetően* a tudományos kutatásokon túli mezőként létezett, azaz *pseudotudomány* volt. Mindez azt jelenti, hogy a kor tudósainak – értik e kritikai szerzők ezalatt a huszadik század első és második évtizedét is – *rendelkezésére álltak* azok az elméleti

alapkutatások, amelyekkel a lélek/kultúra biológiai származás/öröklés meghatározottságának tanítását élesen elutasíthatták.

- ¶ A pszeudotudomány és tudomány viszonya igen komplex, hiszen a tudományok folyamatos változásban vannak,²¹ illetve nem lehet minden esetben magabiztosan, éles határokkal leválasztani az áltudományos ideákat, gyakorlatokat a diszciplináris eljárásoktól, elméletektől. Az is igaz, hogy a tudomány/pszeudotudomány viszonyának elméleti igényű tisztázása csupán a huszadik század második felében lépett a tudományfilozófia centrális terébe. A biotudomány képviselői az elmúlt másfél száz évben folyamatosan keresték azt a tudományos módot, mellyel az emberi sokszínűség leírható. Ebből adódik, hogy az áltudományos fajbiológia és a humándiverzitás tudományos kutatása bonyolult szövetének megbontása korszakonként sem volt egyszerű feladat.²² Ez a teoretikus kihívás azonban nem jelenti azt, hogy az adott korszakban – jelen írás szempontjából Teleki időszakában – ne álltak volna rendelkezésre azok az eligazító jelzések, amelyek egy elmélet tudományos rendszeren belüli vagy azon kívüli helyét segítették kijelölni.
- ¶ Karl Popper elméleti megközelítésének két kulcsfogalma a falszifikálhatóság és a korroborálás. Ez azt jelenti, hogy amíg a tudományos ideák tapasztalati úton *cáfolhatók*, illetve *megerősíthetők*, addig az áltudományos ideák *nem*.²³ Habár Popper nyitva hagyta az utat metafizikai elméletek tudománnyá válása előtt, ám meg is szorította a lehetőséget abban az értelemben, hogy akkor válhatnak ezek az állítások tudománnyá, ha rendszeres tapasztalatokon alapuló keretekben vita (cáfolhatóság) tárgyává tudnak válni.²⁴
- ¶ Ugyanez a kérdés, habár más formában, de már jelen volt a huszadik század első felében a *biotudományok* területén is. Amint Popper rendszerében, úgy a huszadik század első felében is több szál együttes eredőjeként foglalt állást a tudományetika valamilyen kérdésfeltevés, módszertan, akár tétel tudományos vagy éppen nem tudományos jellegéről. A kulcs-tételeket a múlt század első évtizedeiben az úgynevezett fajbiológiával kapcsolatban az áltudományosság felismerésére az akadémiai (a korban: professzionális kutatói) morális

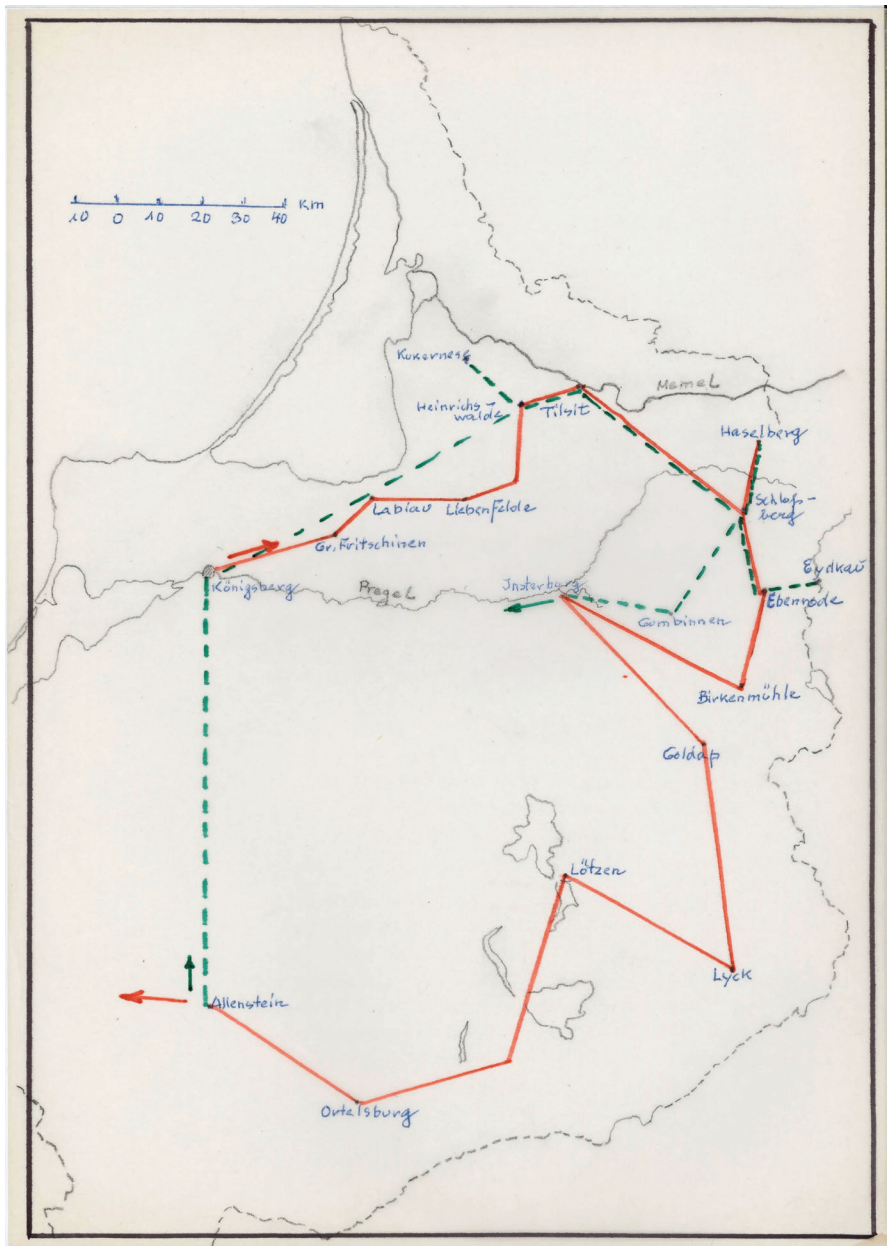
Kurzer Reisebericht über meine Untersuchungen
an Zigeunern in Ostpreussen.

Die Untersuchungen ostpreussischer Zigeuner wurden von mir in Ostpreussen vorgenommen und zwar im Frühjahr 1940 und Herbst 1941. Beiliegende Karte zeigt die Reiserouten beider Fahrten: ~~10.3.~~ 10.3. - 21.4.1940

~~20.10.-~~ 20.10.- 14.11.1941.

Auf der Karte sind die Luftlinien unserer Reise eingezeichnet und die größeren Ortschaften. Orte und Daten sind folgende:

1940		1941	
Königsberg	10./11.3.	Königsberg	20.-25.10.
Gr.Fritschinen	12.3.	Mandeln	26.-29.10.
Labiau	13.-15.3.	Heinrichswalde	29.10.
Liebenfelde	16.3.	Kuckernese	30.10.
Heinrichswalde	18.-20.3.	Tilsit u.Umgebung	31.10.-2.11.
Tilsit	21.3.-1.4.	Hirschflur,Haselberg	3.11.
Schloßberg	2.-4.4.	Schloßberg	5.11.
Haselberg	5.4.	Schilling,Hauptmannsdorf,Walddorf	5.11.
Ebenrode	7./8.4.	Fichbruch,Krähenberge,Haselberg	6.11.
Birkenmühle	9.4.	Michelfelde	7.-9.10.
Insterburg	12.-14.4.	Ebenrode,Eydkau	10.11.
Goldap	15./16.4.	Schloßberg	11.11.
Lyck	17.4.	Gumbinnen	13.11.
Lötzen	18.4.	Insterburg	14.11.
Ortelsburg	19./20.4.		
Allenstein	21.4.		
Rückfahrt		Rückfahrt über Danzig	

Sophie Ehrhardt által szerkesztett térkép a kutatási útvjáról
 In: Mechelhoff-Herezi-Neumärker, 2014, 125. (a szerzők engedélyével)

integritás, ideológiai prekonceptiók következetes elvetése, előítélet-mentesség (éppen például az antiszemitizmusé) tudományos egzaktság (a „bizonyítottnak vélés” megkérdőjelezése), szubjektivitás elvetése, módszertani következetesség tételei, magatartásmódjai jelentették.²⁵

¶ Ezekkel a kulcstételekkel szőtt igen bonyolult háló az, amelynek segítségével – legalábbis – igyekeztek a korszak egyes szakterületeinek mértékadó kutatói a tudományos szabályszerűségeken kívüli kutatásokat kiszűrni, azokról kritikai ítéletet mondani.

¶ Amint említettem, a fajkutatásokat a huszadik század első felében erőteljes intézményesülés támasztotta alá. Egyetemi tanszékek, tudományos társaságok, folyóiratok sorát alapították Európában és Észak-Amerikában. Csak Németországban kilenc önálló folyóirat, majd a nemzetiszocializmus időszakára már huszonhárom tanszéken és/vagy kutatóintézetben folyt biológiai antropológiai, majd rasszbiológiai kutatás.²⁶ Úgy tűnt tehát, hogy egy új, komoly tudományos kutatási irány bontakozik ki.²⁷ Holott a nagy apparátus ellenére – kicsit sarkosan fogalmazva – végső soron csupán arról volt szó, hogy a rasszkutatás, a fajhigiénia (eugenika) az emberi kultúrában az idegen felismerésére/jellemzésére meggyökeresedett egyszerű *sztereotípiákat* a biológiai antropológia és/vagy az eugenika segítségével a tudományokhoz igyekezett kötni.²⁸ A rasszjelleg érvényességének, a szellemi alkat örökléstanának elfogadása – ahogy ma is, úgy a két háború között is – inkább volt tehát *világnézet* mint szigorú tudomány.²⁹ Hiszen a hirdetett ideák igazságának tudományos *belátására* – Karl Popper nyomán fogalmazva – már a korban sem volt érvényes elméleti háttér, használható módszertani út, ennek hiányában a humán fajtan egyszerű *elfogadásának* lehetősége maradt csupán.³⁰ A hazai biológiai (fizikai) antropológia történetírása is jelzi, hogy a legnagyobb elméleti gond akkor lépett fel a tudományban, amikor a 19. században tisztán természettudományként értelmezhető antropológia területére szellemtudományi fogalmakat emeltek be, a két teljesen eltérő kérdéskört *összekapcsolták*, amely aktus következményei a tudomány legnagyobb *botránnyá* váltak.

Egy-egy kutatói életútban egyrészt együtt lehetnek jelen akár tudományos és áltudományos képzetek, illetve akár a tudományától független kirekesztő (itt most: antiszemita) nézetek.

Az a tétel, amely egy népet nem csupán kulturális tekintetben, hanem biológiailag, azaz az öröklődés által genetikailag is más nemzetektől elhatárolható, egyedi entitásként feltételezett, és amely idea alátámasztására a biológiai antropológiai kutatások a fizikai, élettani bizonyítékokat keresték, 1945 után a tudományt teljesen diszkvalifikálta.³¹

- ¶ Haeckel életműve mutatja, hogy nagyon óvatos, körültekintő megközelítést igényel a korabeli fizikai antropológia, az orvostudomány (élettan) és az úgynevezett fajbiológia elhatárolása. Jóllehet a fajkérdés kutatói meghatározó módon támaszkodtak a fizikai antropológia méréseire, módszertanára, nem jelenti azt, hogy ezeket a nézeteket a fizikai antropológia művelői feltétlenül és minden esetben üdvözölték, illetve elfogadták. Ám az is igaz, hogy a fizikai antropológiát művelők ezen idegenkedése ellenére az áltudományos fajbiológia és a humándiverzitás tudományos kutatások szétválasztása igen összetett gondot jelentett már az adott korban is.
- ¶ Szemlélteti e nehézséget Bartucz Lajos (1885–1966) hazai példája is, aki a fizikai embertan professzionális művelője volt. Bartucz csupán az „amatőrségtől”, a nem szakmabeliségtől és az ebből adódó felületes megállapításoktól (Gobineau nézeteit hosszú oldalakon elemzi, fő tételeit elfogadja, csak sekélyesnek tartja), áltudományos nézetektől (például a „vér” szerepének a lelki öröklésben betöltött szerepétől), téves metodikai utaktól határolta el magát. Ám a fajkutatás számos ideáját Bartucz is elfogadta, így például a testi habitus és lelki alkat közötti kapcsolatot.³² Ezzel együtt az is igaz, hogy Bartucz nem fogadta el az emberiség faji differenciáltságának nemzetiszocialista ideáját. Ám ezzel egy időben, 1940-ben Bartucz (talán rossz kompromisszumként?)³³ a Horthy Miklós Tudományegyetemen létrehozott Embertani és Fajbiológiai Intézet vezetője lett.

¶ Más a helyzet Németországban a nemzetiszocialisták uralomra jutása, 1933 után. A fordulat évét követően a fajbiológia tétellei „bizonyítottak vélten” határozott „tudományos” státuszba emelkedtek. Ekkor már nem maradt alternatíva a biológiai antropológia kutatások számára sem, hogy közvetve vagy közvetlenül elkerüljék az ideologikus fajkutatások kényszerét.³⁴ Amint arról már korábban, más helyen írtam, a tudománytörténet egyik érdekfeszítő kérdése, hogy intézményi átvilágítások háttérében milyen *másodlagos*, rejtett (jelen esetben tudományos, tudománypolitikai, vagy ideológiai) célok húzódnak meg az elsődleges („látszólagos” vagy megnevezett, nyíltan vállalt) célkitűzések mögött. Az elsődlegesen megfogalmazott, a szakmai (oktatási, kutatási) minőségi vagy gazdasági/működési kérdések részletes elemzése mellett milyen szempontok érvényesülnek az egységek, intézetek munkájának, személyi összetételének értékelésében? Ezekre a kérdésekre totalisztikus hatalomgyakorlás esetén sem feltétlenül (és mindig) a direkt politikai elvárás a válasz, illetve nem biztos, hogy a politika gyakorolja a közvetlen, minden más szempontot – egyetem esetében a tudományt teljesen – felülíró hatást. Sokkal inkább arról van szó, hogy intézetek, tanszékek, kutatók, a tudományuk történeti hagyományaira, iskolázottságukra, illetve a hatalom legfőbb, „vaskos” ideológiai pilléreire támaszkodva – hol tudatosan, szervezeten, de döntőbben tudattalanul és egyeztetések nélkül – „együtt mozdulnak” és dolgozzák ki végeredményben részletes, árnyalt elméleti hálóként a rendszer céljainak megfelelő tudományos igényű magyarázatokat.³⁵

¶ Az 1930-as évekre tehát a szigorú természettudományos alapon szerveződő biológiai antropológia a korszaknak megfelelően elsősorban „faji tudománnyá” vált. Az egyetemi oktatásba, tudományos kutatásba egyre mélyebben épült be a fajhigiéniá eszmeisége, azaz a *politikailag-ideológiailag érvelő* antropológia lépett erőteljesen fel a német kutatási palettán. Amint arról fentebb szó volt, igen nehéz az 1930-as évektől kezdve elválasztani az egyes kutatási irányokat, és beszélni külön biológiai antropológiáról, külön öröklésbiológiáról, eugenikáról, népességbiológiáról. Egymást átszövő, egymás

„eredményeit” kiegészítő, egymás metodikai készleteit is alkalmazó egyfajta konglomerátum- „tudománnyá” vált a fajkutatás. Ugyanazon kutatók publikáltak a fajkutatást szolgáló legkülönbözőbb periodikákban, vettek részt vitákban – legyen szó higiéniaról, akár humán fizikai habitus jellegzetességekről vagy éppen ideológiai kérdésekről.³⁶ Olyannyira, hogy a faji higiénia, faji tudomány, biológiai antropológia kifejezések egymás szinonimáivá váltak az 1930-as évek második felére.³⁷ Éppen e terhes múlt miatt tehát akárhogy igyekeztek is a második világháború után „ártatlan, tiszta tudományként” tekinteni saját szerepükre a biológiai antropológia intézetei, munkatársai, a nemzetiszocializmus majd másfél évtizedében végzett kutatások morális háttere még akkor is sérült, ha „csak” szigorú, leíró jellegű embertani mérési adatokat tettek közzé.

A TÜBINGENI PÉLDA

- ¶ Említhető erre a „tisztítási törekvésre” a Tübingeni Egyetemen oktató és kutató fizikai antropológus, Sophie Ehrhardt (1902–1990) tevékenysége, aki Robert Ritter (1901–1951) irányítása alatt romák antropometriai felvételezését végezte.
- ¶ A Tübingeni Egyetem antropológusa a nemzetiszocializmus időszakában a Birodalmi Egészségügyi Minisztérium megbízásából részt vett több ezer cigány nyilvántartásában, kategorizálásában. Amint az alábbiakban a rövid életrajz rámutat, Ehrhardt e tevékenysége több súlyos etikai kérdést vet fel. Egyrészt a felmérés *céljával*, a felmérés *módjával*, illetve a felmérés *következményével* kapcsolatban. Ehrhardt ugyanis szakemberként vett részt a munkában, a maga részéről a feladatot „tisztá tudománynak” tekintette. Részéről a *cél*, a cigány népesség antropometriai adatainak felvételezése, az adatok összevetése más népcsoportokéval, a romák *elkülönítésének* „tudományos” megalapozása volt. A *módszer*, a mérési adatok mellett nem csupán a koponya, hanem a teljes fej morfológiai rekonstrukcióján is alapult. A *következményt* pedig – amint azt életrajzírója megállapítja – Ehrhardt már egy 1934-ben

közzétett írásában megjelöli: a német nép jogának gyakorlása lesz, azaz jog a tudatos faji politikához és a szelekcióhoz. Cél, hogy megakadályozzák a zsidó vér lassú, de folyamatos beszivárgását a német nép közé.³⁸ Ehrhardt tevékenységének fő eleme, hogy bizonyos biometrikus jellemzők összefüggéseiből a rokonság bizonyítására következtetett, különösen az apai ág ismérveinek feltérképezésére.

- ¶ Ehrhardt 1942. április 1-jén kutatóasszisztensként a tübingeni Fajbiológiai Intézet munkatársa lett. *Gyűjteményét, fejmodelljeit magával vitte.*
- ¶ A Tübingeni Egyetem archívumában lévő dokumentumok alapján Ehrhardt 1945-ben tabula rasaval indított. Felette, Wilhelm Gieseler (1900–1976) antropológus háborús bűnös szervezet tagjaként (SS-Hauptsturmführer rendfokozatban szolgált) fogságban volt. Távollétében Sophie Ehrhardt vette át névlegesen az intézet vezetését. Az intézettörténet – az előzmények bármilyen említése nélkül – a „Stunde Null” időpontjával (1945. május 8.) szinte napra pontosan indul, és egy normális egyetemi oktatási élet és tudományos ügymenet bontakozik ki belőle. A múlt csak egy-egy utalás szintjén (megszálló csapatok jelenléte, börtönben lévő kollégák), száraz eseménytörténeti említésként van jelen az iratban.³⁹
- ¶ Ehrhardt 1945 után a Tübingeni Egyetemen tanított (a Schloss Hohentübingen épületében),⁴⁰ disszertációk témavezetője volt. Mindezzel párhuzamosan az általa „tisztá” adatbázisként tekintett, a nemzetiszocializmus időszakában felvett „cigány” és „zsidó” antropometriai adatárára alapozott tudományos munkákat publikált. A rendészeti eljárások keretében Kelet-Poroszországban eléje vitt, majd koncentrációs táborokban életüket bevezető szintikről vett fejmodelljeit pedig az egyetemi előadótermének vitrinjeiben tárolta, személtető eszközökként az oktatásban továbbra is használta.⁴¹
- ¶ Sophie Ehrhardt nemzetiszocializmus alatti tevékenysége csupán az 1980-as évek elején vált ismertté és egyben lépett az előtérbe. Csak a német szintik tiltakozása után tudatosult a nyilvánosságban Ehrhardt náci bűnökben való részvétele.⁴² Ehrhardt tevékenységével kapcsolatban is a legfőbb vád az volt, hogy tudott-e arról, hogy az általa felmért szintik

koncentrációs táborokba kerülnek, ahol megsemmisítik őket. Habár tevékenysége a cigányok biológiai antropológiai „tudományos” leválasztására irányult, az ellene folyó vizsgálatokban közvetlen írásbeli és/vagy szóbeli bizonyítékok a genocidiummal kapcsolatban még akkor sem bukkantak fel, ha antropológiai mérések végzése érdekében bizonyíthatóan járt a sachsenhauseni és a dachau koncentrációs táborokban.⁴³

¶ Ehrhardt élete végéig nem értette, mivel vádolják. Egy 1983-ban vele készült interjúban is hitet tett amellett, hogy tiszta tudományos vizsgálatokat végzett csupán Robert Ritter mellett, illetve nem volt köze a szakértőként tett vizsgálatai gyakorlati (politikai) felhasználásához.⁴⁴

FAJBIOLÓGIA ÉS MORÁLIS KARTOGRÁFIA

¶ A napjainkban lezajlott úgynevezett „kartográfiai fordulat” folyamata felismerte, hogy a térképek olvasatakor mindig figyelemmel kell lennünk erre a bonyolult háttérre.⁴⁵ Hiszen a térképek az adott „tér történetére” vonatkozó ismereteket közvetítik az értelmező számára. Grafikus ikonokként felmutatják a tudattalan, nem hivatalos vagy akár *nem szándékoltan* közölt ismereteket is. Azaz a térkép nem csupán a közmegegyezés „mögött” kialakult társadalmi képzelet, mellyel, mondjuk, a nemzet a történelme terére tekint, vagy amelyet éppen – akár a nemzeti érdekeknek megfelelő – imaginárius képekként a történeti folyamatok magyarázataként alkotott, hanem olyan események „raktára” is, amely folyamatok a szerkesztés jelenében nem, csupán *történeti kontextusba* ágyazva hívhatók elő. A mai kartográfia éppen ezért fordul az adott térkép keletkezéstörténetére vonatkozó minden lehetséges dokumentum feltárása felé. A képszerű egyetemes jelrendszer, amelynek üzenetét az olvasó nyelvtől függetlenül dekódolni képes, szükségszerűen a valóság leegyszerűsítése, ezért tehát a térkép csupán eszmei modell, absztrakció. A térképnek az ikonikus természetével mellett szimbolikus vonásai is vannak. A térképi egyszerűsítés (generalizálás) jellegét a térkép rendeltetése dönti el. A térkép szerkesztője

határozza meg, hogy milyen adatokat milyen alaptérképre visz fel. E kettős arculat – személy és funkció – viszonyrendszerben tekintenek a mai társadalomtudományok egyre inkább *retorikai szövegként* a térképre. Hiszen a térkép egyrészt a szerkesztője értékrendjét, álláspontját tükrözi, másrészt a térképnek nem csak az alkotója, hanem a tőle *független*, esetleg általa meg sem célzott működése is meghatározza e „szöveg” olvasatát. Azaz a kérdés ma már *nem* az, hogy „a kartografált tér” mennyiben felel meg a „valóságnak”, mennyire pontosan tükrözik vissza a térképek az ábrázolandó jelenségek tényleges folyamatait, hanem az, hogy az adott vizuális nyelv/kód – tudatosan vagy tudattalanul – milyen – szándékolt vagy szándékolatlan – társadalmi összefüggéseket, történeteket, akár morális kérdéseket tükröz.⁴⁶

¶ Tipikus példája a szerző által szándékolatlanul morális vetületeket hordozó térképre az 1941-ben Sophie Ehrhardt által rajzolt útvonal térkép, amelyet a kutatójelentéséhez szerkesztett. A szerkesztés elsődleges célját – a szakmai munka helyszínei térbeli elhelyezésének segítése – felülírja, egyben a térkép értelmezési kontextusát radikálisan átírja mindaz, ami Ehrhardt e kutatóútjának következménye volt. Nevezetesen a térképen megjelölt pontokon – elsődlegesen szintiken – elvégzett antropometria mérések után a „felmértek” koncentrációs táborokba kerültek. Azaz a jelentésben benyújtott térkép elsődleges, igen egyszerű célját a térben rögzített események következményei átírták, súlyos morális rétegekkel terhelték. Másként fogalmazva: a térkép egykori hiánytörténete uralja a ma érvényes jelentését. Ahhoz a beszámolóhoz készült térképről van itt szó, amely jelentés tulajdonképpen sűrű szinopszisa az antropológus nemzetiszocializmus időszakára alatt végzett tevékenységének.

¶ Sophie Ehrhardt a második világháború után sem fogadta el, nem látta be, hogy egykori szakértői jelentéseinek a célja, azaz

Az egyetemi oktatásba, tudományos kutatásba egyre mélyebben épült be a fajhigiénia eszmeisége, azaz a politikailag-ideológiailag érvelő antropológia lépett erőteljesen fel a német kutatási palettán.

a cigányok kvantitatív antropológiai jellegzetességgel adaltolt megkülönböztethetősége, jellemhabitusának öröklődése, az 1930-as években is már *tudományon kívüli* kérdésfelvetés volt. Nem fogadta el az egykori módszere tudományos alkalmazhatóságával kapcsolatos súlyos fenntartásokat sem, aminek része volt a cigányokkal szembeni rendőrségi kényszerintézkedés. Hiszen az előállítások segítségével váltak lehetővé Ehrhardt mérései.⁴⁷ Annak ellenére szólt így, hogy az 1941-es kelet-poroszországi úti jelentésében *magá írt* munkájával kapcsolatban a rendőrséggel történt „praktikus együttműködésről”.⁴⁸ Jóllehet az interjúban nem, csupán a jelentésében említi a vizsgálati módszerek között a maszkvétel technikáját, amely folyamat akkor is fizikai fájdalommal jár és igen kellemetlen, ha önkéntesen vetjük magunkat egy ilyen eljárás alá. A szintik esetében erről az „önkéntességről” természetesen szó sem volt. Habár a *negocoll*,⁴⁹ amit alkalmazott, gyorsabban szilárdul a gipsznél, ám a gipszmaszkhoz hasonlóan nehézségekkel jár akár a levégővétel, akár a kész forma leválasztása a fejről. Ugyanilyen hallgatás övezi még az úti beszámolóban is azt az alapvető, a tudományetika részét képező felvilágosítást is, amely a vizsgálatban résztvevőt illeti meg. Nevezetesen a felmérést végző részéről a vizsgálat menetének és a kutatás céljának elmagyarázását. Ehrhardt a vizsgálatba bevont szintik részéről érkező ilyen irányú kérdésekre – mint jelentésében írja – nem tudott válaszolni. Igen nehéz helyzetbe került az ilyen érdeklődéseknél.⁵⁰ Ezzel a gonddal tulajdonképpen nem kellett foglalkoznia, hiszen itt nem akadémiai keretek között, szabad akaratukból résztvevőkön végzett kutatásokról volt szó, hanem kényszerfelmérékről és lényegében a fajhigiénét szolgáló *alkalmazott* kutatásokról. Olyan tevékenységről tehát, amelynek *társadalmi* célja és – jóllehet a „tudomány” részéről tudatos és tudattalan félrenézéssel kezelten – súlyos *következménye* volt. A jelentés számot ad arról is, hogy Ehrhardt 750 cigány antropometriai felmérését végezte el, akik közül 652 főnél tenyér- és ujjlenyomatot is vett, illetve fontosnak tartotta beszámolójában azt is kiemelni, hogy nagyon sok cigány, akikkel találkozott, beteg volt. Számos vak, szembeteg, rühes és testileg nyomorék személyt mért fel.⁵¹

¶ Az adott egyetemen az oktatást alátámasztó alap kutatások által sok éven át formálódó gyűjtemények szerepét alapvetően a jövő szakemberképzése határozza meg. A tudományos szer-tárak pontos lenyomatai annak, hogy mit gondol egy szakma saját magáról, mit tart a következő, az adott szakmát majdan professzionálisan művelőknek feltétlenül átadandó, fontos ismeretnek. Mit tart az egyetemi oktató, tanszék, tudományszócska a saját kutatásaiból fontosnak, amelyeket akár demonstrációs eszközök segítségével beépít (napjainkig tartóan nagyon helyesen) az egyetemi képzési tervbe, törzsanyagba. Ezek a gyűjtemények alapvetően tehát zártak, nem a múzeumi kiállítások interpretációs kényszerében léteznek, hanem csak „raktározottak”. Nem a bemutatás tehát, hanem a *használat* határozza meg e tárgyak mindennapi kontextusát. Igen bonyolult folyamat eredménye, hogy milyen úton és mely tárgyak lépnek át a technológia, a metódusok elavulása, akár az egykor tanított elméletek érvényvesztése nyomán az adott kor tudományos lenyomatának tárgyi tanúiként, mondjuk, az adott egyetem múzeumába. Éppen ezért, mert lényegében e gyűjtemények esetében zárt raktárakról, illetve egy szűk használati körről van szó, tartalmukról, beszerzési körülményeiről, sorsukról igen sporadikus módon tudunk bármit is.

¶ Jóval érzékenyebb területévé vált a muzeológiának az emberi csontok, szervek tárolásának, mi több, kiállíthatóságának, sőt akár az egyetemi oktatásban való szerepének etikai gondja. Még nyomasztóbb etikai örökség a nemzetiszocialista „tudomány” által alakult gyűjtemények súlya. Ezeket a tárákat egyrészt átjárja az elkövetők korabeli, tudatos, a *megőrzésre* (majd muzeológiai interpretációra) irányuló, jól átgondolt szándéka,⁵² másrészt a faji kutatások számára *összehasonlítható adattárak* létrehozásának akarata – *bármilyen eszköz* igénybevétele. A nemzetiszocialista testpolitikai gyakorlat ezzel a döntéssel olyan mintavételi lehetőséget biztosított kutatói számára, amely végérvényesen tudományon kívüli térbe helyezte ezeket a gyűjteményeket.⁵³

¶ A Tübingeni Egyetem felismerte az Ehrhardt által készített öntvények tragikus örökségét. A gyűjteményt lassan két évtizede az egyetem átadta a sachsenhauseni koncentrációs tábor helyén létrehozott emlékközpontnak.⁵⁴ Ugyanis – amint azt az előző oldalakon reményeim szerint felmutattam – súlyos történetük miatt nem nagyon lehetett mit kezdeni az egykor vitrinben tárolt szinti fejmodellekkel.

Jegyzetek

- [1] Mechelhoff-Herezi-Neumärker, 2014, 91–92.
- [2] Lásd összegzően erről: Folkers-Lemke, 2014, 7–61.
- [3] Lásd Stoecker-Schnalke-Winkelmann (Hg.) 2013.
- [4] Elias, 2002; Kocka, 2004; Laczó, 2016.
- [5] Fulbrook, 2001.
- [6] Hoßfeld, 2016, 231.
- [7] Foucault, 1996, 141. A Foucault e tételére reflektáló Giorgio Agamben a francia filozófus biológiai totalitásképzetét szűkebben, a koncentrációs táborokra érti, ahol kivételes állapotok vannak, amely keretek közötti cselekedetek a jogi-politika struktúrákon kívülre kerülnek. A légereket Agamben az emberi téren és időn kívüli helyekként, a modernitás „nomosz”-aként értékeli. Az egyént itt nemcsak minden jogától, hanem a saját élete feletti legalapvetőbb kontrolljától is megfosztják (Lifton, 1998, 150.). Agamben nézetét Foucault tételével összevetve lásd Sarasin, 2003, 56–61.
- [8] György 2009, 1. – Itt köszönöm meg tisztelettel György Péternek, hogy a fent idézett kéziratát és a Josef Wastl számára írt, ábraként mellékelte levelet a rendelkezésemre bocsátotta. (Az eredeti német nyelvű levelet Mikoly Zoltán fordította az itt közölt magyar változatra. Nagyszerűen. Köszönöm! – K. R.)
- [9] Klee, 2005, 656.
- [10] Lásd ehhez háttérként: György, 2013, 258–263.
- [11] Lifton, 1998, 128–133.
- [12] Lifton, 1998, 296. Továbbá: Klee, 2001, 95–174., különösen: 107–112.; Sabisch, 2009, 297–300. A nemzetiszocializmus korabeli orvoslásról mint pszéudotudományról lásd Schleiermacher-Schlagen, 2008, 251–278.; Lipphardt, 2008, 53–186.

- [13] Az intézményesülésről: Hoßfeld, 2016, 181–187.
- [14] A fajtanról Teleki Pál felfogásával kapcsolatban írtak, itt általánosabb szintű megfogalmazása. Lásd Keményfi, 2022, 286–291.
- [15] Lásd a tudomány/áltudomány ilyen irányú gondjának elemzését: Hoßfeld, 2016, 316.
- [16] Hoßfeld, 2016, 164–166.
- [17] Hoßfeld, 2016, 174–175. A korszak eugenikai, biológiai/orvosi, majd a nemzetiszocializmus népirtásig vezető fajkutatásainak kritikai értékelését lásd Miles, 1991, 93–130.; Klee, 2001, 17–197.; Heinemann, 2003, 1–125.; Geulen, 2014.; Kulcsár-Szabó, 2014, 118–141.
Az eugenika, fajkutatás kérdésének szintézisét idevágó fejezeteiben lásd Fahlbusch–Haar–Pinwinkler (Hrsg.), 2017.
- [18] Kuhn, 2000.
- [19] Popper, 2000.
- [20] Hagner, 2008, 26.
- [21] Lásd Kutrovátz–Láng–Zemplén, 2009, 53–64., 286–291., 340.
- [22] Lipphardt, 2008, 225.
- [23] A korszakra is vonatkozó tudományfilozófiai kérdések árnyalt elemzését lásd Kutrovátz–Láng–Zemplén, 2009, 53–64., 286–291.
- [24] Ambrus, 2007, 1116.
- [25] Lipphardt, 2008, 227–230.
- [26] Hoßfeld, 2016, 181–183.; Hoßfeld–Šimůnek, 2017, 1120–1121.
- [27] Lipphardt, 2008, 243–304.; Mosse, 2006, 101–117.
- [28] A századforduló eugenikai nézeteinek összegzését lásd Kozáry, 1906, 15., 2. 242–248.; 1906, 15., 3. 351–357.; 1907, 16., 4. 59–69. A kérdésről árnyalt elemzéseként, a területek elválasztásának nehézségeiről és kérdéseiről lásd Farkas, 2017, 61–69.
- [29] Mosse, 2006, 268–270.
- [30] Popper, 2000, 185.
- [31] Farkas, 2019, 362.; Hoßfeld–Šimůnek, 2017, 1115.
- [32] Bartucz, 1935, 9–10.
- [33] Farkas L.–Dezső, 1994, 32–33. A magyar fizikai/biológiai antropológia történetírás eseményközpontú. Az eszmetörténeti háttér, illetve az adott korban érvényesülő elméletek, ideák érvényesülésének feltárása még hátravan.
- [34] Schmuhl, 2011, 24–38.
- [35] Krasznai, 2012.
- [36] Hoßfeld, 2016, 315–319.

- [37] Hoßfeld, 2016, 389–391.
- [38] Grün, 2009, 2.
- [39] Universitätsarchiv Tübingen. 228/3. – A gépelt, kézirással számos helyen kiegészített dokumentum vázlatosan kilenc évet ölel fel (1945–1954).
- [40] Weiß, 1996, 84–85.
- [41] Grün, é. n., 6.
- [42] Grün, é. n., 4.; Lang, 1998, 75–90.; Zimmermann, 1996, 33., 143–146., 153.
- [43] Grün, é. n., 4.
- [44] Az interjút lásd Hägele (Hrsg.) 1998, 91–93.
- [45] Günzel (Hrsg.) 2010.
- [46] Harvey, 1989, 1–20.
- [47] Grün, é. n., 4.
- [48] Ehrhardt, 1941, 2.
- [49] Ehrhardt a technikát a müncheni Antropológiai Intézetben tanulta. Ehrhardt, 1941, 3.
- [50] Ehrhart, 1941, 4.
- [51] Uo., 3., 5.
- [52] Lifton, 1998, 281–283.; György, 2009.
- [53] Nyiszli Miklós írt le részletesen egy esetet, amely borzalmas eljárás keretében a Kaiser Wilhelm Antropológiai, Humángenetikai és Eugenikai Intézete számára biztosított Auschwitz újabb csontvázakat. Nyiszli, 2016, 261–267. Lásd továbbá Schieder, Wolfgang–Trunk, Achim (Hrsg.), 2005; Schmuhl, 2005. Lásd még ehhez árnyalt bemutatásként Nadas Péter és Bán Zsófia a tárgyban folytatott levelezését: Nadas, 2017, 174–177.
- [54] György 2009a, 14.

Irodalom

- Ambrus Gergely: Analitikus filozófia. In: Boros Gábor (főszerk.): *Filozófia*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2007, 1065–1145.
- Bartucz Lajos: *Fajkérdés, fajkutató*. Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest 1935
- Ehrhardt, Sophie: *Kurzer Reisebericht über meine Untersuchungen an Zigeunern in Ostpreussen*. Universitätsarchiv Tübingen, 1941, 228/5

- Elias, Norbert: *A németekről: hatalmi harcok és a habitus fejlődése a tizenkilencedik– huszadik században*. Helikon Kiadó, Budapest 2002
- Fahlbusch, Michael–Haar, Ingo–Pinwinkler, Alexander (Hrsg.): *Handbuch der völkischen Wissenschaften, I–II*. De Gruyter, Oldenbourg 2017
- Farkas L. Gyula–Dezső Gyula: *A magyar antropológia története a kezdetektől napjainkig*. JATE, Szeged 2014
- Farkas L. Gyula: *Fejezetek a biológiai antropológiából*. JATE, Szeged 2019
- Farkas Tamás: Fajbiológia, szociáldarwinizmus, eugenika. *Socio.hu* 2017, 1. 61–69. <https://adoc.pub/fajbiologia-szocialdarwinizmus-eugenika.html> (letöltés: 2021. 08. 10.)
- Folkers, Andreas–Lemke, Thomas: Einleitung. In: Folkers, Andreas–Lemke, Thomas (Hrsg.) *Biopolitik. 7–61.*, Suhrkamp Verlag, Berlin 2014
- Foucault, Michel: *A szexualitás története. A tudás akarása*. Atlantisz Kiadó, Budapest 1996
- Fulbrook, Mary: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Helikon Kiadó, Budapest 2001
- Geulen, Christian: *Geschichte des Rassismus*. Verlag C. H. Beck, München 2014
- Grün, Bernd: *Sophie Ehrhardt* (é. n.) <https://uni-tuebingen.de/frauenstudium> (letöltés: 2009. 10. 23.)
- Günzel, Stephan (Hrsg.): *Raum. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart–Weimar 2010
- György Péter: *Holokauszt – a múzeumi kontextus* (kézirat) 2009
 Uő.: *Múzeumkritika. Élet és Irodalom* LIII. 35. (2009a) 14.
 Uő.: Dinah Gottliebóva/Auschwitz/Kalifornia. In: György Péter: *Múzeum, a tanuló-ház: múzeumelméleti esettanulmányok*. Szépművészeti Múzeum, Budapest 2013, 258–263.
- Hagner, Michael: Bye-bye science, welcome pseudoscience? Reflexionen über einen beschädigten Status. In: Rupnow, Dirk–Lipphardt, Veronika–Thiel, Jens–Wessely, Christina (Hrsg.): *Pseudowissenschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 2008, 21–50.
- Heinemann, Isabel: *Rasse, Siedlung, deutsches Blut*. Wallstein Verlag, Göttingen 2003
- Harley, J. B.: Deconstructing the map, *Cartographica* 26. 1989/2. 1–20.

- Hoßfeld, Uwe: *Geschichte der biologischen Anthropologie in Deutschland*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2016
- Hoßfeld, Uwe–Šimůnek, Michal V.: Rassenbiologie. In: Fahlbusch, Michael–Haar, Ingo–Pinwinkler, Alexander (Hrsg.): *Handbuch der völkischen Wissenschaften*. 2. De Gruyter, Oldenbourg 2017, 1114–1126.
- Keményfi Róbert: Teleki Pál „tudományos alapú” fajpolitikája. In: Angyalosi Gergely–Valastyán Tamás (szerk.): *Fakultások közt*. L’Harmattan, Budapest 2022, 241–308.
- Klee, Ernst: *Deutsche Medizin im Dritten Reich*. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 2001
- Uő.: *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 2005
- Uő.: *Auschwitz, die NS-Medizin und ihre Opfer*. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 2012
- Kocka, Jürgen: Mit kezdjünk a nyomasztó múlttal? *Lettre*, 54. 2004, <https://epa.oszk.hu/00000/00012/00038/kocka.htm> (letöltés: 2022. 03. 14.)
- Kozáry Gyula: Az eugenics kérdése I–III. *Athenaeum*, 15, 2. 242–248; 3. 351–357; 6, 4. 59–69., 1906/1907
- Krasznai Zoltán: *Földrajztudomány, oktatás és propaganda*. IDR Kft.–Publikon, Pécs 2012
- Kuhn, Thomas: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris Kiadó, Budapest 2000
- Kulcsár-Szabó Zoltán: *A gondolkodás háborúi*. Ráció Kiadó, Budapest 2014
- Kutrovátz Gábor–Láng Benedek–Zemplén Gábor: *A tudomány határai*. Typotex, Budapest 2009
- Laczó Ferenc: *A német múltfeldolgozás. Beszélgetések történészekkel a huszadik század kulcskérdéseiről*. Kijarat Kiadó, Budapest 2016
- Lang, Hans-Joachim: “Ein schöner Einblick in die Forschungsarbeit”. Vorbereitende Beiträge Tübinger Wissenschaftler für die Zwangsterilization und Ermordung deutscher Sinti. In: Hägele, Ulrich (Hrsg.): *Sinti und Roma und Wir*. Stadt Tübingen, Kulturamt, Tübingen 1998, 75–93.
- Lifton, Robert Jay: *Náci orvosok*. Alexandra Kiadó, Budapest 1998
- Lipphardt, Veronika: Das “schwarze Schaf” der Biowissenschaft. In: Rupnow, Dirk–Lipphardt, Veronika–Thiel, Jens–Wessely, Christina (Hrsg.), *Pseudowissenschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 2008, 223–250.

- Lipphardt, Veronika: *Biologie der Juden*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen (2008a)
- Mechelhoff-Herezi, Jana–Neumärker, Uwe: Utószó. In: Reinhard Florian: *Hazavágytam, Kelet-Porosországba! Magyarország Nagykövetsége* Berlin – Külgazdasági és Külügyminisztérium, Berlin 2014, 87–103.
- Miles, Robert: *Rassismus*. Argument Verlag, Hamburg 1991
- Mosse, George L.: *Die Geschichte des Rassismus in Europa*. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 2006
- Nádas Péter: *Párhuzamos olvasókönyv*. Jelenkor Kiadó, Budapest 2017
- Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitz krematóriumban*. Magvető Kiadó, Budapest 2016
- Popper, Karl R.: *Vermutungen und Widerlegungen*. Mohr Siebeck, Tübingen 2000
- Sabisch, Katja: “Die Katastrophe, krank zu werden”. In: Griesecke, Birgit–Krause, Marcus–Pethes, Nicolaus–Sabisch, Katja (Hrsg.): *Kulturgeschichte des Menschenversuch*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2009, 297–319.
- Sarasin, Phillip: Zweierlei Rassismus? In: Stingelin, Martin (Hrsg.): *Biopolitik und Rassismus*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2003, 55–79.
- Schieder, Wolfgang–Trunk, Achim (Hrsg.): *Adolf Butenandt und die Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft*. Wallstein Verlag, Göttingen 2005
- Schleiermacher, Sabine–Schagen, Udo: Medizinische Forschung als Pseudowissenschaft. In: Rupnow, Dirk–Lipphardt, Veronika–Thiel, Jens–Wessely, Christina (Hrsg.): *Pseudowissenschaft*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2008, 251–279.
- Schmuhl, Hans-Walter: Eugenik und Rassenanthropologie. In: Jütte, Robert (mit Eckart, Wolfgang U.–Schmuhl, Hans-Walter–Süß, Winfried): *Medizin und Nationalsozialismus*. Wallstein Verlag, Göttingen 2011
- Stoecker, Holger–Schnalke, Thomas–Winkelmann, Andreas (Hg.): *Sammeln, Erforschen, Zurückgeben? Menschliche Gebeine aus der Kolonialzeit in akademischen und musealen Sammlungen*. Ch. Links Verlag, Berlin 2013
- Weiß, Michael: *Das Tübinger Schloß*. Verlag Schwäbisches Tagblatt, Tübingen 1996
- Zimmermann, Michael: *Rassenutopie und Genozid*. Hans Christians Verlag, Hamburg 1996

Helen Donoghue, a UCL professzora és David E. Minnikin, a University of Birmingham 2021-ben elhunyt kutatója a 2019-ben Budapesten tartott konferencián

GYÓRY HEDVIG–SCHEFFER KRISZTINA–SZVÁK ENIKŐ A NEPHTHYS PROJEKT ÉS AZ EGYIPTOMI MÚMIAKUTATÁS

TA Nephthys Project 2018 őszén indult Szvák Enikő, a Szege-di Tudományegyetem Biológia Doktori Iskola doktorandusz hallgatója kutatásaként. Kezdetben a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tár Egyiptomi Múmia Gyűjteményének multidiszciplináris vizsgálatát jelentette, idővel azonban a kutatás több intézmény bevonásával szerencsésen bővült. A vizsgálandó maradványok közé bekerült az MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeumának múmiagyűjteménye és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Török Aurél Gyűjteményének egyiptomi emberi és állati múmiamaradványai. Ezzel párhuzamosan bővült a vizsgálatokat végző, illetve a feldolgozásban részt vevő hazai és külföldi intézmények száma, amelyeknek munkatársai szakmai munkájukkal, szaktudásukkal járulnak hozzá a kutatáshoz. Az egyiptológiai szakismeretek tekintetében a Magyar–Egyiptomi Baráti Társaság Ókori Egyiptomi Bizottsága (MEBT ÓEB) segíti a Nephthys Projektet.

TA Magyar–Egyiptomi Baráti Társaság 1995 óta működő civil szervezet, amely az egyiptomi kultúra megismertetésére és népszerűsítésére törekszik, és célkitűzései között fontos elem a tudományos tevékenység és kutatás. Az Ókori Egyiptomi Bizottság (ÓEB) a kutatómunkát a szombathelyi Ízisz-szentély feltárása és rekonstrukciós munkálatai kapcsán kezdte meg. Itt elsősorban az egyiptomi istenkultuszok vallási, társadalmi, életmódbeli és művészeti vonatkozásaira helyezte a hangsúlyt. A szombathelyi Savaria Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum római koros régészeivel együttműködve öt nemzetközi konferenciát szervezett. Ezeken egyrészt a hazai eredmények széles körű tudományos bemutatása, a kétséges esetek megvitatása, másrészt a külföldi szakmai eredmények megismerése került előtérbe. Az előadások jelentős része cikk formában az ÓEB által alapított *Aegyptus et Pannonia* kötetekben

jelent meg, reprezentálva a vonatkozó tudományos munkák sokszínűségét.

- ¶ Az ÓEB-n belül 2010-ben alakult egy Orvostörténeti Kutatócsoport, amely az ókori egyiptomi gyógyászat ma is hasznosítható gyógynövényeivel kívánt foglalkozni. Az óegyiptomi tudomány olyan magas színvonalat ért el, hogy a környező népek számára kiemelkedő és követendő példát jelentett. Később a modern orvostudomány egyik alappillérvé vált – természetesen a görög és római, majd arab orvostudomány közvetítésével és továbbfejlesztése révén. A receptekben a felhasznált anyagok jelentős része növényi eredetű. Így ezek hatásai, a vonatkozó adatok áttekintése és vizsgálata a mai gyógyszerészet számára is támpontot jelenthet, egy új felhasználási területen történő alkalmazás tekintetében. Ezért az MEBT ÓEB a Semmelweis Orvostudományi Egyetem kutatóival és az MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeummal folytat együttműködést. 2018-ban a kutatócsoport csatlakozott az egyiptomi múmiakutatáshoz. A gyűjteményeket őrző múzeumok kurátorai és az MEBT ÓEB elnöke közreműködésével alakult meg a Nephthys Projekt.
- ¶ A kutatást Szvák Enikő vezeti Pap Ildikó antropológus tanácsaival és támogatásával. Az első lépést a Magyar Természettudományi Múzeum (MTM) Embertani Tárában őrzött Egyiptomi Múmia Gyűjtemény biológiai antropológiai vizsgálatsorozata jelentette. Az elhunyt egyének neme, elhalálzási életkora, általános egészségügyi állapota, betegségeinek megállapítása nem volt egyszerű feladat. A múmiák a feltárásuktól számítva több mint százöt év alatt darabokra estek. Az 1930-as évek folyamán az MTM-be kerülésük előtt kicsomagolták a testeket, azaz a mumifikált emberi maradványokról szinte teljesen eltávolították a textil (bandázs) fedőrétegeket, és ezzel együtt sajnos több esetben a mumifikált légyszöveti maradványokat is.
- ¶ A kutatás kezdeti szakaszában azzal szembesültünk, hogy küllemüket tekintve inkább csontvázas állapotú maradványokról van szó, mintsem tényleges múmiákról. A vázcsontok különböző mértékben hiányosak, és a légyszövet is csak néhány esetben maradt meg. A vázak vizsgálhatóságát nehezítette,

Múmiafej, 2-3. század, Egyiptom
Az MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum gyűjteménye

hogy a mumifikáló mesterek a tartósítási eljárás során több esetben túl nagy mennyiségű mumifikáló anyagot alkalmaztak, ennek következtében a maradványok egy része szabad szemmel vizsgálhatatlan, vastagon, több rétegben fekete anyaggal fedett. Ez egyes esetekben nagyon látványos formában is jelen van, például az agykoponya belső felszínét is több centiméternyi bitumen, gyantaréteg fedi.

- ¶ Az antropológiai vizsgálatokat követően a paleopatológiai szempontból legígéretesebb darabokat orvosi és ipari CT-vizsgálatnak vetettük alá a teljes diagnózis reményében. A lágyszöveti minták mellett a textilmaradványokat is 3D digitális mikroszkóp segítségével digitalizáltuk, minimalizálva ezzel az adatvesztés lehetőségét. A következő lépésben elektronmikroszkóp alkalmazásával vizsgáltuk a mintákat.
- ¶ A múmiák korának, pontosabb korszakolásának reményében több maradványon szénizotópos kormeghatározás is történt. Ezeket két városban, Debrecenben és Mannheimben végezték el. További sarkalatos pontot jelentett a kutatásban a mumifikálás során használt anyagok meghatározása. Az alkalmazott anyagok szerves és szervetlen kémiai analízise sok új információval bővítette és bővíti a múmiákról eddig alkotott elképzeléseket. Az eredmények ismeretében a projektbe bevont múmiák adatai összevethetők más múzeumokban őrzött egyiptomi múmiák korábbi eredményeivel.
- ¶ A mumifikáló anyagok minősége és összetétele komoly támpont a korszak pontosításában és a társadalmi státus meghatározásában. Ezért is kezeljük kiemelt területként a mumifikáló anyagok azonosítását a projekt folyamán. A kutatás kiterjed a pólyáláshoz használt textilek vizsgálatára is. Jelen esetben ez a felhasznált anyagok típusára, minőségére, a szövési technikára irányuló kutatást jelenti. A textilmaradványokon fellelt, a bandázsrétegek közé ragadt pollenek azonosítása segít a múmia temetkezési helye földrajzi régiójának és a temetkezés évszakának meghatározásában.
- ¶ A kor kihívásának megfelelően több jelentős darabot a lehető legjobb minőségben és felbontásban szerettünk volna digitalizálni. Célunk megőrizni az utókor számára ezen műtárgyak jelenlegi állapotát, ugyanakkor a külföldi kollégák számára

az anyag már nem csak fényképen volt megtekinthető és vizsgálható. A fotogrammetriával történt digitalizálásban Erdődi Marcell nyújtott számunkra kiemelkedően sok segítséget.

- ¶ A Nephthys Projekt az ismert vizsgálatok mellett új eljárások alkalmazásával is szeretne hozzájárulni a nemzetközi múmiakutatáshoz. A cél a maradványok megóvása érdekében olyan vizsgálatok kidolgozása, amelyekkel minimalizálni lehet a roncsolásos mintavételekkel járó vizsgálatok számát és a vett minták mennyiségét. A projekt bővülése kapcsán lehetőségünk adódott újabb innovációs megoldásokkal is kísérletezni, így ion sugárnyaláb vizsgálatokat is elvégezhattünk a debreceni ATOMKI munkatársainak a segítségével. Az eljárás előzetes eredményei biztatók, ezért a későbbiekben az eljárás alkalmas lehet a csontok előzetes felmérésére, kiszűrve így, hogy mely csontvázak alkalmasak szerves kémiai analízisre, és melyek nem. A vizsgálat sorozatok első szakasza befejeződött, egy második része pedig jelenleg is folyamatban van.
- ¶ A projekt korai eredményeit 2019 augusztusában az MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeumának Könyvtárában és a Magyar Természettudományi Múzeumban egy, a három szervezet által közösen szervezett nemzetközi konferencia keretén belül mutattuk be, ezen a világ vezető múmiakutatói vettek részt. Ehhez anyagi támogatást – több pályázaton keresztül – az NKA nyújtott. A *Health and Life in Ancient Egypt – Mummies in Focus* címen megtartott konferencián a plenáris előadások mellett egy workshopon vitattuk meg korai részeredményeinket a többi kutatóval.
- ¶ A nemzetközi szinten eddig kevésbé ismert anyagra sikerrel hívtuk fel a figyelmet. A rendezvénysorozat eredményeképp új szakmai kapcsolatok épültek, és új külföldi laboratóriumok is bekapcsolódtak a kutatásba. A négynapos konferenciát sajtófogadás előzte meg az MTM szervezésében, mely alkalomra külön promo spot is készült. A konferencia résztvevőit az MTM, az MNM SOM, a MEBT és az egyiptomi követség képviselője köszöntötte, a bevezető előadásban pedig a három rendező intézmény ismertette a vonatkozó kutatásait, terveiket. Az MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum a konferencia tiszteletére *Korok és kórok* címmel kiállítást

Múmia lábfeje, Ptolemaiosz-kor, Egyiptom
Az MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum gyűjteménye

A mumifikáló anyagok minősége és összetétele komoly támpont a korszak pontosításában és a társadalmi státusz meghatározásában.

rendezett. Az előadások mellett a konferencián poszter szekció és két workshop került megrendezésre, megteremtve a lehetőséget a múmiaanyag kutatása során felmerült kérdések megvitatására. A konferenciával kapcsolatos eseményekről önálló honlapon lehetett tájékozódni (<https://nepthysproject.site123.me/>). A konferencián elhangzott előadások az *Aegyptus et Pannonia VI.* kötetében jelentek meg, 2020 végén.

- ¶ A 2019-es konferencián kialakult kapcsolatok tették lehetővé, hogy a kutatásba külföldi laboratóriumokat is bevonjunk. Az itt elvégzett kutatások újabb eredményeinek összevetése volt az idén tavasszal megrendezett workshop (2022. május 16–20.) szakmai célja, ahol a múmiakutatás, a műtárgyak tárolása és az emberi maradványok etikai kérdései kapcsán zajlott tudományos és szakmai konzultáció.
- ¶ Emellett szerettünk volna lehetőséget adni a nagyközönségnek, hogy személyesen találkozzanak a Budapesten tartózkodó világhírű kutatókkal. Így *Tutanhamon és a múmiakutatás* címmel közönségtalálkozót hirdettünk, ahol négy napon át nemzetközi szaktekintélyek előadásait lehetett meghallgatni. A közönségtalálkozón olyan témákról hallgathattak előadást, mint Tutankhamon múmiájának természettudományos vizsgálatsorozata Albert Zinktől, az egyiptomi állatmúmiák készítésének rejtelméi, a kísérleti régészet módszereivel – ezt vizsgálja Salima Ikram professzor. Az európai egyiptomimúmia-projektek közül a horvátországit Mislav Cavka, a Nephthys Projektet Szvák Enikő ismertette. A Kairóból érkező Afaf Wahba a Kom Ombo-i aktuális egyiptomi feltárások embertani vonatkozásait mutatta be. Kitekintésként Dario Mascali-Piombino a szicíliai kriptamúmiákról tartott érdekes prezentációt.
- ¶ A szakmai megbeszéléseken az egyiptomi ásatásokon alkalmazott legújabb technikák és lehetőségek mellett a korszerű természettudományos módszerek alkalmazásának

Múmiafej, Ptolemaiosz-kor, Egyiptom
Az MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum gyűjteménye

és feltételeinek lehetőségei is vitára kerültek, ugyanígy az emberi maradványok megőrzéséhez szükséges tárolási körülmények, lehetséges restaurálásuk követelményei. Új területként a nemzetközi trendeket követve helyet kapott egy, a kiállításhoz és kutatásokhoz kapcsolódó etikai előadás is.

- ¶ A *Mummy workshop* keretében azonban nemcsak a külföldi kollégák ásatásainak eredményeit ismertük meg, hanem a thébai magyar ásatások embertani anyagát is. Az ELTE TT62-es feltárásait irányító Bács Tamás és a TT184-es, Fábián Zoltán vezette projekt révén a magyar kutatói vonal is kiemelt figyelmet kapott Mateovics-László Orsolya és Robert J. Stark előadásában.
- ¶ A workshop különlegességét jelentette Campbell Price-nak, a Manchesteri Múzeum munkatársának az Aranymúmiákról szóló előadása: egy sikeres kutatás és az ahhoz kapcsolódóan megvalósult utazó kiállítás részleteibe kaptunk betekintést. Egy másik programként az Aquincumi Múzeumban a Régészeti Park megtekintése mellett Kirchhof Anita a római korban Aquincumban mumifikált múmiát is bemutatta. A program mindhárom rendező intézmény (MTM, MNM SOM, MEBT ÓEB) honlapján elérhető. A megvalósításához a MEBT és az MTM sikeres NKA-pályázatai is jelentősen hozzájárultak.
- ¶ Az MTM kifejezetten erre a rendezvénysorozatra kiállítást (*Út az örökkévalóságba. Az egyiptomi múmiák titkai, 2022. augusztus 22-ig látogatható*) is rendezett a kutatásba bevont múmia-maradványok bemutatása céljából. A kiállításban a látogatók átfogó képet kaphatnak az ókori egyiptomi mumifikálással kapcsolatos módszerekről, a 18. században megjelenő egyiptománia és múmiamánia jelenségéről. Röviden bemutatja az MTM és az MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum egyiptomi múmiáin végzett vizsgálati módszereket és eredményeket is. A legújabb egyiptomi felfedezésekhez kapcsolódóan az állatmúmiák bemutatása sem maradt ki ebből az időszaki kiállításból, a Szépművészeti Múzeum és a szombathelyi Iseum Savariense macska-, illetve krokodilmúmiái képviselik a mumifikálási szokásoknak ezt a területét.

Köszönjük a segítséget és támogatást minden partnerünknek!

Múzeumok:

Kunsthistorisches Museum Wien
Magyar Nemzeti Múzeum–Simmelweis Orvostörténeti
Múzeum
Magyar Természettudományi Múzeum, Embertani Tár
Reiss-Engelhorn-Museen Mannheim

Egyetemek:

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Embertani Tanszék
Debreceni Egyetem, Agilent Atomspektroszkópiai Partner Labor
Debreceni Egyetem, Szervetlen és Analitikai Kémiai Tanszék,
Környezetanalitikai Kutatócsoport
Debreceni Egyetem, Mezőgazdasági, Élelmiszer-tudományi
és Környezetgazdálkodási Kar, Agrokémiai és Talajtani Intézet
Nyíregyházi Egyetem, Környezettudományi Intézet
Szegedi Tudományegyetem, Embertani Tanszék
Vilnius University, Department of Anatomy, Histology
and Anthropology

Külső cégek, intézmények:

Continental Automotive Hungary Kft.
Magyar Egyiptomi Baráti Társaság
Magyar Tudományos Akadémia Atommagkutató Intézet
debreceni telephelye; Hertelendi Ede Környezetanalitikai
Laboratórium, Klímakutatási és Környezetfizikai (IKER)
Laboratórium
Magyar Tudományos Akadémia Atommagkutató Intézet
debreceni telephelye, Ionnyaláb-fizikai Laboratórium
MOL Nyrt.
NOVOLAB Kft.
Eurac Research – Institute for Mummy Studies, Bolzano, Italy

Egyéni résztvevő:

Erdődi Marcell

Jusepe de Ribera modorában: Remete Szent Pál, 17. század
A Szépművészeti Múzeum gyűjteménye

BOJTOS ANITA EGY SZILÁNK ÖRÖKKÉVALÓSÁG

TSero venientibus ossa – a későn jövőknek csak a csont jut, tartja a latin mondás annak illusztrálására, hogy lekésheetünk a jóról, ha nem érkezünk meg valahová időben. Nem tudni, hogy vajon az ifjú II. Lajos királynak megfordult-e fejében ez az intelem, amikor 1522-ben a karlsteini kincstárban a 340-es évek elején meghalt Remete Szent Pál fejereklyéje után kutakodott, mindenesetre akár igen, akár nem, rácáfolt a latin mondás átvitt jelentésére. Gyöngyösi Gergely, a pálos rend 16. századi krónikása szerint ugyanis a szóban forgó jelenet végeredményeképp az uralkodó némi kalandos segítséggel rálelt a remeteszent fejére, amely addigra már hosszú ideje a testtől leválasztva pihent különféle szent vagy profán, de nagy tiszteletben álló helyeken. Így aztán Lajos király páratlan zsákmánnyal tért haza, hogy szeretett rendje számára az utolsó pillanatban mégiscsak elhozza névadója hiányzó földi maradványait. A test és a fej rövidke három évre – 1523 pünkösöd és a mohácsi csata utáni hetek között – egyesülhetett végsőnek szánt nyughelyén, föllendítve az amúgy is roppant népszerű késő középkori magyarországi zarándokhely, a rend budaszentlőrinci központjában található Remete Szent Pál-sír népszerűségét.

¶ Rövid idő ez a szent életétől eltelt tizenkét évszázadhoz képest, II. Lajos tulajdonképpen „későn” jött, ám ez csak utólag derült ki. Az ereklyék történetében viszonylag ritka újraegyesítés viszont nemcsak egyedisége miatt meghatározó kultúrtörténeti momentum, hanem azért is, mert a remeteszent hazánkban őrzött maradványai ezután mind áldozatul estek a középkori Magyarország végét jelentő oszmán hódításnak.

¶ A test és a fej egyesítését mesélő történet megértéséhez érdemes egy kicsit hosszabban is átadnunk Gyöngyösi Gergelynek a szót.

„Az Úr 1522. évében a felséges Lajos, Magyarország, Dalmácia, Csehország stb. királya Isten segítségével Csehországba ment. (...) Szíve belsejében buzgón átgondolta és meghányta-vetette magában, hogy a remete testvérek gyakran miképp nyugtalanították alázatos és jámbor kéréseikkel, hogy Szent Pál fejét Csehországból méltóztassék visszahozni, és egyesítse a szent testtel. (...) Kora hajnalban fölkel, és Prágából Karlstein várába sietett, ahol a cseh koronát is őrizték. A szenteknek a sok ereklyéi között saját kezével szorgalmasan kereste, és nehezen találta meg, mert a takarón, mellyel a fejet letakarták, hamis fölirat volt, mely így szólt: Szent Anasztázia feje. A csehek ugyanis mindig féltek attól, hogy elviszik tőlük, ezért elrejtették. De egy jó lelkiismeretű és dicséretes életű öreg pap, aki ismerte a csehek ravaszságát, a királynak titokban elárulta, hogyan lehet megtalálni. Levette tehát a takarót a fejről, és a jámbor király megtalálta, amire vágyott: a fej oldalán a nyakszirtnél cseh nyelven volt fölírva: Első Remete Szent Pál feje, aki Buda közelében fekszik. Mikor ezt meglátta, a nagy örömtől eltelve magához szorította. Magához véve, amilyen gyorsan lehetett, nagy áhítattal Magyarországra visszazállította. Egy ideig magánál tartotta Budán, amíg a testvérek pünkösdkor össze nem gyűltek. Azt a papot pedig, aki Szent Pál fejét fölfedte, a király távozása után meg akarták ölni, de az nagy nehezen megszökött, és a felséges királyhoz menekült. Végül eljött az idő, amikor minden testvér a káptalanon volt. Pünkösöd másnapján, amelyre Orbán pápa ünnepe esett, hajnalban ünnepi öltözékben és áhítatos körmenetben a kolostorból mindegyik Budára ment. A felséges király, a királynéval, az ország főnemeseivel, nemesével és a népnek, férfiaknak és asszonyoknak megszámlálhatatlan tömegével, az egyháziak fényes menetével, főtisztelendő Simon zágrábi püspök úrral, aki főpapi jelvényeket viselve vitte kezében tisztelettel a szent fejét, és az ezeket követőkkel együtt találkozott a testvérekkel, akiknek a város kapuján kívül a kezükbe adta szent atyánk fejét. Rögtön mindnyájan letérdeltek, és hálaadásul nagy áhítattal elénekelték a Te Deumot. Himnuszt énekelve körmenetben a kolostorhoz vonultak. A körmenetet kísérte a király, királyné, a főnemesek, nemesek mind, és egész nap a kolostorban maradtak, amíg a szent fejet szemük láttára nem egyesítették a szent testével. De mert a szent fej más nemzeteknél, a cseheknél, vagyis

Keresztboltozat záróköve. A zárókő díszített oldalán Szent Pál alakja látható két fa között, sziklás tájon. A bal oldali fán a szentet tápláló holló látható. A zárókő 1928-ban a Fény utcában, egy épület bontásakor került elő, de feltehetően a budaszentlőrinci pálos kolostorhoz tartozhatott
Forrás: BTM Vármúzeum

A budaszentlőrinci pálos kolostor maradványai

a huszitáknál is hányódott sok éven keresztül, száznegyven évig, akik nem a szükséges körülmétekintéssel és tisztelettel őrizték, sőt illetlenül bántak vele, ezért nem maradt meg olyan sértetlenül, mint a test Magyarországon, hanem a haját, szakállát és a bőrét lehúzták, úgyhogy csak a koponyáját hozták haza, amint ez látható.”

¶ Az ereklye hányódása sajnos nem száznegyven évvel korábban, hanem az ezredforduló után nem sokkal vette kezdetét. A sivatagi körülmények között mumifikálódott holttestet sokan tisztelték Egyiptom keresztény közösségeiben, mire 494-ben Gelasius pápa szentté avatta Pált, akinek testét 1169-ben Konstantinápolyba szállították. A túlzott tisztelet és az ereklyéknek tulajdonított csodatévő erő lehetett az oka annak, hogy sok más szent földi maradványaihoz hasonlóan az ő testét is több darabra osztották, hogy szentségéből minél többen részesülhessenek, birtokolhassák, láthassák vagy érinthessék. A hagyomány szerint a test 1240-ben egy gazdag polgár közbenjárására Velencébe, három ujjja pedig valamivel korábban a clunyi apátságba került. Fejét azonban Konstantinápolyból Rómába vitték, ahonnan IV. Károly császár előbb Prágába, onnan Karlstein várába szállíttatta, a hatalmas uralkodói ereklyegyűjteménybe.

¶ Itt lép be a magyar szál a történetbe. A 13. század közepétől renddé szerveződött hazai remeték ugyanis az Anjou-kor kezdetén fölvtették az első ismert remete, Pál nevét. Sikerükhöz és népszerűségükhöz az uralkodók támogatására is szükség volt, ez a támogatás pedig a középkor folyamán számtalan adomány és kolostoralapítás mellett két szimbolikus gesztusban csúcsonyult ki: éppen a két Lajos király ereklyeszerző akciójában. Nagy Lajos a velencei háborúját követően, 1381-ben már Remete Szent Pál testével tért vissza hazánkba, erről szintén Gyöngyösi Gergely rendtörténete számol be. Gyöngyösi szerint az uralkodó maga ígérte meg, hogy ha győz a háborúban, megszerzi szeretett pálosai számára védőszentjük ereklyéjét. A test translációja nem volt teljes: néhány csont ugyanis Velencében maradt – a ma ismert, és a magyarországi pálos kolostorban is megtalálható Remete Szent Pál-ereklyék ezekből lettek leválasztva. A maradványokat előbb a budai királyi

kápolnában helyezték el, majd onnan a rend főkolostorába, Budaszentlőrincre szállították át, Pál pedig ettől fogva Szűz Mária mellett Magyarország társvédőszentje lett. Sírja már a 15. század elejétől népszerű zarándokhely volt, nem meglepő tehát, hogy amikor II. Lajos 1522-ben Karlsteinből a fejfel hazatért, azt különös ünnepélyességgel fogadták.

- ¶ Gyöngyösi Gergely azt írja, „nem a szükséges körülményekkel és tisztelettel őrizték, sőt illetlenül bántak” a fejedelmével. De vajon hogyan kellett volna „illendően bántani” vele?
- ¶ A testmaradványok tisztelete az Ószövetség koráig nyúlik vissza. Alapja, mint minden népnél, az az igény, hogy a test (vagy annak egy kis töredéke) a közösséghez tartozó elhunytak emlékének életben tartsa. A zsidóság ősi temetkezési szokásainak egyike volt a sziklasírba helyezés – Jézus Krisztus holtteste is itt pihent a feltámadás hajnaláig –, majd miután a lágyszemek elbomlottak a csontokról, osszárumban gyűjtötték össze őket. Az Ószövetség tanúsága szerint tisztelték és zarándoklattal keresték föl Ábrahám és családja sziklasírját is.
- ¶ A Teremtés könyvében olvasható történet szerint pedig József a halála előtt meghagyta testvéreinek: „Én meghalok. Isten majd meglátogat benneteket, és visszavezet ebből az országból arra a földre, amelyet Ábrahámnak, Izsáknak és Jákobnak esküvel megígért.” Azután megeskette Izrael fiait: „Ha majd Isten meglátogat benneteket, vigyétek el csontjaimat magatokkal!” A Biblia szerint József 110 éves korában halt meg, testét bebalzsamozták, és Egyiptomban koporsóba helyezték (Ter 50,24–26). Az ősök csontjainak „szállítására” tehát szintén ismerünk ószövetségi példát.
- ¶ Később a kereszténység természetes módon emelte be saját liturgikus gyakorlatába a megholt hívekről megemlékezést, amely ma minden szentmisében elhangzik: leggyakrabban – a római kánon szerint – az átváltoztatás előtt. A keresztény liturgia már origóját tekintve is elválaszthatatlan a holtak csontjaitól: az üldözés évszázadaiban a Krisztus-hívők a menedékhelyül szolgáló katakombákban gyülekeztek, itt mutatták be az első szentmiséket is, a vértanúk sírja fölött közvetlenül. Noha a „tanúságtevő” jelentésű „mártír” szót eredetileg csak azokra használták, akik vérüket ontották

hitükért, lassanként azonban a természetes halált halt, szentéletű hitvallók is hasonló tiszteletben részesültek holtuk után. A 3. századból származik az a forrás, amely elsőként jelenti ki, hogy az egyház teljes értékű tanúságtevőnek tekinti a vértelen vértanúkat, akik „szavaikkal és cselekedeteikkel” vallják meg Krisztust. Ez a tisztelet terjedt ki a szentéletű püspökökre vagy épp remetékre.

¶ A megholtak maradványainak tisztelete nem választható el attól, hogy a Római Birodalomban a keresztény temetkezés radikálisan különbözött a rómaiakétól. Míg ugyanis utóbbiaknál természetes szokás volt a hamvasztás, addig a keresztények – az ószövetségi hagyománynak megfelelően – vallották a test feltámadását, amihez szükség volt a test megőrzésére is. Az élő hitgyakorlás részét jelentette, hogy családtagok, rokonok és hittestvérek a vértanú sírjánál gyűltek össze haláluk – pontosabban mennyei születésnapjuk – évfordulóján, ezért is volt különösen nagy veszteség az első közösségek számára, hogy a keresztényüldöző hatóságok a vértanú földi maradványait elrettentésképp gyakran elégették vagy folyóba vetették. Azért, hogy emléküket holttest és sír nélkül is megőrizhessék, és a végtisztetség megadása híján legalább imáikba foglalják, a keresztények lajstromba foglalták nevüket, megteremtve ezzel az első martirologiumokat.

¶ Az egyik legkorábbi forrás, amely a szentek csontjaival való helyes – Gyöngyösivel szólva: illendő – bánásmódot rögzíti, Szent Polikárp vértanúaktája. „Mi aztán csontjait, amelyek értékesebbek az ékköveknél és drágábbak a legtisztább aranynál, magunkhoz vettük és illő helyen eltemettük. Azon a helyen pedig, ahogy lehet majd, ujjongva és örvendezve fogunk összejönni, és az Úr megengedi, hogy ott megüljük vértanúsága születésének napját” – írja a szöveg, amelyet Kovács Gergeley okleveles posztulátor (többek között Mindszenty József posztulátora) idéz *Vég nélkül* című könyvében.

A megholtak maradványainak tisztelete nem választható el attól, hogy a Római Birodalomban a keresztény temetkezés radikálisan különbözött a rómaiakétól.

Remete Szent Pál sírládájának részletei. 1480-as évek

Csigó László felvételei

Újabb töredékek Remete Szent Pál tumbájáról

1971-ben — azoknak a budaszentlőrinci ásásoknak során, amelyeket 1949-ben kezdten meg — több kisebb, idetartozó architektónomikus töredéken kívül — Remete Szent Pál híres vörösmárvány tumbájának egy újabb, jelentős figurálisára akadunk.

A töredék a korábban, 1846/47-ben, még a Bugát Pál és Henszlmann Imre végzte ásások során felszínre került műtárgynak, a Remete Szent Pál mennyemenetelét ábrázoló, háromalakos reliefnek szerves tartozéka. Stíluskritikai jegyein és vörösmárvány, illetve vörösmészko anyagán kívül döntően bizonyítja ezt a két kölemeznek, az 1846/47-ben s az 1971-ben találtak egyező vastagsága is. A sírláda falának vastagsága 8,5 cm volt.

Az 1971. évi ásás során, június 15-i naplóbejegyzésem szerint, a kolostor udvarának a kerengő keleti falával érintkező részén egy, az 1930-as években létesített díszből maradványnak falazóköveként, a jelenlegi talajszint alatt fél méter mélyen került elő a Remete Szent Pál-koporsónak ez az újabb, második figurális töredéke.

Ez a pont 50 m-rel nyugatabbra helyezkedik el attól a kápolnától, amelyben 1526-ig Szent Pál tumbáját őrizték.

A gondos megmunkálási ábrázolás kisméretű — de kvalitásaiban az 1846-ban talált darabbal felérő — töredék. Ülő férfialakot ábrázol, uralkodói ornátusban. Jobb kezében jogar töredéke. Mellén díszes ékköves kereszt kötés, keresztbe futó stóla. Hatalmas szakálla mellett veri. Fején királyi — császári — korona. Emögött a kép-tendő vagy mandorla lezárásáig sugárzó glória.

A tumba töredékeivel kapcsolatban hadd idézzem egy régebbi írónknak — a tisztes emlékü Horváth Henriknek pár lelkesült sorát az 1846-ban talált töredékről:

„Elragadó emléke ez a késői gótika negédes bájának és a Quattrocento megkapó természetességének...”

Gyérnessy Á. Béla kortárs művészettörténész így emlékezik meg az újabb, 1971-ben talált töredékről:

... a legújabb, Zolnay-féle töredéken gazdag királyi palástban szépszakállú férfi felalakját látjuk. Az arc sajnos sérült, a lilomos korona mögött fényugarak áradnak szét. A pálos rend szentnek tartotta Nagy Lajos királyt, akiért mint kiváló jötevőjéért ma is misézik, ősi szabályzata szerint — insignis benefactor —. Mert a pálosok neki köszönhették, hogy 1382-ben Velencéből hazakerültek védőszentjöknek ereklyéi. Ezért logikusnak, magától-értendőnek tartjuk, hogy a nagy király méltó helyet kapott Fráter Dénes síremlékének domborművein között. Különösen gondos szép munka a királyi palást szegélydíszítése, bogláros csatja és leginkább a szembenéző arc finoman megmunkált hullámos szakálla...”

A töredék meghatározásával kapcsolatban Feuerné Tóth Rózsa mellett hozott fel meggyőző érveket, hogy az ábrázolt személy ikonográfia-lag: az Atyaisten.

Az 1971-es új lelet: az Atyalsten alakja Remete Szent Pál sírládájáról

Megemlítem még, hogy az 1971-es ásatások során a most leírt tumbatörődék közelében négy másik, e korszakhoz tartozó darabot is találtak. Az egyik a sírláda oldaláról lepattant, stilizált fát ábrázoló törődék. A második a tumbának — felső — peremtörődéke. A harmadik s a negyedik törödék egy-egy oszloptörődék a sírládáról.

A két kis oszloptörődék annak bizonyítéka, hogy a Szent Pál tumbának baldachinja volt. (Ami viszont a sírládanak másik jegye: Hadnagy Bálint XVI. század eleji munkája szerint a sírládat üveglap fedte.)

1971-ben talált alakos törődékünk merete: 26×10×8,5 cm.

A „homo unius operis”

Dénes mester pálos szobrászról, nevén és egyetlen alkotásán kívül, semmit sem tudunk.

Művészettörténeti jelentősége — azon kívül, hogy a magyar keszögötikének egyik legnagyobb képfaragója — az, hogy az ő esetében a művet a művésszel azonosítani tudjuk.

Göngyössi Gergely pálos priornak a XVI. század húszas éveiben leírt rendtörténetéből egyértelműen az derül ki: Dénes budaszentlőrinci pálos fráter az új Szent Pál sírkápolna építésével egyidőben — de mindenképpen 1487 (halálának estendeje) előtt — faragta meg Szent Pál tumbáját. A remeték rendje szentjének tetemét ezután 1492 és 1496 között István szerémi püspök helyezte el a Dénes faragta kopsorsóban.

Így, ha helytálló az az adat, amely szerint Dénes barát — Dyonisius Lapi-

Dénes pálos szobrászművész alkotásáról, a Remete Szent Pál-kopsorsórói középkori szentanu jegyzí fel: egy-izben az egyik Budán időző török követet vezették el Budaszentlőrinc-re. Amikor a török meglátta a tumbát, felkiáltott:

„— Valóban a nagy isten volt e művésznek tanító mestere! Nem pedig ember!”

Sajnos, a műretek alig három évtizedig gyönyörködtette azokat, akik megzemlélték, s elzarandokoltak hozzá.

Ugyanis 1526 őszén „a mohácsi csata után, amikor a török feljött Budára, eljutott Budaszentlőrinc-re is. A szerzetesek huszonöt barát híján elmenekültek. Ezt a huszonöt pálost a törökök felkoncolták. Azután felgyújtották a templomot: a fényes táblaképek, a csodálatos művű, nagy költséggel épült szép orgona, mind a lángok martaléka lett. Az oltárokat szétrombolták, a képeket, szobrokat darabokra törtek, a sírokat feldúlták. Szent Pál remekül vésett márványkopsorsójának fedelét három darabra törtek. A kolostor épületét pedig, minekutána minden zugát felkuttatták, a műhelyekkel együtt felgyújtották. És csak tíz napon át tartó dúlás és romlás után hagyták oda Budaszentlőrincet.”

Zárókő Remete Szent Pál alakjával

A budaszentlőrinci pálos kolostor köszobrázati emlékeivel kapcsolatban egy — régóta a Budapesti Történeti Múzeumban őrzött — pálos záró-

Zárókő Remete Szent Pál alakjával (Schopper Tibor felvétele)

cida — 1487-ben meghalt, eme „homo unius operis”-nek, ennek az egy-művű mesternek tragédiája megrendítő: Dénes nem érte meg élete nagy — s tán egyetlen — műve bemutatását, felállítását, felszentelését. 1487-ben halt meg, tumbáját pedig csak öt-tíz évvel később szentelték fel.

Göngyössi műve úgy mondja: készült ez a Dénes-faragta márványkopsorsó „csodás munkával, miként mindenki láthatja”.

köre s egy budapesti történeti-topográfiai félreértésre hívnám fel a figyelmet.

A Vármuzeum kedvelt köemléke egy szépen festett boltozati zárókő törődék, Remete Szent Pál alakjával.

A népmesék báját, naivitását kőbe álmódo remeteművész tán még a XIV. században örökölte meg a rend védőszenájének alakját ezen a faragáson. A természeti tájba helyezett szent a

- ¶ Közhelyszerű tény, hogy a legnagyobb tiltást és fenyegetettséget mindig hatalmas expanzió követi: így a keresztényüldözés 250 évéből az utolsó, legvéresebb üldözés – amelyet Diocletianus rendelt el, és amelynek hatására menekült a legenda szerint maga Remete Szent Pál is Thébából a sivatagba – a kereszténység aranykorát hozta el 313 után. A szentek tisztelete nyilvánossá válhatott, ez pedig megváltoztatta a római jogon alapuló szokást is, amely tiltotta a nekropolisz sírjainak bolygatását éppúgy, mint a testek kihantolását, a szent testrészeinek szétválasztását és a maradványok ereklyetartóba foglalását.
- ¶ A kultusz föllángolása miatt egyre népszerűbbek lettek a csontokat rejtő sírok is, amelyek nemegyszer váltak népvándorlás kori ereklyerablók áldozatává, egy-egy népszerű szent ereklyéjéért ugyanis jó pénzt lehetett kapni. Az egyház erre válaszul vezette be később, hogy csakis hitelesített ereklyét szabad tisztelni, az ereklyékkel történő kereskedés pedig kiközösítés terhe mellett szigorúan tilos (egyébként mind a mai napig, sőt a kiemelkedő és széles körben tisztelt maradványok mozgatásához az Apostoli Szentszék jóváhagyása szükséges). A 7. század keresztényei végül abban látták a megoldást, hogy a legtöbb itáliai vértanú földi maradványait inkább temetői bazilikákban helyezték el. A sírból történő átszállítás, vagyis translatio ettől fogva válik a keresztény ünneprend részévé.
- ¶ A számos translatio eredményeképp a hívők végleg elszakadtak a katakombáktól, legtöbbjükéről meg is feledkeztek. A sírkamrákban végzett liturgia gyakorlatából azonban megmaradt, hogy a megszentelt misézőhely, vagyis az oltár, ereklyét kell hogy tartalmazzon, az ereklye pedig legtöbbször valamely szent csontjának apró darabja, szilánkja lett. Az előírást a II. niceai zsinaton (787) vezették be. Ez ma is kötelező elem, amelynek érdekében az oltárokból kis fülkét alakítanak ki, az üreget pedig – utalva a szokás régi eredetére – sepulchrumnak, azaz sírhelynek nevezik.
- ¶ A kereszténység első századaiban nyugaton eleinte még a teljes test megőrzésére törekedtek. A keleti egyházból azonban fokozatosan az egész kereszténységre kiterjedt az a szokás,

amely a kultusz terjesztésének eszközeként a holttestről leválasztott csontmaradványokat mozgatott a közösségek között. Az ereklyék átvitele, a *translatio pedig* szokássá vált, különösen azután, hogy hittérítők kértek, keresztény közösségek pedig egymásnak is adtak egy-egy vértanú vagy szent náluk lévő maradványaiból.

- ¶ A szentek ünnepének jelentős része így a liturgikus évben sem a földi vagy égi születésnapjával szerepel, hanem az ereklye ünnepélyes átvitelének évfordulós napjával. Nem utolsósorban gyakran azért, mert a születés és a halál időpontja addigra feledésbe merült.
- ¶ Méltó és igazságos volt tehát, hogy Remete Szent Pál *translatiójára* is a lehető legnagyobb ünnepélyességgel került sor. A Gyöngyösi-idézetben leírt körmenet, a főpapok, a nemesek és magának az uralkodónak a részvétele még a rendtörténet iránt elfogult pálos szerző tollából is kiemelkedő jelentőségről tanúskodik, különösen annak ismeretében, hogy a budaszentlőrinci sír már Nagy Lajos korától fogva Buda környékének egyik legnépszerűbb zarándokhelye volt (Árpád-házi Szent Margitnak a Nyulak-szigeti nyughelye mellett).
- ¶ A zarándoklatoknak köszönhetően jelentős építkezések indultak Budaszentlőrincen, ahol Remete Szent Pál vörös márvány sírkövét Dénes kőfaragó mester, pálos testvér készítette el, sőt Nagy Lajos velencei hadjáratának sikere után Hunyadi Mátyás is Remete Szent Pál közbenjárásának tulajdonította 1475-ös, Moldvában aratott győzelmét a törökök fölött. Budaszentlőrinc, amint a névadó ereklyéi miatt kegyhellyé vált, számos egyházi és világi kiváltságban részesült: hogy csak egyet említsünk, a *translatio* ünnepén egyévi búcsút nyert az, aki meglátogatta a szent sírját.
- ¶ A zarándokhelyen történt csodákat, valamint Remete Szent Pál életrajzát Hadnagy Bálint pálos szerzetes, későbbi rendfőnök állította össze 1507 után, több kéziratból. Az 1422 és 1505 közötti évtizedekből 88 csodát jegyzett le, kortárs és későbbi történetírók azonban más mirákulumokról is beszámolnak: hat szerzőtől összesen 102 csodát ismerhetünk meg a 18. század végéig született leírásokban.

- ¶ A középkori pálos rend számára az egyik legfontosabb ünneppé pedig – Remete Szent Pál testének 1381-es elhozatalára emlékezve – november 14., a translatio ünnepe vált. Jelentőségét az is mutatja, hogy a kevés középkori pálos irodalmi emlék között Csanádi Albert, a 15–16. század fordulóján élt budaszentlőrinci hitszónok verses zsolozsmát írt tiszteletére, a mű pedig egy 1537-ben, Velencében kinyomtatott breviáriumban maradt ránk.
- ¶ Annak ellenére, hogy a kolostor és zarándokhely számos fejlesztésen ment át az 1510-es évekre, a történet sajnos nem ért jó véget: 1526-ban a Budáig följutó oszmán csapatok földültek és a földdel tették egyenlővé a fényes kolostort is. Remete Szent Pál teste és feje egy időre Trencsénbe került, majd a század közepén végleg nyoma veszett.
- ¶ Remete Szent Pál sírjánál ma tehát nem tudnánk leróni tiszteletünket, hiszen földi maradványai elpusztultak. Sajnos bőségesen említhetünk olyan történeteket, amikor a szeretve tisztelt megholtak hiányoznak a földi maradványai, és nincs ismert temetkezőhelye sem, ahol emlékezhetünk rá. Ilyen például – csak a pálos rendtörténetnél maradva – a hagyomány szerinti alapító, Özséb alakja, akinek nem csak sírja hollétét nem tudjuk, de életét is nagyon kevés adatból ismerjük. Az ehhez hasonló esetekben az életút egyéb helyszínei válnak fontossá: Özsébnél például a pilisi kezdetek és a neki tulajdonított első kolostoralapítás helyszíne, a Kesztyölc-klastrompusztai Szent Kereszt-kolostor, de említhetnénk egy jóval ismertebb példát is: a Segesvárnál eltűnt Petőfi Sándor iránti tisztelet első számú kultuszhelye a költő kiskőrösi háza, a mai Petőfi Múzeum lett. Összeköti mindezeket az a kulturális gyakorlat, hogy az ember térben éli meg az időt: útra kel, hogy tiszteletét tegye a múlt előtt, és mozgásban marad, hogy fenntartsa kapcsolatát az egykoriakkal, akikhez tartozik, és akik őhozzá tartoznak.
- ¶ Miért fontos mindez? Mert ahogyan a helyváltoztatás élő ember számára elképzelhetetlen ép csontozat nélkül, úgy az ember kulturális természetéhez hozzátartozik, hogy amikor a csont már nem tud helyet változtatni, akkor az élők gondoskodnak arról, hogy azok – pontosabban rajtuk keresztül a megholt

személyek – a közösség részei maradhassanak. Akár annak árán is, hogy a végsőnek szánt nyughely időnként nem végső, mert a történelem viharai vagy éppen az ezeket követő, erkölcsi elégtételt jelentő idők úgy kívánják, hogy mozgásban maradjanak.

¶ Babits Mihály írja a Nyugat 1910-es évfolyamában Henri Bergson filozófiájának egyik leglényegesebb részét – hazánkban gyakorlatilag elsőként – tárgyalva: „Minden pillanatunkban benn van – tudtunkkal vagy anélkül – egész múltunk, sőt őseink egész múltja; a múlt nem halt meg, hanem hat reánk; él testünkben, lelkünkben; egész valónk az egész múlt eredője; minden pillanat magában foglalja az egész múltat és valamit ad hozzá. (...) Minden élőlényre tényleges hatást gyakorol az egész múltja együtt, hisz éppen ebben áll a teremtő idő, hogy a múlt nem semmisül meg, hanem folyton gazdagodva a jelenel állandóan hat a jövőre.”

¶ Tehát – folytatja Babits – „az emlékezés nem visszatérés a múltba, hanem a múlt minduntalan betolakodása a jelenbe. (...) A múlt a lélek, a jelen a test: az emlékezés a lélek hatása a testre. Az idegrendszer mozgása nem előidézője az emlékeknek, hanem hatása, folytatója, mely tovább folytatódva testünk mozgásában (cselekedetben) végződik. Ekként a léleknek (a múltnak) a jelenel összefüggő vége úgy nyúl minden pillanatban a testbe (a jelenbe), mint valami késhegy, hogy azt igazgassa.”

¶ Mindez pedig szorosan kapcsolódik a keresztény liturgiához is. Hogyan? Úgy, hogy az utolsó vacsorán – amelyet minden szentmise megidéz – maga Jézus Krisztus szólította föl tanítványait az emlékezésre, méghozzá közvetlenül a kenyér és bor átváltoztatása után: „Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre.” A pap pedig, aki hivatását gyakorolva az oltárnál emlékezik és emlékeztet, minden esetben egy ereklye fölött állva ismétli el ezeket a szavakat, átváltoztatva a kenyeret és bort Krisztus testvé és vérévé. Az oltárkőbe rejtett, aprócska csontszilánk pedig eközben az általa megtestesített isteni kegyelem által – ahogy Kovács Gergely fogalmaz – „legyőzi tér és idő korlátait, és csodálatos módon válik egy halálon átívelő közösség kapcsolattartásának szeretetesközévé”.

A dunaföldvári mammut-lelet, melyről főlapunkban megemlékeztünk már. A lelet különleges értéke, hogy az állat egész csontozata együtt van itt, míg más leleteknél csak egyes darabokat találunk. A csontok mellett éles kőszerszám és faszék-macradványok azt mutatják, hogy az ősembert a székmany elejtése után azonnal lakmározáshoz fogott. Képünkön b.-l.: Györkös S., Sárdy J., Csiki Székely D. és Kerekes J. (a lelet felfedezője), akik a kutatómunkát végzik

A mamutcsontok megtalálói: Sárdy János balról a második
Forrás: A Magyarországi képek melléklete 1934. 41. szám

KUNNÉ TORNÓCZKY ANDREA
A DUNAFÖLDVÁRI MAMUTBORJÚ

T1934 szeptemberében néhány lelkes dunaföldvári tanító egy értékes, akkor csaknem ötven-hatvanezer évesre becsült mamutleletre bukkant egy kirándulás közben, a község tulajdonát képező Göböljárás vízmosásos területén. A lelet nagy feltűnést keltett a tudományos világban, hiszen ennyire teljes mamutcsontvázat Európa területén addig csak hármat találtak. A tanítókat nemcsak a lelet felfedezéséért illette elismerés, hanem mert tevékenyen részt vettek a lelet megmentésében és feltárás korai szakaszában is.

¶ A mamutlelet sorsa nem volt igazán problémamentes. A helyi ásatók ragaszkodtak a lelethez, még egy saját múzeum alapításának gondolata is fölmerült. A helyszínen egyeztetések zajlottak a Magyar Nemzeti Múzeum, a szekszárdi múzeum és a helyi ásatók között. Mind a helyiek, mind a Nemzeti Múzeum tisztviselői meglehetősen sérelmezték, hogy a fontos lelet nem hozzájuk került.¹

¶ Végül megszületett a döntés: bár a leletre a Dunaföldvár község tulajdonát képező területen bukkantak, a fennálló jogszabályoknak megfelelően azt a nyilvános közgyűjteményt illette, melynek területén megtalálták, így a szekszárdi vármegyei múzeumba szállították.² A múzeumban a lelet elhelyezése, szakszerű kezelése, valamint a tudományos feldolgozása is biztosított volt. A szinte teljes egészében megmaradt mamutcsontvázat a Nemzeti Múzeum felügyelete alatt preparálták.³ Az ásatások során a mamutlelet mellett az őskori ember tűzhelyét és szerszámaikat is megtalálták.⁴

¶ Az iratok tanúsága szerint a lelet feltárását a lelet felfedezői, a római katolikus elemi iskola tanítói kezdték el. A történet külön érdekessége, hogy a mamutcsontok megtalálói között ott volt a negyvenes években sztárrá vált énekes-színész, Sárdy János is, aki a népszerűségét operett- és 1940-től filmszerepeinek köszönhette, s aki akkoriban kántortanító-

[1] A Wosinsky Mór Múzeum évkönyve 31. 283. Szekszárd 2009.

[2] MNL TML IV. 404. b. Alispáni iratok, 489/1936.

[3] Tolnamegyei Újság, 1934. október 13.

[4] MNL TML V 716 c. Dunaföldvár nagyközség iratai, Képviselőtestületi jegyzőkönyvek, 1934. november 5.

TOLNA VÁRMEGYE ALISPÁNJA
 Tolnavorosméra Műcsinosa
 64 / 1934 sz.

Távir: A műcsaföldvári
 önköri leletke felbírására

Műbírósági Alispán Mr.!

Folyó hó 5-én állományjegyre történt önköri szem-
 alkalmából hírtellett jelentem, hogy a Danoföldváron
 két mammult felbírásomok és a műcsinó pírere
 való megmunkák részéről most már némelyen
 akadályos műcsinó.

Mintén megmunkákra mostanra önköri szem-
 alkalmára most is van önköri szem-alkalmára két fel-
 bírásról a műcsaföldvári rom. kál. elani iskola fani-
 tói már megkérlelték, a felbírás mellekességük biz-
 tonosra és a leletkeket a műcsinó pírere való megm-
 unkára inkább kivonatomok tartom a helyre való
 kiküldetésükre és a leletkeket a műcsinó részéről való ki-
 emelését.

Hírtellett jelentem egyben azt is, hogy Erigé Ferenc
 műcsaföldvári lakos jelentése szerint mostanra önköri
 földjén két önköri szem-alkalmára. Ez részük leletke
 Erigé Ferenc mostanra bennitálta. Tekintettel a leletke ki-
 tételre és jellek voltára, hírtellett azonban is kérek
 engedelmét, hogy a részük helyen egynapos próbásvontatú
 megmunkák. Ez utóbbi áratok olaszki kioldásukra ebben az
 esetben a műcsinó folyó évi állományjegyből fedezem.

Szekesvárd, 1934 évi október hó 7-én

Csalogovits József
 önköri. műcsinó

Teljeskörűen kivétel nélkül

67/1934 szám

Törvény: a dunaföldvári
mammülettel feltöltés
és szekesvára-növelés

Meltólyos Olimpón Nr!

Kivételkörülmények között Olimpón számú minté hű
6.-án telt női rendeltetésű kártyával jelentem, hogy
a dunaföldvári mammülettel keltőben a női rész két
napos kártya-órától eredményesen elváltam és a
keltővel előzetes engedélyem után a helyi Textil-
üzem R.T. kártyáján szekesvára, a női részben
nőveltettem. Kivételkörülmények, melyek önmagam öt nap-
pól voltak igénybe a női résznek megfelelően minté hű
7.-én keltőben meg és f. hű 2.-én fejeztam be.

Kivételkörülmények folyamán a csatolt nyugtók szerint
az alábbi előző kiadásokból fejttem ki:

1.) Órások napjánok fejttem	16 - P	
2.) Kártyákért	720 P	
3.) Pórásiért	112 P	
4.) A engedélyemmel való regisztráció
és engedély anyagért	5 - P	
Összesen:	2932 P	

Szekesvára, 1934 november 14.-én Dr. Csizmadia János
nőm. munkatárs

ként dolgozott a dunaföldvári római katolikus elemi népis-
kolában.⁵

¶ Az ásatás lebonyolítása az akkor éppen szabadságáról hazatérő
Csalogovits József⁶ vármegyei múzeumőr (múzeumigazgató)
nevéhez fűződik, aki 1934. október 7-én kérelemmel fordult
Perczel Bélához, Tolna vármegye alispánjához, hogy a feltá-
rás szakszerűségének biztosítása, a leletek kiemelése és mú-
zeumba való szállítása érdekében részt vehessen a munkála-
tok elvégzésében.

¶ 1934. november 14-én Csalogovits arról számolt be az alispán-
nak, hogy a dunaföldvári mamutlelet lelőhelyén a szükséges
ásatást eredményesen elvégezte, és a leleteket csomagolá-
suk után teherautóval Szekszárdra, a múzeumba szállították.
A szállítás öt napot vett igénybe, a dologi kiadásokra (ásatási
napszám, ládák, paraffin, csomagolóanyag stb.) 29 pengő 32
krajcár összeget fizetett.

¶ 1935 májusában, az addigra már teljesen preparált dunaföldvá-
ri mamutcsontváz és paleolit leletek végleges kiállítása előtt,
a múzeumőr újabb engedélyt kért az alispántól, hogy az ad-
digi leletek kiegészítése és a lelőhely kimerítése miatt május
20. és 29. között egy második és egyben végleges ásatást vé-
gezdhessenek. Az ásatásra azért volt szükség, mert a helyszí-
nen – az előző év októberében szerzett tapasztalatai szerint
– az addig előkerült leletek egy alig nyolcvan négyzetméte-
res felületen, az ősember által rakott tűzhelyeken feküdtek,
így a közvetlen környezetben még több tűzhely előbukkaná-
sára számítottak nagyon ritka és értékes leletekkel. A mú-
zeumi kiállítás számára szerettek volna még egy tűzhelyet
„in situ”,⁷ földdel együtt hazahozni. Azért is volt kívánatos az
ásatás folytatása, mert ellenkező esetben a Nemzeti Múzeum
Állattára végezte volna el a további feladatokat. A tervezett
ásatásra hat-hét napot szántak, és a mintegy tizenkét mun-
kás napszámának egy részét a múzeum az az évi száz pengős
államsegélyéből szándékozták fedezni.

¶ Csalogovits az ásatási munkálatokra meg is kapta az alispáni en-
gedélyt, így a tervezett időben, tíz nap alatt elvégezte a paleolit
leletek feltárását. Az alispánnak 1935 júniusában írt jelentésé-
ből megtudhatjuk, hogy az ásatás alatt, a dunaföldvári tanítók

[5] A *Magyarság*
képes melléklete,
1934. 41. sz.

[6] Csalog József,
1937-ig Csalogovits
József (Pancsova,
1908. március
13.–Budapest,
1978. május 6.)
régész, etnográfus,
múzeumigazgató.
1932-ben került
Szekszárdra,
ahol a vármegyei
múzeum régész
munkatársaként
dolgozott, 1933
és 1946 között
az igazgatói
feladatokat látta el.

[7] „in situ”
=természetes
helyzetében.

Tolnavármegye alispánja

9055/1935

K I K Ü L D E T É S I R E N D E L E T .

A kiküldő rendelkezés száma: 9055/1935

A kiküldött neve és állása: Dr Csalogovits József vm. muzeumőr

A kiküldetés tárgya: a duna-földvári palaeolith leletek feltárása.

A kiküldetés napja és tartama: május 20. Tartama május 20-29

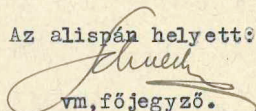
Indulás_ május 20. reggel 6° 25 Visszaérkezés: a fenti időtartamon belül

A közlekedési eszközök megjelölése: menetrendszerű autóbuszjárat

Esetleges észrevételek: az ásatás költségei 100 P. összeg erejéig a muzeum államsegélyét terhelik. Ha az ásatás tartama alatt valami fel-tűnő eredmény mutatkoznék, ugy arról nekem telefonon jelentés teendő.

Szekszárd, 1935. május 18.

Az alispán helyett:

vm. főjegyző.

Tolnavármegye Muzeuma.

52/1935 sz.

Tárgy : a dunaföldvári palaeolith
leletek feltárása.

Hiv.sz.: 9055/1935 alisp.

Méltóságos Alispán Ur !

Hivatkozással a fenti számú kiküldetési rendeletre tisztelettel jelentem, hogy a dunaföldvári palaeolith leletek feltárását mult hó 20. és 29.-e között, összesen tiz nap alatt befejeztem. Ásatási munkálataim folyamán a dunaföldvári tanítók által még a mult évben feltárt szabálytalan alakú gödör közvetlen szomszédságában közel 300 négyzetméternyi területet tártam fel, a felszín egyenlőtlen voltára való tekintettel 3-5 méter mélységig. A kibontott felületeken megtaláltam a mult évben megszerzett mammutnak a jobboldali medencecsontját, 2 drb. bordáját, 1 drb. pattintott kőeszközt és 3 ősemberrakta tüzhelynek a maradványait számos botanikai vizsgálatra alkalmas diluviális faszédarakkáival. Az ásatásnál tett megfigyeléseim egyébként meggyőztek arról is, hogy ásatásunk színhelye csak az ott elejtett mammut elfogyasztásáig szolgált az ősembernek tanyahelyül, s hogy az eddigi leletek elhelyezkedésének tanúsága szerint további leletek a közvetlen környéken már nem várhatók.

Nem számítva a muzeum államségélyéből napszámbra kifizetett 100 pengő összeget, a mellékelt számla szerint kifizettem 1 drb. ládára 1.02 pengőt és 1 liter petróleumra 36 fillért. 52, azaz ötvenkettő pengő és 80 fillér összegű napszám a várm. Főigazgató urnál elhelyezett és Dunaföldvár község főjegyzője utján még kifizetendő napszámjegyzék szerint a muzeum ásatási alapját terheli.

Szekszárd, 1935 június hó 5.-én

Szekszárdi János

várm. muzeumőr

Csalogovits az ásatási munkálatokra meg is kapta az alispáni engedélyt, így a tervezett időben, tíz nap alatt elvégezte a paleolit leletek feltárását.

által még az előző évben feltárt szabálytalan alakú gödör közvetlen szomszédságában, csaknem háromszáz négyzetméternyi területet tárt fel, a felszíni egyenetlenségek miatt három-öt méter mélységig. A kibontott felületeken megtalálta az előző évben kiásott mamut jobb oldali medencecsontját, két darab bordáját, egy pattintott kőeszközt és három, ősember rakta tűzhelynek a maradványait, számos botanikai vizsgálatra alkalmas diluviális⁸ faszéndarabkával. A megfigyeléseiből azt a következtetést vonta le, hogy az ásatás helyszíne csak az ott eljuttatott mamut elfogyasztásáig volt az ősember tanyája, így az addigi leletek elhelyezkedésének tanúsága szerint a közvetlen környéken további előfordulása nem volt valószínűsíthető.

[8] diluviális = jégkorszaki.

¶ A szenzációs leletről és sorsáról a helyi sajtó, a *Tolnamegyei Újság* is több ízben tudósított. Az 1934. december 8-án megjelent cikk arról számolt be, hogy Csalogovits József már megtette az előkészületeket a mamutcsontváz felállítására. „A tudományos világot nagyon fogja érdekelni az a körülmény, hogy a mamutcsontokkal együtt egy rénszarvas csigolyasorozat is találtak, ami megváltoztatja a különböző geológiai korszakokról eddig felállított teóriákat”, olvashatjuk az újság hasábjain.⁹

[9] *Tolnamegyei Újság*, 1934. december 8., 3.

¶ Az értékes dunaföldvári leletnek 1934 óta a *Wosinsky Mór Megyei Múzeum* ad otthont. A mamutborjú összeállított csontváza a múzeum *A tolnai táj évezredei az őskortól a honfoglalásig* című állandó, régészeti kiállításában a mai napig is megtekinthető. Korát körülbelül huszonöt-harmincezer évre becsülik.

Irodalom

A *Wosinsky Mór Múzeum* évkönyve 31. 283. Szekszárd 2009.

Dr. Czerny Károly: *Dunaföldvár épített és természeti környezete képes krónikája*. 2014, 178.

Jelzet: MNL TML IV. 404. b. Alispáni iratok, 489/1936.

A Gustavianum emberi maradványokat őrző raktára, a letakart polcokkal
A szerző felvétele

WORLEY-SZILÁGYI JUDIT

EMBERI MARADVÁNYOK AZ UPPSALAI EGYETEM KÉT MÚZEUMÁBAN

IAz anatómiai gyűjtemények, amelyek egykor annyira megbecsült kutatási és oktatási anyagot jelentettek, amit az intézetek büszkén mutattak meg látogatóiknak, elzárt és elfelejtett gyűjtemények lettek az orvosi kutatás fejlődése és az emberi maradványok iránti etikai nézetek megváltozása révén.¹ A 19. századi anatómiai gyűjteményeket gyarapító emberi maradványok a társadalmi osztály, nem és etnikum szempontjából kevesebb joggal rendelkező emberektől származtak, akik többnyire szegények, bűnözők, öngyilkosok, illetve kisebbségi népcsoportok és őslakosok voltak.² Mivel nem számítottak egyenértékűnek, holttestükre a tudományos megismerés eszközeként tekintettek. Az antropológiai vizsgálatok gyakorlata és a korszakban felerősödő törekvés az emberek kategorizálására megteremtette a fajbiológiát, amely a mai napig beárnyékolja az anatómiai gyűjtemények fenntartását és használatát, s hatalmas kihívást jelent a maradványokat őrző múzeumok számára.

[1] Svanberg 2015, 18.

[2] Uo. 22.

IA következőkben egy intézményen belüli két magatartásformát ismertetek az emberi maradványokra irányulóan: az Uppsalai Egyetem központi múzeuma (Gustavianum), valamint Orvostörténeti Múzeuma gyakorlatát. Az egy felsőoktatási intézményen belüli különböző megközelítést részben a fenntartóhoz, az anyaintézményhez való viszonyból, másrészt a múzeumok eltérő arculatából és küldetéséből vizsgálom.

ETIKAI KÓDEX ÉS ALAPELVEK AZ EMBERI MARADVÁNYOK KEZELÉSÉRE

IA régészeti leletekkel ellentétben a humán preparátumok és emberi maradványok kezelését törvény nem szabályozza Svédországban.³ Ezért 2014-ben az ICOM etikai kódexének⁴

[3] Franzén 2022, 59.

[4] Lásd: ICOM 2004.

figyelembevételével az Uppsalai Egyetem készített egy iránymutatást múzeumi és gyűjteményei számára, amely tartalmazza az emberi maradványokra irányuló, az intézmény által elfogadott eljárásmodot. A dokumentum tartalmazza az emberi maradványokra vonatkozó intézményi alapelveket, különös tekintettel a maradványok tárolására, biztonságára és gondozására, beszerzésére és értékesítésére, dokumentációjára és az információkezelésre, kutatásra és mintavételre, elérhetőségére, kiállításra való megjelenítésére, képi megjelenítésére, kölcsönzésére és hazatelepítésére.⁵ Az országon belüli norma kialakítása céljából a Svéd Nemzeti Örökségvédelmi Hivatal⁶ 2020-ban kiadott egy iránymutatást az emberi maradványok svédországi múzeumi kezeléséhez,⁷ hogy nemzeti szinten egységesítse a múzeumok ez irányú gyakorlatát, és hogy az nemzetközi szinten is példaértékű legyen.⁸ Mivel emberi maradványok eltérő mértékben vannak jelen a különböző múzeumokban, és számos szakterületet érintenek, ezért az iránymutatás a sajátos intézményi gyakorlat kidolgozásának fontosságára is felhívja a figyelmet.⁹

¶ A dokumentum kiadását egyébként egy nemzeti szintű felmérés előzte meg 2015-ben, amely feltérképezte, hogy melyik múzeum és gyűjtemény rendelkezik emberi maradványokkal az országban.¹⁰ Ez alapján tudható, hogy 66 múzeum őriz emberi maradványokat gyűjteményeiben, a 19–20. századi anatómiai gyűjtemények többsége pedig az uppsalai és a lundi egyetem múzeumi anyagaiban található.¹¹

[5] Uppsala universitet, 2021.

[6] Riksantikvarieämbetet.

[7] Riksantikvarieämbetet, 2020.

[8] SNHB 2020, 5.

[9] Uo.

[10] Drenzel et al. 2016, 7.

[11] Uo. 15.

AZ UPPSALAI EGYETEM ANATÓMIAI GYŰJTEMÉNYEI

¶ Az általam tárgyalt mindkét múzeum anatómiai gyűjteménye ugyanabból az anatómiai intézetből származik. Az anatómiai intézet 1850 és 1968 között működött Uppsalában, boncolások és preparátumok készítése az 1930-as évekig folyt itt. Az intézet épületének tervezésekor az anatómiai gyűjtemény bemutatásának lehetőségét is figyelembe vették, ami kedvezett a korszerű tapasztalati és megfigyelés alapú anatómiai oktatásának.¹² Az anatómiai száraz és nedves gyűjtemények,

[12] Svanberg 2015, 55–57.

Az anatómiai száraz és nedves gyűjtemények, valamint az orvosi eszközök gyűjteménye magas tudományos presztízst nyújtott, hiszen az oktató orvosprofesszornak elmaradhatatlan tanítási kellékei voltak.

valamint az orvosi eszközök gyűjteménye magas tudományos presztízst nyújtott, hiszen az oktató orvosprofesszornak elmaradhatatlan tanítási kellékei voltak. Ilyen gyűjtemények kiépítésével próbáltak az intézetek jobb pozícióba kerülni a tudományos és oktatási piacon, több diákot és kutatót magukhoz vonzani.¹³ Az intenzív gyűjteményezés révén az anatómiai gyűjtemény leltárában 6680 tételt regisztráltak¹⁴ 1926-ig, bár egy-egy tétel több tárgyat is jelenthetett.¹⁵ Az 1930-as évektől a gyűjteménygyarapítás megszűnt, majd az 1950-es évektől a gyűjtemény darabjait raktárakba helyezték, hogy az épület laboratóriumoknak adhasson helyet.¹⁶ A megmaradt maradványokat 2009-ben a Gustavianumba költöztették.

[13] Franzén 17.

[14] Körülbelül 122 egész csontvázat, mintegy 2200 koponyát és több mint 2700, boncolásokból származó preparátumot tartalmazott, Svanberg 2015, 104–105.

[15] Uo. 58.

[16] Uo. 209.

AZ UPPSALAI ORVOSTÖRTÉNETI MÚZEUM ÉS ANATÓMIAI GYŰJTEMÉNYE

¶ Az Orvostörténeti Múzeum az első egyetemi keretből kinövő múzeum Uppsalában, 1995-ben alakult meg Lars Thorén, az egyetemi kórház főorvosa és sebészprofesszora kezdeményezésére. Tárgyi anyaga alapját az egyetem orvosi karának tanításhoz és kutatáshoz használt eszközei, valamint az egyetemi kórház diagnosztikai és gyógyítási eszközei alkotják. A múzeumi tárgyak gyűjtése, dokumentálása, megóvása és kiállítása, valamint a gyűjtemény bemutatása mind Lars Thorén és felesége, Ingrid Richter Thorén munkájának gyümölcse, ezért közvetett kapcsolatban állt – és áll ma is – az oktatási intézménnyel. Mivel többnyire az elavult, leselejtezett eszközök magánjellegű gyűjtése alapozta meg a múzeumot, az egyetem nem formált központi irányítást a gyűjtemény felett, így egy alapítvány szervezeti kereteiben tartják fenn. Az alapítványban csaknem egyenlő arányban képviselteti magát

az egyetem (fenntartási költség), az orvostörténeti egyesület (szakértelem) és a régió (helybiztosítás és költségek).

- ¶ Míg az egyetemi oktatás és az egyetemi kórház tárgykészlete alapozta meg a gyűjteményt, a múzeum küldetésében az orvoslás fejlődéstörténetét kívánja bemutatni, nem kizárólag a helyi sajátosságokra koncentrálva. Ezért számos tárgya, csakúgy, mint néhány emberi maradvány is, vásárlás és adományok útján került a múzeumba. Egyetlen anatómiai gyűjteménye, egy 67 medencecsontot (ebből 25 gipsz- vagy papírmásé modell) és két magzati koponyacsontot számláló tárgyegyüttes 2007-ben került a múzeumba. A múzeum érdeklődési körébe azonban sokkal inkább az a medencegyűjteményhez tartozó mintegy 130 szülészeti és nőgyógyászati eszközkészlet tartozott, ami felölel például egy szülészeti fogó történeti fejlődési anyagot is. Ezt bizonyítja az is, hogy 2009-ben nem jelezték igényüket további anatómiai gyűjtemények átvételére.

A GUSTAVIANUM ÉS ANATÓMIAI GYŰJTEMÉNYEI

- ¶ Az Orvostörténeti Múzeummal szemben az egyetem közvetlen múzeumalapítási célja realizálódott a Gustavianum¹⁷ létesítésekor 1997-ben. Hogy az egyetem intézményeiben található történeti és a zárt, tanítási és kutatási gyűjtemények egy szervezeti-fenntartási egység alá kerüljenek, a múzeum az egyetem régi épületében kapott helyet, ahol Európa egyik legrégebb fennmaradt anatómiai teátruma (1663) is található. A múzeum küldetése az egyetemi kulturális örökség megőrzése és megismertetése a nagyközönséggel, gyűjteményeivel az ismeretátadás elősegítése, kiállításai révén pedig az egyetemen folyó kutatásokba való betekintés lehetőségének megteremtése.
- ¶ A múzeumban őrzött emberi maradványok egyrészt régészeti feltárásokból származnak, másrészt a korábbi anatómiai gyűjteményből, amelyet 2009-ben vett át a múzeum az egyetem sejtbiológiai intézetétől. Körülbelül ezer koponyát, száz egész csontvázat és csaknem negyven nedves preparátumot őriz a múzeum.

[17] A II. Gusztáv Adolf iránti tisztelet kifejezésésképpen nevezték el az épületet Gustavianumnak, aki 1620-as években az egyetem építését anyagilag támogatta.

A TANÍTÁS ÉS KUTATÁS KIÁLLÍTÁSON VALÓ MEGJELENÍTÉSE

¶ Az Uppsalai Egyetem előírásai szerint az emberi maradványok kutatási és oktatási célra elérhetők, használatuk engedélyköteles, tiszteletre méltó megközelítésük elvárt. Az átláthatóság használatuk kulcsfogalma, tanulmányozásuk során egy múzeumi alkalmazott jelenléte kötelező¹⁸ – írja az egyetem emberi maradványokra vonatkozó irányelve. Viszont az utóbbi években az intézmény anatómiai gyűjteményei iránt nincs, illetve nagyon csekély az érdeklődés.¹⁹ Valószínűsíthetően mind az orvostudomány fejlődése, mind az emberi maradványokhoz való megváltozott etikai hozzáállás és az orvosi etika megváltozása is közrejátszott abban, hogy ezen gyűjtemények többségét jelenleg nem használják orvosi oktatáshoz és kutatáshoz. Ugyanakkor fontos szempont az is, hogy erkölcsi, etikai okokból az egyetem nem „reklámozza” ezeket a gyűjteményeit, ami miatt elfelejtődnek és a kutatók számára is lassan láthatatlanná válnak.²⁰ Történeti- társadalmi szempontú vizsgálatuk ugyancsak problematikus, hiszen a holttestek az anatómiai intézetekben történt boncolásuk után „tetemanyagokká” váltak,²¹ és személyazonosságukról csak elvétve maradt fenn dokumentáció, az anatómiai anyagok sokszor kontextus nélküliek. Az egyetem irányelveiben leírja, hogy azokat a maradványokat, amelyek a hiányzó dokumentációból kifolyólag sem kutatási, sem oktatási szempontból nem értékesek, el kell hamvasztani és eltemetni,²² tehát ha ismerethordozó jellege nem indokolt erőteljesen, akkor a maradvány további őrzése nem hitelesíthető. Ezek felszámolásáról és elhamvasztásáról minden esetben állami hatósági szerv dönt.²³

¶ Alapvetően az Uppsalai Egyetem múzeumai nem törekednek az anatómiai gyűjtemény gyarapítására, csupán adományokat fogadnak el. Ilyen esetben előírás, hogy a maradványok követhető és dokumentált forrásból származzanak, és ne legyen bizonytalanság az eredetüket illetően.²⁴ Míg a Gustavianum csak az intézményből származó régi gyűjtemény szétszóródott darabjait fogadja be, addig az Orvostörténeti

[18] Uppsala universitet 2021, 5.

[19] Anne Ingvansson-interjú, 2022. 06. 09. és Urban Josefsson-interjú, 2022. 06. 10.

[20] Urban Josefsson-interjú, 2022. 06. 10.

[21] Svanberg 2015, 12.

[22] Uppsala universitet 2021, 5.

[23] Anne Ingvansson-interjú, 2022. 06. 09.

[24] SNHB 2020, 12.

Múzeum a felajánlott maradványra információforrásként tekintve megfontolja annak a kiállításban betöltendő szerepét, csak megőrzés céljából nem vesz át maradványokat.²⁵

[25] Urban Josefsson-interjú, 2022. 06. 10.

¶ Az emberi maradványok kiállításon való bemutatása megengedett, viszont a múzeumigazgató mérlegeléséhez kötött,²⁶ hogy a kiállított példány milyen mértékben járul hozzá a kiállítás témájához. Fontos, hogy a bemutatás módja mind a maradvány, mind a közönség szempontjából etikus legyen. A Gustavianum például egy új állandó kiállítással bővült 2010-ben, ahol magzati nedves preparátumokat is bemutattak, és a közönség erkölcsi érzetét is szem előtt tartva egy figyelmeztető szöveg kíséretében függönnyel takarták el az emberi maradványokat tartalmazó kiállításrészt.

[26] Uppsala universitet 2021.

¶ A Gustavianum jelenleg renoválás alatt áll, kiállításait megújítva 2024-ben nyitja majd meg. Korábbi tárlatain mind az egyiptomi és régészeti, mind az egyetemtörténeti gyűjteményből bemutattak emberi maradványokat, a legújabb kiállítások tervezése során viszont különböző nézetek ütköznek. Az egyik ilyen megközelítés szerint az emberi maradványok – tudományos értékükből eredően – nélkülözhetetlenek egy-egy terület bemutatásához, sőt az egyetem történetének szerkesztéséhez képezik, tehát az ismeretátadásban betöltött szerepük felülírja a 21. századi közönség erkölcsi érzékenységét. Másik szempontból viszont az egyetemnek nem szabad vitákat kiváltó helyzetbe keverednie, ami árnyékot vethet az intézmény tudományos munkásságára, ezért morális és etikai szempontokra hivatkozva el kell kerülni egy kétséges bemutatást. Mondhatni, hogy az anyaintézmény hírnevének és társadalmi helyzetének védelme áll az egyetemi múzeumok bevett tanítási és kutatási küldetésével szemben.

¶ Az Orvostörténeti Múzeum aajtaján belépve máris egy egész csontváz látványa tárul a látogató elé, amely egy 1892-ben elhunyt ember D-vitamin-hiány következtében kialakult gerincorvulását mutatva egy vitrinben lóg a recepción. Megdöbbenés helyett inkább csodálatot kelt és érdeklődést ébreszt a közönség körében,²⁷ etikai szempontból ezért még nem érte támadás a múzeumot. Sőt az Orvostörténeti Múzeumot nem érte még kritika az emberi maradványok őrzése

[27] Urban Josefsson-interjú, 2022. 06. 10.

Uppsali Egyetem Orvostörténeti Múzeum - lábszárcsont McLaughlin-csavarokkal
A szerző felvétele

és bemutatása miatt.²⁸ Ez egyrészt annak tudható be, hogy nem őriznek azonosíthatóan számi emberi maradványokat, és noha az Orvostörténeti Múzeum állandó kiállításai csak kis mértékben változtak az elmúlt évtizedben, az emberi maradványok nyilvános bemutatását érintő változó érzékenységre tekintettel lecserélték a kiállításban megjelenő emberi maradványokat. Jelenleg kizárólag csak dokumentáltan skandináv etnikumú elhunytak maradványai láthatók,²⁹ mivel a múzeum ilyenképpen próbál elhatárolódni az intézményben korábban zajló fajbiológiai kutatásoktól és ezek rasszista hagyatékától.

[28] Uo.

¶ Az orvostörténeti gyűjteményekben és múzeumokban speciális szerep jut az emberi testnek, hiszen maga a tudományág is az emberi test természetét kutatja, annak tanulmányozása és vizsgálata a tudományterület mozgatórugója. Ezért az orvostörténeti múzeumok tárgyi anyagában természetes helyük van a konzervált emberi testrészeknek, csontoknak, valamint a szervek bemutatásának és azok képi illusztrációjának.³⁰ Hasonló tendencia jellemzi az orvosbiológiai központ nyilvános anatómiai kiállítását, ahol a Gustavianum által felügyelt emberi maradványokat folyosón tárolva mutatják be.³¹ Habár a Gustavianum tervezi a kiállítás átépítését és az emberi maradványok bemutatásának újragondolását,³² az orvostörténeti centrum ragaszkodik azokhoz, hiszen itt az emberi maradványok tudománytörténeti és intézményi hagyomány kontextusában jelennek meg.

[29] Uo.

[30] Alberi & Hallam 2013, 1.

¶ A két egyetemi múzeum emberi maradványokat illető különböző megítélésében fontos tényezőnek gondolom az egyetemi múzeumok eltérő arculatát, elhelyezkedését és célközönségét. A Gustavianum a város központi helyén található, elsőrangú turisztikai célpont évi körülbelül kilencvenezer látogatóval, míg az Orvostörténeti Múzeum a központtól távolabb,

[31] Az orvosbiológiai centrum nem múzeum, hanem egy oktatási intézménybe kihelyezett kiállításról van szó.

[32] Anne Ingvarsson-interjú, 2022. 06. 09.

Az emberi maradványok kiállításon való bemutatása megengedett, viszont a múzeumigazgató mérlegeléséhez kötött, hogy a kiállított példány milyen mértékben járul hozzá a kiállítás témájához.

Uppsali Egyetem Orvostörténeti Múzeum - vitallium térdprotezik
A szerző felvétele

egy történetileg is elzárt környéken, a régi elmeógyógyintézet épületében működik, évi mintegy hatezer látogatóval. A Gustavianum kiállításai a szélesebb közönségrétegnek készültek és több tudományterületet is felölelnek, ez az egyetem közvetlen bemutatkozó „felülete”, a múzeum minden megnyilvánulásával az egyetem oktatási és tudományos munkáját, illetve a társadalomban betöltött szerepét erősíti. Ezért, ahogy az egyetemnek is, a Gustavianumnak is fontos, hogy figyelmes és érzékeny legyen a társadalomban lezajló változásokra, és megfeleljen a közönség elvárásainak. Ezzel szemben az Orvostörténeti Múzeum közönsége sokkal specializáltabb: erendően az egészségügyben dolgozókból, orvostanhallgatókból és kutatókból áll, akik sokkal inkább eszközként tekintenek az emberi maradványokra. A múzeum próbál ugyan nyitni a szélesebb közönség felé, viszont kiállításának kialakítása inkább tudománytörténeti gyűjtemény hatását kelti, és kevésbé értékelhető és érthető a nem szakmabeli látogatók számára.

A KÖZÖNSÉG KRITIKAI HOZZÁÁLLÁSA

¶ A múzeum főként az egyetemet ért kritikai támadások miatt nagy óvatossággal kezeli az emberi maradványok témáját. Ez az óvatosság hívta életre a fentebb említett, a kezelésre vonatkozó alapelveket és ezek szigorú betartatását. Ilyen kritikai megnyilvánulás volt a 2022. február 21-én tartott gyertyagyújtás és megemlékezés, amelyet az Amnesty Sápmi³³ szervezett. A Gustavianum lépcsőjén annyi gyertyát gyújtottak, ahány számi eredetű ember maradványait feltételezik a múzeumban. A korábban említett nemzeti szintű felmérés kezdeményezésében kulcsfontosságú szerepet játszott a Sametinget,³⁴ amely a számi nép öntudatra ébredésével párhuzamban már az 1970-es évektől követeli őseinek hazaszállítását. Mivel az Uppsalai Egyetemen működött Svédország legnagyobb fajbiológiai intézete, ezért anatómiai gyűjteményében is kiemelt számban vannak számi emberi maradványok, nevezetesen 29 azonosítható számi egyéntől.³⁵ A számi nép szemszögéből ezek a múzeumi emberi maradványok

[33] Az Amnesty Sápmi a számi nép és őslakosai jogait képviselő nonprofit szervezet. Lásd: <https://amnestysapmi.se/> (2022. 06. 17.)

[34] A Sametinget a számi nép hatósági és képviseleti szerve.

[35] Gross Hulth 2020.

Mivel az Uppsalai Egyetemen működött Svédország legnagyobb fajbiológiai intézete, ezért anatómiai gyűjteményében is kiemelt számban vannak számi emberi maradványok, nevezetesen 29 azonosítható számi egyéntől.

életben tartják a korábbi, ellenük irányuló rasszista magatartásmódot. Mivel az emberi maradványok többsége sírrablás révén került az anatómiai intézetbe,³⁶ az elődök emberi jogaira tekintettel követelik azok repatriálását. Az úgy azonban túlmutat a múzeumi gyűjtemények kérdéskörén, hiszen a repatriálás egy hosszú ideig tartó diszkriminációs időszak lezárását és a megbékélést is szolgálná.³⁷

¶ Az Uppsalai Egyetem általam vizsgált két múzeuma, a Gustavianum és az Orvostörténeti Múzeum ugyanazon intézményi iránymutatást követi, mégis eltérő szemlélet fedezhető fel az emberi maradványok bemutatásában. Ez az eltérés – szerintem – az emberi maradványokat illető kontextusban keresendő: míg az Orvostörténeti Múzeumban ezek jelenléte tradicionálisan a bemutatott diszciplínához kötődik, sőt abból gyökerezik, addig a Gustavianum nyitottsága és szerteágazó kiállításai (történeti, biológiai, művészeti stb.) révén szélesebb közönséget ér el, ezért több különböző látásmód és vélemény ütköztethető.

[36] Gross Hulth 2020, Svanberg 2015, Franzén 2022.

[37] Sametinget 2022, Aftonbladet 2019.

Felhasznált irodalom

Alberti, Samuel JMM–Hallam, Elizabeth (ed.): *Medical Museums: Past, Present, Future*. The Royal College of Surgeons of England UK 2013

Amnesty Sápmi: Samiska kvarlevor fortsatten brännande fråga.

Aftonbladet Nyheter, 2019 augusztus 4. <https://www.aftonbladet.se/nyheter/a/qLegQz/samiska-kvarlevor-fortsatt-en-brannande-fraga> (2022. 06. 13.)

Drenzel, Leena–Reinius, Lotten Gustafsson–Hauptman, Katherine–Hjell, Lena–Svanberg, Fredrik: *Mänskliga kvarlevor vid offentliga museer. En Kunskapsöversikt*. FoU Rapport 15. Statens Historiska Museer és Arkeologiska Uppdragsverksamhet. Stockholm 2016

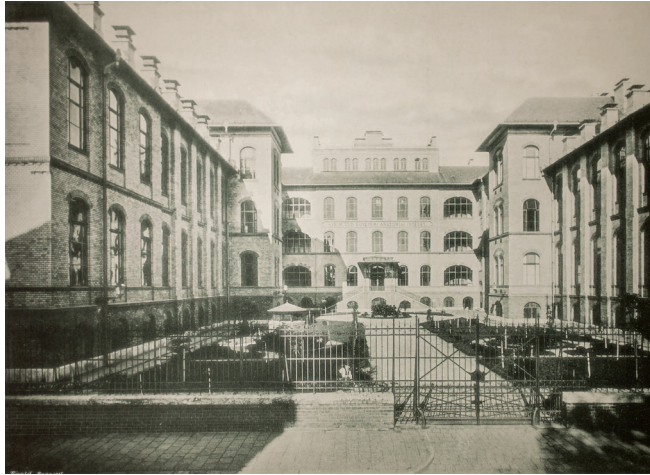

Uppsali Egyetem Orvostörténeti Múzeum - húzalfeszítők alkalmazása
A szerző felvétele

- Franzén, Helena: *Kroppar i förvandling. Obstetriska och embryologiska samlingar vid Uppsala universitet, ca 1830–1930*. Dissertáció, Uppsalai Egyetem. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala Studies in History of Ideas 54. 2022
- Gross Hulth, Märta: *Samer kräver tillbaka kvarlevor av universitetet*. SVT nyheter, Uppsala, 2020. november 7. <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/upsala/samer-kraver-tillbaka-kvarlevor-av-universitetet> (2022. 06. 13.)
- International Council of Museums (ICOM) *Múzeumok etikai kódexe*, 2004. *Múzeumi Közlemények*, 2005/2.
- Riksantikvarieämbetet (2022): *Förvaring av mänskliga kvarlevor på Gustavianum*. <https://www.raa.se/museer/samlingsforvaltning/sa-fungerar-samlingsforvaltning/manskliga-kvarlevor/forvaring-av-manskliga-kvarlevor-pa-gustavianum/> (2022. 06. 16.)
- Sametinget (2022): *Bakgrund: Repatriering av samiska kvarlevor*. <https://www.samediggi.se/samiska-kvarlevor#:~:text=Sametingets%20styrelse%20har%20tillsatt%20ett,och%20%C3%A5sterbegravning%20av%20samiska%20kvarlevor> (2022. 06. 08.)
- Svanberg, Fredrik: *Människosamlarna. Anatomiska Museer och Rasvetenskap i Sverige ca 1850–1959*. The Swedish History Museum, Studies 25., 2015
- Swedish National Heritage Board (SNHB): *Good collection management. Guidance for handling human remains in museum collections*. Stockholm 2020
- Uppsala University (2021): *Guidelines for the handling and preservation of human remains in the museums of Uppsala University*, 2021. december 21. UVF 2021/2703
- Uppsala University (2022): <https://www.uu.se/en/about-uu/mission-goals-strategies/> (2022. 06. 17.)

Interjúk

- Anne Ingvarsson PhD, vezető gyűjteménykezelő, oszteológus, Uppsala Universitet Museum Gustavianum, 2022. 06. 09.
- Urban Josefsson PhD, múzeumigazgató, történész, Uppsalai Orvostörténeti Múzeum, 2022. 06. 10.

Az Anatómiai Múzeumot az 1898/99-es tanévben a Budapest Tűzoltó utca 58.-ba helyezték át, ahol a mai napig működik. A fénykép az 1900-as állapotot mutatja

BAKSA GÁBOR-VIDRA VERONIKA
A SEMMELWEIS EGYETEM ANATÓMIAI MÚZEUMA

TA mai Semmelweis Egyetem Anatómiai, Szövet- és Fejlődéstan Intézete (kezdetben Bonctani Intézet) a Nagyszombati Egyetemen 1769-ben alapított orvosi fakultással egyidős. Az intézet és az annak magángyűjteményeként működő Anatómiai Múzeum története szorosan összefonódik, hiszen az első gyűjteményi darabok egyfelől az orvosképzés során keletkező készítmények voltak, másrészt külső forrásokból kerültek a tanszékre.

¶ A gyakorlati oktatás – ha igencsak mostoha körülmények között is – szinte a kezdetektől megindult. A Nagyszombati Egyetemen a trinitáriusok kolostorában tartották a bonctani előadásokat: nyáron a csonttan és a szárazbonctan oktatása, télen a boncolások zajlottak (kir. leirat 1774. okt. 22.). Ebben az időben még nem álltak rendelkezésre kórházi hullák, ezért az 1771. május 6-i királyi leirat lehetővé tette, hogy a Pozsony és Nyitra megyékben kivégzettek holttestét szállítsák az egyetemre. Ám a kivégzések csekély száma miatt 1777. április 5-én – a korábbi rendelkezést kiegészítendő – az emberi holttestek mellett állatok boncolását is előírták. 1777-ben az egyetemet Budára költöztették, ám az itteni boncolásokról, a holttestek beszerzéséről nem maradtak feljegyzések. Csak annyi ismert, hogy 1782-ben Bécsből emberi csontvázat hoztak az oktatás segítésére. Nem sokkal később, 1784-ben az egyetemet Pestre helyezték át, a Hatvani (ma Kossuth Lajos) és Újvilág (most Semmelweis) utca sarkán található, egykori jezsuita kolostorba. 1786-ban megengedték, hogy a kórházakban elhunytakat 48 órán belül a bonctani intézetbe szállítsák, és azokat felboncolják.

¶ A holttestek számának növekedésén túl a gyűjtemény fejlődését nagyban előmozdító első lényeges mérföldkő 1789-ben II. József császár ajándéka, egy sebészeti műtéteti viaszmodell-sorozat a bécsi gyűjteményből, amelyek Felice Fontana

1878-ban a tanszéket az Üllői út 26. szám alá költöztették, története során először egy kifejezetten az anatómiai oktatás céljára emelt épületbe (ma a Patológiai és Kísérleti Rákkutató Intézet épülete).

firenzei viaszszobrász műhelyében készültek. Ugyanebben az évben szekrények és asztalok vásárlását engedélyezték a bonctani készítmények számára, és katalógus készítését rendelték el. Ekkor tulajdonképpen már beszélhetünk Anatómiai Múzeumról. Sajnos ezek a katalógusok nem maradtak fenn, a Fontana-féle viaszmodellek pedig az 1960-as években új otthonra leltek a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban (Apród utca 1–3.). Későbbi leltárkönyvek azonban tartalmazzanak néhány bejegyzést, amelyek tanúsítják, hogy akkoriban már több más preparátumot is őriztek az intézetben. Közöttük megtalálhatók voltak nedves preparátumok, érfeltöltések, illetve csontkészítmények is. A fennmaradt legrégebbi készítmény még Kieninger Boldizsár prosectori¹ működése alatt, 1815-ben került a gyűjteménybe: eredetileg egy 29 éves, hatalmas termetű férfi csontváza, aki 184 cm magas volt, koponyáján kettő darab, trepánnal² fúrt lyukkal, de mára csupán a koponya maradt ránk.

¶ 1834-ben kinevezték Csausz Mártont a leíró bonctan tanárává. Csausz igyekezett a hatóságoknál kieszközölni, hogy mind több holttestet bocsássanak a tanszék rendelkezésére. Az igazi fordulópontot azonban Lenhossék József 1859-es kinevezése jelentette a tanszék élére. A híres Lenhossék dinasztia középső tagja a korabeli elbeszélések alapján egy szerencsétlen véletlennek köszönhetően vált az első, mai értelemben vett anatómussá. Még orvostanhallgató korában polip nőtt mindkét fülében, amit Bécsben megoperáltak, a műtét után kialakult gyulladás miatt azonban a bal fülére teljesen elveszítette a hallását, a jobb fülén pedig dobhártya-megvastagodás lépett fel. Emiatt – elődeivel ellentétben – a gyakorló orvosi pálya számára ellehetetlenült, kizárólag az elméleti tudomány felé fordult, amelyhez egyébként is jó érzéke volt. Már tanársegédként megkezdte Csausz

[1] Prosector – eredetileg azokat a szakembereket nevezik így, akik bemutató boncolásokat végeztek az anatómiai vagy patológiai oktatás során.

[2] Trepán – a koponya megnyitására alkalmas eszköz. Manapság több, egészen különböző műszerre (kézi, illetve elektromos) is használják ezt a kifejezést.

mellett a gyűjtemény gyarapítását, a munkába pedig bevonta kollégáit és tanítványait is.

- ¶ 1878-ban a tanszéket az Üllői út 26. szám alá költöztették, története során először egy kifejezetten az anatómiai oktatás céljára emelt épületbe (ma a Patológiai és Kísérleti Rákkutató Intézet épülete). Ez a helyszín a növekvő hallgatói létszám miatt szűkösnak bizonyult, így igen hamar, már az 1898/99-es tanévben a Tűzoltó utca 58.-ba helyezték át, ahol a mai napig is működik. (A régi fénykép az 1900-as állapotot mutatja.)
- ¶ Ma az Anatómiai Múzeum az épület keleti szárnyának magasföldszintjén foglal helyet, és negyvennégy darab rózsafa tárlóban mutatja be az idők során összegyűlt több ezer, zömmel humán anatómiai készítményt. A gyűjteményben külön részt képez az a több mint kétszáz koponya, amelyek között egyaránt megtalálhatók normális és patoanatómiás készítmények csakúgy, mint néhány rasszkoponya. Jelentősebb részük Lenhossék József gyűjtése, kisebb részük pedig Iszlay József fogorvos hagyatéka.

Felhasznált irodalom

Högyes Endre dr.: *Emlékkönyv a Budapesti Királyi Magyar Tudomány*

Egyetem Orvosi Karának multjáról és jelenéről. Budapest 1896

Miháلكovics Géza: *Emlékbeszéd Dr Lenhossék József felett.* Budapest 1893

A királyi magyar egyetemek épületei. Budapest 1900

Réthelyi Miklós: *Anatómiaoktatás Nagyszombattól a 250 éves Semmelweis*

Egyetemig. Budapest 2020

Donáth Tibor, Lakatos András, Szél Ágoston, Wenger Tibor (szerk.):

A Semmelweis Orvostudományi Egyetem Anatómiai Épületének

Centenárium Évkönyve 1898-tól 1998-ig. Budapest 1998

A gyűjteményben külön részt képez az a több mint kétszáz koponya, amelyek között egyaránt megtalálhatók normális és patoanatómiás készítmények csakúgy, mint néhány rasszkoponya. Jelentősebb részük Lenhossék József gyűjtése, kisebb részük pedig Iszlay József fogorvos hagyatéka.

A „háromlebenű” fej

¶ Az Iszlay-koponyák közül a legszembeszökőbb egy mesterségesen torzított koponya, amely Dél-Amerikából származik. Feltűnő a magas és hátrafelé dőlő homlokpikkely, valamint az oldal felé dudorodó falcsontok, amelyek együtt alkotják a jellegzetesen deformált koponyatetőt. Azt, hogy nem egy patológiás synostosis, vagyis kora gyermekkorban kialakult összezsontosodás végtermékét látjuk, jól mutatják az egészséges felnőttben is meglévő varratok a koponyatetőn. A készítés pontos módját nem ismerjük. Feltehetőleg az ismert bandázsolás, deszkák és szorítóbolcső valamilyen kombinációját használták az egyén újszülött korától egészen a kutacsok záródásáig, a normálistól eltérő irányba kényszerítve a fejtető csontjainak növekedését.

Asszonyi medence három meggyógyult töréssel és két behajlással

¶ A múzeum leltárkönyvében fellelhető talán legérdekesebb bejegyzés az *Orvosi Hetilap* 1872. évi 7. sz. 108. lapján megjelent leírásból ekként idéz: „V.J. 32 éves nő három gyermeket szült minden nehézség nélkül. 1869-ben terhességének mintegy 3-ik hónapjában malomról vízbe esett és három kerék közé sodródott. Szeméremből titkolván baját orvosi kezelés nélkül felgyógyult. 1871 április 15-én Majorossy Géza kassai kórházi orvos rajta császármetszést végzett, mely után 24 óra múlva belső elvérzés következtében meghalt. Az élő gyermek dajkára bízott és csak a következő évben halt meg.” Az asszony medencéjének csontos készítményét Majorossy főorvos ajándékozta a gyűjteménynek.

¶ A medencén láthatóan erősen szétterülő csípőlapátok és a fentről lefelé összenyomottnak tűnő keresztcsont lehetnek az akkoriban oly gyakori D-vitaminhiányos állapot (rachitis) jelei is. Ehhez adódik aztán jobb oldalon a szeméremcsont alsó és felső szárának, illetve bal oldalon csak az alsó szárának az elmozdulással gyógyult törése. Mindezekből érthető az a súlyos téraránytalanság, amely miatt a szülés csak császármetszéssel történhetett.

Trigonocephali bicorporei skeleton

- ¶ Makara Lajos tanársegéd az 1886/87-es tanévben készítette ezt a különleges magzattorz csontvázat. A páratlan részletességgel kidolgozott készítmény két, a mellkasán és vélelmezhetően a hasán is összenőtt teljes testtel rendelkezett, koponyája viszont csak az arckoponya és a homlokpikkely mögött hátrafelé kettőződött, mígnem az arc egységes volt. (Makara 1905-től a kolozsvári egyetemen a sebészet professzora volt.)

Cyclops

¶ Ez a mitológiai világot életre keltő különlegesség egy nyolc hónapos emberi magzat koponyája, amelyről szinte semmilyen adat nem maradt fent. A küklopszokra jellemzően csupán egyetlen nagyméretű szemüreg tátong rajta középén. Szintén érdekes és jellemző elváltozás az orrüreg hiánya.

Öt és fél éves kislány fogazatát bemutató készítmény

- ¶ Alapvetően a fogfejlődés bemutatása volt a preparátum célja. Ennek érdekében a készítő, Baudis Antal tanársegéd 1882-ben példás kézügyességgel véste fel úgy az alsó, mint a felső állcsontot. Látható, hogy a csont- (maradó) fogak már ott várakoznak az állcsontokon belül a korábban már áttört és még ki nem hullott tejfogak gyökerei között. Megfigyelhető ugyanakkor az állkapocs jobb oldalán továbbá a bal szemüreg felett egy-egy erozív csontelváltozás, amelyek feltehetően veleszületett szifilisz nyomai. Nagy valószínűséggel ez a betegség okozta a gyermek halálát.

Gerincferdülés

¶ A készítmény egy scoliotikus csigolyaoszlopot ábrázol, amelyen rajta van a teljes bordakosár és a csontos medence is. Manapság ennyire súlyos deformitással talán nem találkozunk, hiszen az iskolás gyermekek rendszeres orvosi ellenőrzése, a gyógytorna és/vagy fűzőhasználat lehetősége, illetve súlyos esetekben a sebészi beavatkozás már évtizedek óta rendelkezésre áll. A régi időkben ezek hiányában az ilyen betegek talán az első két évtizedüket éltek meg, majd jellemzően súlyos légzési-keringési szövődmény következtében meghaltak. Ez nem meglepő, hiszen a teljes törzs ennyire súlyos eltorzulása nem teszi lehetővé a belszervek egészséges kifejlődését és működését.

Bechterew-kóros csigolyaoszlop

¶ Ezt a betegséget a laikusok is hamar felismerik az utcán, amikor többnyire olyan időseket látunk, akik teljesen előre görnyedve, a fejüket felszegve közlekednek. Szokás morbus Bechterew vagy bambuszgerinc néven is említeni. Ennél a súlyos formánál feltűnő, hogy az ágyéki szakasz (a medence feletti csigolyák) teljesen kiegyenesedett, mígnem felette a mellcsigolyák sora ívben előrehajlik. A csigolyákat eredetileg porckorongok választják el egymástól, de itt ezeknek alig maradt hely. Csak néhány rés látható az elülső felszínen, egyebekben a csigolyák mind összecsontosodtak egymással (ankylosis). Más esetekben a bordákat és a medence csontjait drótokkal és csavarokkal erősítjük a gerinchez, itt azonban ezek is hozzácsontosodtak, egy merev, mozgásképtelen vázat alakítva ki.

Lovaglócsont

¶ Szokás az elváltozást huszárcsontként is említeni, mivel zömmel a régi időkben a mindennapjaik nagy részét lóháton élő embereknél alakulhatott ki. Lényege, hogy a comb belső oldalán található ún. combközelítő izmok (adductorok) kisebb-nagyobb erővel a nyereg széléhez verődnek, és bennük bevérzéssel járó sérülések alakulnak ki. Az ezekkel járó gyulladás aztán kóros csontképződéshez vezet (precíz az orvosi elnevezés: myositis ossificans=csontosodó izomgyulladás). A készítmény a bal combcsonton egy igen nagy méretű csonttarajt mutat be, tulajdonképpen a legnagyobb közelítő izom, a musculus adductor magnus vetületében.

Robbantott koponya (francia koponya)

¶ Jóllehet a német szaknyelv is ekként említi („Sprengschädel”), mégsem robbantották fel. Az ilyen koponyakészítmény lényege az, hogy a koponyát alkotó átlagosan huszonnégy csontot (a variánsokat és a 2×3 darab hallócsontocskát nem számítva) úgynevezett varratok (suturák) kötik egymáshoz. Ezeket kell „oldani” annak érdekében, hogy a csontok egyesével is tanulmányozhatóvá váljanak. Ezt hagyományosan úgy valósították meg, hogy a koponyát annak járatain keresztül óvatosan kitömték jelentős mennyiségű víz felvételére képes szárított babbal vagy borsóval, majd a járatokat elzárva az egészet víz alá merítették. A növények jelentős megduzzadása lassan szétfeszítette egymástól a csontokat. Mivel ezek közül néhány már 18–25 éves korra összezsugorodik egymással, ilyen preparátumot célszerűen csak fiatal egyénből lehet készíteni.

Részletek az Állatorvostudományi Egyetem Anatómiai Múzeumának kiállításáról
Fotók: Perényi János

REINITZ LÁSZLÓ ZOLTÁN
AZ ÁLLATORVOSTUDOMÁNYI EGYETEM
ANATÓMIAI GYŰJTEMÉNYE

TAz Állatorvostudományi Egyetem Anatómiai, Szövetani és Fejlődésbiológiai Tanszéke a kar egyik legrégebbi önálló tudományos műhelye, múzeuma egyidős az 1851-ben alapított tanszékkel. Ennek megfelelően féltve őrzött ritkaságok, százötven évesnél is régebbi preparátumok is láthatók, bár a második világháború jelentős kárt tett a gyűjteményben, amelynek leglátványosabb fejlődése a két világháború között, Zimmermann Ágoston professzor tanszékvezetése idején történt.

¶ Nem a szó klasszikus értelmében vett tárlat, ahol a cél a régmúlt idők bemutatása lenne, hanem egy élő, aktív oktatási eszköz. Tanulómúzeumként funkcionál, a tanszék dolgozói folyamatosan gyarapítják állományát hagyományos és modern módszerekkel készült anyagokkal. A készítményeket rendszeresen használjuk az egyetemi oktatásban, a hallgatók önállóan is látogatják, különösen vizsgaidőszakban népszerű tanulási hely az anatómiaszigorlatra készülő másodéves hallgatóink körében. Ezenfelül rendszeresen tartunk tárlatvezetéseket, múzeumi bemutatókat általános és középiskolai csoportoknak, valamint képzőművészeknek is.

¶ Az intézet Steindl Imre terve alapján készült, az 1881-ben átadott épületének tágas felső szintjén helyet kapott tárlathoz érkezve nem csak a hozzá vezető meredek lépcső miatt áll el a látogatók lélegzete.

¶ Az első pillantás Dallos Gyula mesteredző Aktion nevű, sokszoros bajnok csődörének impozáns, úgynevezett passage mozdulatban beállított csontvázára esik, néhány általa nyert trófea társaságában. A lenyűgöző összhatás után érdemes kis időt eltölteni a részletekkel is. A csontok egymáshoz viszonyított aránya megmutatja az állat mozgásának jellemzőit, a lovak aránylag rövid karcsonjtja például a gyors vágatát teszi lehetővé. A csontok felszínén dudorok, gumók, vajatok, sima

és rücskös felszínek, kisebb-nagyobb nyílások, bemetszések, lyukak találhatóak. Ezek nem véletlenszerűen kerülnek oda; valamennyinek funkciója, szerepe van az állat mozgásában, életében. Itt egy izom tapad le, ott egy ín siklik át, amott egy ér vagy ideg halad keresztül. Aktion esetében a jól fejlett, de nem érdes, hanem letisztult nyúlványok, az apró struktúrák határozott elkülönülése erős izomzatról, finom mozgásról árulkodnak.

¶ Maga a kiállítás egy széles folyosó két oldalán kialakított összesen hat beugróból, valamint a folyosó végén lévő csontvázvitrinből áll. Valamennyi beugró különleges a maga nemében, egy-egy szervrendszer bemutatására szolgál, így mindegyikben más-más technikákkal készült tárgyak helyezkednek el. Ugyanakkor csak kevés nevezhető ténylegesen tárgynak, hiszen néhány kivételtől eltekintve nem faragással vagy öntéssel készültek, hanem elhullott állatok különleges módon kiemelt, nagy szakértelemmel, sokszor művészi gonddal elkészített és gondosan megőrzött testrészeit láthatjuk.

¶ Az első vitrin az emésztőrendszeré. Valamennyi itt lévő preparátum Sótonyi Lászlónak, az egykori Mosonmagyaróvári Akadémia jogutódja nagy hírű, polihisztor tanárának, a mostani tanszékvezető és rektor, Sótonyi Péter professzor édesapjának a keze munkája, aki a teljes tárlat mintegy harmadát készítette. Műanyag benyomást keltenek a plasztináció nevű eljárással készült, lakkbevonatú, valószínűtlenül hatalmas lóbelek, mellettük elsősre fel sem tűnnek a kisebb állatok gyomrai, bélszakaszai. Egy ló vakbele akár hatvan liter nagyságú is lehet, a vitrin közepén lévő, hatalmas féregre emlékeztető, barna, üreges készítmény így nem is tartozik a különösebben nagyobb darabok közé. Főleg hogy a ló vastagbelének őr-tartalma akár százhusz liter is lehet, nem csoda, hogy ebből már csak egy háromhetes csikóból kiemelt példány kapott itt helyett. Háziállataink közül a csúcstartó mégsem ez, hanem egy kifejlett szarvasmarha összetett gyomrának első rekesze; a bendő önmagában kétszáz liter, az állat hasüregének bal oldalát teljesen kitölti. Még szerencse, hogy ugyanígy néz ki, csak méretarányosan kisebb a többi háztáji kérődző, a kecske és a birka bendője is, így itt ezekből került néhány példány

bemutatásra. Érdeemes elidőzni és megfigyelni az életmódból eredő állatfaji különbségeket, illetve azokat összevetni a szervek funkcióival. Méretarányosan nézve óriási a különbség. A vakbél fő feladata a cellulóz emésztése, ezért lett a lóban hatalmas, miközben mellette a macskáé egy felnőtt ember kisujjbegyéhez hasonlatos méretű. Közben a nyúl spirálisan csavarodó vakbele, amelyen háziállataink közül egyedi módon megtalálható a féregnyúlvány, mintegy ötven centiméter hosszú – hiszen a nyúl is döntően fűvel táplálkozik.

¶ Ezekben a vitrinekben a törzsfajlás mellett az egyedfejlődés lépcsői is tetten érhetők. A fiatal és a felnőtt juhok egymás mellett elhelyezett gyomorrendszerain jól megfigyelhető, hogy az anyatejfel táplálkozó újszülött kérődzőkben a cellulóz emésztésének másik lehetséges helyszíne, a bendő arányaiiban nézve mennyivel kisebb, mint a szilárd táplálékra már átértéte kifejlett állatokban.

¶ A második vitrin a légzőrendszeré. A fej és az orr különböző metszetei mutatják be a levegő lehetséges útjait, festéssel vagy az üregek gipsszel való kitöltésével segítve a szemléltét a tájékozódásban. A leglátványosabb készítmények az úgynevezett robbantott koponyák és a korróziós készítmények. A robbantott koponyák fiatalon elhullott állatok kifőzött koponyáiból készültek, ahol a varratok még nem csontosodtak el, és így az egyes alkotó csontok különválaszthatók és egyesével is megfigyelhetők. A koponyát alkotó tucatnyi csont mindegyike, az eredeti pozíciójának megfelelően, apró fém lándzsákra tűzve, egyszerre mutatja be a csont egyedi feladatát és helyét a nagy egészben. A korróziós készítmények egy üreges szerv belsejébe engednek betekintést, legyen az üreg bármennyire kicsiny vagy összetett is. A módszer nem új, az első ismert ilyen készítményt 1663-ban mutatták be, és a 19. században terjedt el széles körben az alkalmazása. Akkoriban

Az intézet Steindl Imre terveii alapján készült, az 1881-ben átadott épületének tágas felső szintjén helyet kapott tárlathoz érkeve nem csak a hozzá vezető meredek lépcső miatt áll el a látogatók lélegzete.

főként kaucsukkal és gipsszel dolgoztak, amelyeket még folyékony halmazállapotban a vizsgált üregbe (akár egy érbe is) fecskendeztek, megszilárdulása után a szöveteket savval lemarták. Kiváló példája ennek a módszernek gyűjteményünk egyik ékessége, a Nádaskay Béla professzor által a tanszéken egy felnőtt ló tüdejéből készített hörgőfa, amely az 1900-as Párizsi Világkiállításon aranyérmert nyert. Mellette több hasonló, kisebb készítmény látható ugyanilyen elvi alapon, de már szilikon alapú gyanta felhasználásával a közelmúltban készítve.

- ¶ Szintén korróziós készítmények mutatják be a következő vitrinben a vesét, valamint annak belső szerkezetét: az egymásba fonódó apró artériákat és vénákat, valamint a vizeletet összegyűjtő vesemedencét. Ezen parányi, színes szobrok mögött a nemi szervek többnyire fából faragott és festett makettjeit hajlamosak vagyunk észre se venni, pedig a művész-tudós gondos munkái pontosan mutatják be a szervek helyeződését, jellegzetességeiket. Innen már csak egy lépés választja el a látogatót az idegrendszeri készítmények borzongató világától. Itt nincsenek úgyesen széppé varázsolt vagy művészi benyomású preparátumok: az agyak, szemek, gondosan kiboncolt idegek formalinfürdőben, zárt üvegedényekben egyenesen beszélnek az élet múlandóságáról. Nyitott gerincű vagy épp félbevágott macska és egér, felszeletelt agy és rétegről rétegre meghámozott szem – kell egyfajta biológiai érdeklődés, hogy az ember meglássa bennük a szépséget és a rendszert.
- ¶ Elvonják figyelmünket a hátsó üvegteremben méltóságteljesen álló hatalmas csontvázak. A világitásnak köszönhetően jóformán csak akkor vesszük észre őket, amikor már odaértünk, talán jobb is, különben nem biztos, hogy kellő figyelmet fordítanánk a korábbi vitrinekre. Lovak, magyar szürkemarha, kisebb patások, kenguru, tigris, farkas, kutya, disznó, lúd, strucc, alligátor, anakonda, halak – a gerincesek evolúciójának

Maga a kiállítás egy széles folyosó két oldalán kialakított összesen hat beugróból, valamint a folyosó végén lévő csontvázvitrinből áll.

szinte minden lépcsőfokáról és oldalhajtéséről találunk példát. És ha már kellően megnéztük a tigris elrettentő szemfogát vagy a bika hatalmas szarvát, netán eltűnődünk a strucc furcsa szárnyszerkezetén, vegyük észre a sok különbség mellett a mindent átfonó azonosságokat is. A váz mindenütt ugyanaz – a lábak ugyanannyi szakaszból állnak, a gerinc és a bordák is mind ugyanazt az alapszerkezetet mutatják. Szakértő szem tudja csak egy disznó vagy egy farkas karcsonjtját vagy épp egy ló és egy marha bordáját megkülönböztetni; csak az egész csontvázat összerakva nyilvánvaló a különbség. A darwini alkalmazkodás és adaptáció a szemünk előtt tárul fel, ahogy észrevesszük, hogy a sok különböző igazából mennyire hasonló.

- ¶ A csontvázak annyira el tudják vonni a látogató figyelmét, hogy csak hátralépve tűnik fel a csontvázterem előtt, külön emelvényeken álló két kis szobor, amelyek a csontvázteremben lévő harmadik társukkal együtt a múzeum művészettörténeti szempontból legérdekesebb és legértékesebb elemei. Mind egyiket ifj. Vastagh György készítette tanulmányként későbbi híres lovas szobraihoz. A budai várban a Hadik-szobor és a Görgei-szobor, a szegedi Rákóczi-szobor és a Bátorfalva Nemzeti Ménesbirtok parkjában álló lószobor is az ő alkotása. A művész fiatal korában, hallgatóként rengeteg időt töltött tanszékszünetben a lovak anatómiájának tanulmányozásával, ennek során készítette a gyűjteményben most is látható fémvázaz gipszszobrokat. A mintegy hetven-nyolcvan centiméter hosszú alkotások bőr nélkül ábrázolják a lovat, tökéletes részletességgel mutatva be nemcsak az állat izmait, inait, ízületeit, hanem az ezek felszínén futó idegeket, nyálmirigyvezetéseket is. Eltűnődik az ember: ha egy szobrásznak ennyire alaposan kell ismernie az anatómiát ahhoz, hogy a természethez hűt alkotson, vajon mik az elvárások egy állatorvossal szemben, akinek ezt gyógyítania, adott esetben feltárnia és összeraknia kell.
- ¶ Erre sejteti a választ a középső folyosó bal oldalán lévő három beugróból kettő. Ezekben a mellső, illetve a hátsó láb anatómiáját mutatják be. Szárított és festett valódi lólábkészítmények mellett gipszöntvények és fából készült faragások is

A fej és az orr különbözői metszetei mutatják be a levegő lehetséges útjait, festéssel vagy az üregek gipsszel való kitöltésével segítve a szemlélőt a tájékozódásban.

segítik a háziállatok, de főleg a ló lábszerkezetének megértését. Hiszen a ló egyetlen ujján jár, és ha ugrik, egyetlen ujjára érkezik, annak kell átvennie, megtartania és továbbítania az állat ötszáz kilójának teljes lendületét és energiáját. Érdeemes ismét az apró részletekre figyelni, a sokféle ín és izomhas, az ezeket rögzítő pólyarészletek, valamint az őket kipárnázó nyálkatömlők és zsírpárnák mindegyikének külön története van, ezekről a több esetben százéves készítmények mesélnek. Utóbbiak megismerhetők a díszes talapzatokról, amelyekre sokszor apró kerekeket is szereltek a könnyebb mozgatás, egyszerűbb hozzáférés végett.

- ¶ Ugyanilyen talapzatokat látunk az utolsó vitrinben, de immár preparált, ereikben gipsszel feltöltött és festett lófejeket hordoznak. Az összehatás művészi, de a cél itt is a célszerűség: a keringés kézzelfoghatóvá tétele. Ugyanitt a legmodernebb korróziós technikával mutatjuk be a koszorúerek lefutását, méhviaszból készült szoborcsoporton a szív fejlődésének lépéseit, valamint formalinban tárolva egy gigantikus lószívet is talál a látogató.
- ¶ Ez a fajta ellentét jellemző az egész helyre: alapvetően nem nagy, de az apró részletekkel órákat el lehet tölteni. Jól elfér egymás mellett a huszadik század minden viharát átélt preparátum és a frissen készített darab is. A laikus lenyűgözve távozik, a diáknak azonban kihívást és megszerzendő tudást jelent.
- ¶ Összességében viszont tény, hogy szakszerű magyarázat nélkül nehéz megtalálni az igazi gyöngyszemeket, emiatt, no meg a múzeum és a tanszék oktató jellegéből következően a gyűjtemény alapvetően zárt, látogatókat jellemzően csoportosan, előre egyeztetett időpontban, az oktatási időszakon kívül fogadunk. Ilyenkor még az is előfordul, hogy a csontvázterem mellett álló koncertzongorát felnyitjuk, hogy a zenével tegyük teljessé a látogatás élményét.

Davida Leo professzor, a gyűjtemény létrehozója

TÖRÖK DÉNES-NÓGRÁDI ANTAL*

* Levelező szerző

A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM GELLÉRT ALBERT
ANATÓMIAI MÚZEUMÁNAK GYŰJTEMÉNYE
A TECHNOLÓGIAI FEJLŐDÉS TÜKRÉBEN:
CSONTMETSZETTŐL AZ IDEGRENDSZERIG

IAz anatómiai készítmények oktatási célokból történő tartósítása a 17–18. században virágzó törekvésnek számított, a 19. századra azonban az addig használt technológiák elavulása és a korszellem változásai miatt lassan csökkent az alkalmazott eljárások népszerűsége. A 20. század elején, az új technológiák megjelenésének köszönhetően azonban ismét középpontba kerültek az anatómiai múzeumok mint az anatómiai oktatás szerves és megkerülhetetlen részei. Ennek megfelelően a Szegedi Tudományegyetem Anatómiai, Szövet- és Fejlődéstani Intézetében található Gellért Albert Anatómiai Múzeum gyűjteményének megszületése is a technológiai modernizációhoz köthető, pontosan a 20. század húszas, harmincas éveibe.

IA múzeum történetének megismeréséhez elengedhetetlen tekintést nyernünk a kiegyezés utáni időszakban megalapított (1872) második magyar egyetem, a Kolozsvári Tudományegyetem történetébe. A kolozsvári orvostudomány anatómus professzora, Davida Leo nagyon jól tudta, hogy újonnan felépített intézete nem működhet eredményesen egy anatómiai gyűjtemény (értsd múzeum) nélkül, és neki is fogott a kolozsvári gyűjtemény létrehozásának. Davida professzor kitűnő készítményeket állított elő, amelyek erőssége az erek feltöltése, így a preparálás közbeni teljes mértékű megőrzése volt, ami a szervek és testrészek vérellátását kitűnően demonstrálta. A készítmények megőrzésének hátránya maga a szárítási módszer volt, amely jelentős mértékű zsugorodással járt, és így a szervek méretének és helyzetének megítélését is befolyásolta. Amikor Kolozsvárt 1918 decemberében megszállták a román haderők, majd a román hatóságok 1919 májusában a kolozsvári egyetemet is fennhatóságuk alá rendelték, és megkövetelték az eskütételt a román királynak, a teljes professzori kar ezt megtagadta. Az egyetem tanárainak

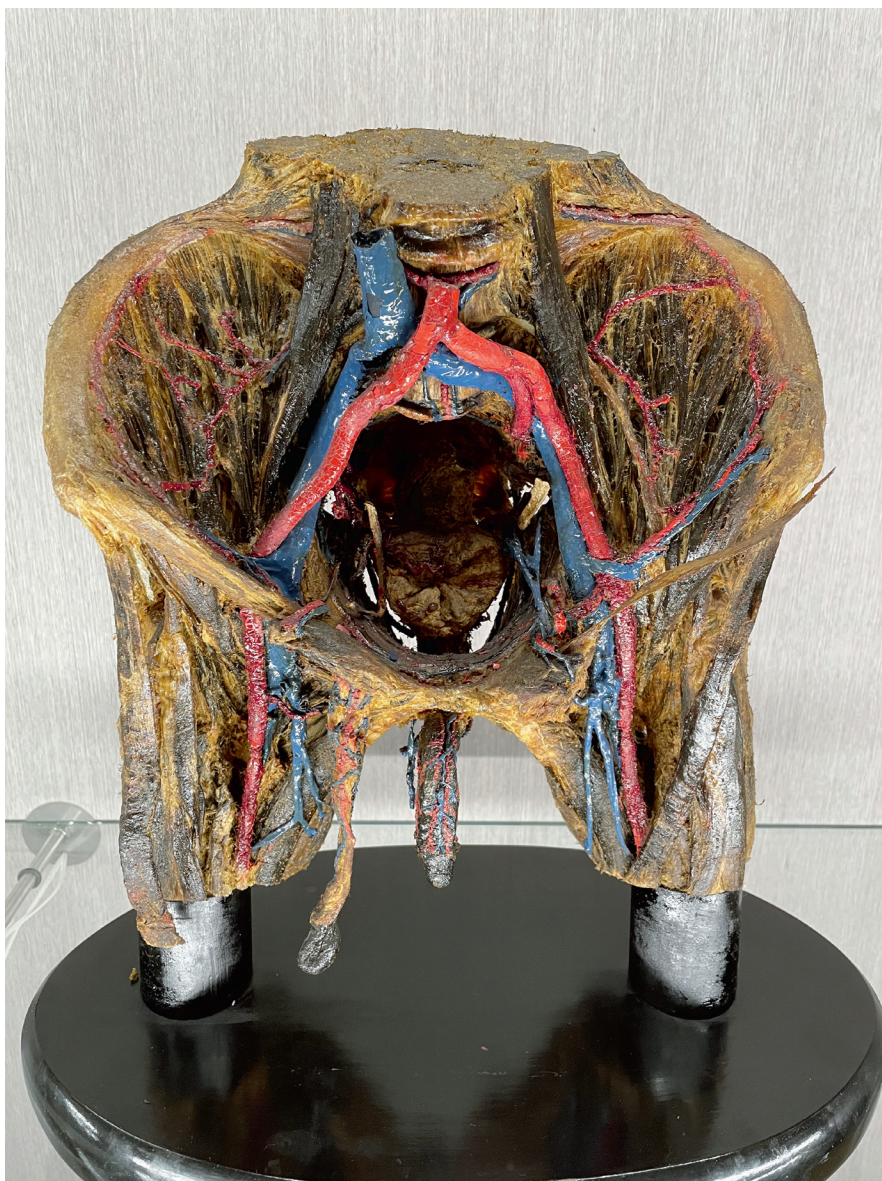
és a diákság jelentős részének egyetlen lehetősége maradt, a Magyarországra történő áttelepülés, azaz az egyetem személyi állományának átmenekítése. Átmeneti befogadásra csak Budapesten nyílt lehetőség, és ott dőlt el, hogy Szeged városának teljesülhet régi vágya, egyetemet kaphat a már korábban létrehozott kolozsvári egyetem Szegedre telepítése révén. Davida professzor 1921-ben megbízást kapott a szegedi intézet létrehozására. Az ekkor már idős Davida Leo magával hozta a Kolozsváron bejártatott és az 1900-as párizsi világiállításon ezüstéremmel díjazott szárítós készítmény technikáját, illetve a saját maga által élete főműveként jellemzett csontmetszetkészítő eljárását. Ezzel a módszerrel a teherviselő csontok architektúráját lehet szemléltetni, ezáltal pedig a csontok statikai és funkcionális felépítését tanulmányozni. A szárítós módszerrel készült preparátumokból viszonylag kevés készítmény látható (ezek között azonban teljes torzók is vannak), a csontmetszetekből több gyűjtemény is készült az idők folyamán, s ezek változatlan minőségben megtekinthetők a múzeumban.

¶ A paraffinos beágyazási módszer megszületésére nem sokat kellett várni. Az intézet negyedik igazgatója, Gellért Albert ugyanis az anatómiai múzeumok fontosságát kiemelten kezelve kezdte meg intézetvezetői munkáját 1934-ben (múzeumi preparátumokat jegyzőkönyvek tanúsága szerint már 1922 óta készített). Gellért professzor többek között járt a bécsi társintézetben is, ahol látta a speciális paraffinos beágyazási technológiával történt próbálkozásokat, amelyek ott nem vezettek tökéletes eredményre. Hazatérve elkezdte a módszer továbbfejlesztését, amellyel minimális zsugorodás mellett

Átmeneti befogadásra csak Budapesten nyílt lehetőség, és ott dőlt el, hogy Szeged városának teljesülhet régi vágya, egyetemet kaphat a már korábban létrehozott kolozsvári egyetem Szegedre telepítése révén. Davida professzor 1921-ben megbízást kapott a szegedi intézet létrehozására.

Gellért Albert professor paraffinos beágyazási módszerével készült preparátum
Forrás: SZTE SZAOK Anatómiai Intézet

Dauida Leo professzor szárítósos technikájával készült preparátum
Forrás: SZTE SZAOK Anatómiai Intézet

A paraffinos beágyazási módszer megszületésére nem sokat kellett várni. Az intézet negyedik igazgatója, Gellért Albert ugyanis az anatómiai múzeumok fontosságát kiemelten kezelve kezdte meg intézetvezetői munkáját 1934-ben (múzeumi preparátumokat jegyzőkönyvek tanúsága szerint már 1922 óta készített).

egészen apró képleteket is bemutatásra alkalmasan lehetett rögzíteni (jó példa a módszer felbontóképességére a tüdő hörgőfarendszerét bemutató készítmény).

- ¶ Fejlesztései közé tartozott egy speciális beágyazó vákuumkamra megtervezése és elkészíttetése, amellyel annak nagy mérete révén akár teljes alsó végtagot vagy fej-törzs preparátumot is tartósítani tudtak. A minták színezését lakkfestékkel végezték, így az anatómiai atlaszok színkódolását követve az izmok vöröses-barnás, az artériák piros, a vénák kék, az idegek pedig sárga színezetet kaptak. Gellért Albert közvetlen munkatársai 35 éven keresztül gyarapították a gyűjteményt, így összesen mintegy ötszáz preparátum gyűlt össze az intézet múzeumává alakított részén. Ezek között számos különböző módon preparált készítmény szerepel, amelyek mindegyike más és más anatómiai struktúrát helyez előtérbe. A múzeumi preparátumok készítésének technológiai fejlesztését tulajdonképpen sikertörténetként könyvelhetjük el, hiszen a Szegeden kifejlesztett paraffinos beágyazási módszer kiállta az idő próbáját, a gyűjtemény kilencven éve segíti az orvostanhallgatók nemzedékeit a tanulásban.
- ¶ A kiállítás elemei a festés és lakkozás frissítésén kívül csak az utóbbi pár évben igényeltek jelentős karbantartást, ugyanekkor a múzeumi anyag modern tárolószekrényeket és különleges világítást is kapott, így teljes részletgazdagságukban csodálhatják meg a készítményeket a múzeum látogatói.

múzeumőr

Szilágyi Lenke felvétele

KARÁCSONY ÁGNES

„ÓRIÁSI ELŐNYÜNK VOLT”

BESZÉLGETÉS SZIKOSSY ILDIKÓ ANTROPOLÓGUSSAL

Tcsaknem harminc évvel ezelőtt véletlenül bukkantak a váci Fehérek templomának felújításakor a váci múmiákra. Világhíressé vált a magyarországi leletgyűttes: 265 természetesen mumifikálódott emberi maradvány, főként polgári személyeké. A legtöbb ilyen templomban, altemplomban csak szerzeteseket vagy papokat temettek el. Szikossy Ildikó, a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tárának antropológusaként évtizedekig kutatta a váci múmiákat, legtöbbjük élettörténetét is feltárta. Úgy terveztük, ennek kapcsán kérdezzük őt, aztán szembesültünk kutatói pályájának egy jelentős fordulatóval.

MC: Amikor telefonon felhívtalak és mint antropológust felkértelek az interjúra, azzal kezdted: szívesen beszélsz, csakhogy már nem vagy antropológus. Otthagytad a Magyar Természettudományi Múzeumot, ahol évtizedekkel ezelőtt kezdted a pályádat, az Embertani Tár Váci Múmiagyűjteményének kurátora voltál, számos embertani kiállítás készítésében vettél részt, három nagy, múmiákról szóló tárlat – a Rejtélyek, Sorsok, Múmiák, illetve a Múmiavilág és a Mummies of the World – szakmai vezetője voltál, jelenleg viszont biológiát tanítasz egy általános iskolában. Megdöbbenem. Hisz ez egy élethosszig tartó tudományos pálya – két éve védted meg a PhD-doktoridat –, az antropológus nem igazán szakítja meg a kutatásait, amit elkezdett, végigviszi.

MC: ¶ Én is így gondoltam. Másként alakult. Valóban nagy váltás, hogy az elmúlt egy évben tanárként élő és kíváncsi gyermekszemekbe nézhettem bele, nem pedig a 18. századi váci múmiák arcába.

Kitérünk majd a váltás okára is – annyit mondasz róla, amennyit szeretnél –, de most ott folytatnám: nem is hiányoznak a váci múmiáid?

¶ Ez az a kérdés, amit az elmúlt időben nem mertem föltenni magamnak.

MC: Csak mert korábban többször említetted: érzelmileg is kötődsz a múmiákhoz.

¶ Valóban. Az antropológus általában a régészeti korok ásatásai során feltárt csontanyagot vizsgálja, ilyen esetekben inkább tárgyasul a csont. Egy múmia sosem

tárgyasul. Az antropológia – a genetikai kutatásokkal együttműködve – feltárja ezeknek az embereknek az életét, ezáltal óhatatlanul közel kerülünk a mumifikálódott emberhez. Nyilván más a helyzet az egyiptomi vagy a dél-amerikai múmiákkal. De én például tudom a váci múmiák nevét, azt is, hogyan éltek, mit dolgoztak, mit ettek, milyen betegségben szenvedtek, rágták-e a körmüket, volt-e fejtetű a hajukban. Megismertem a társadalmi pozíciójukat, családi és rokoni kapcsolataikat. Hozzátartozott a munkámhoz mindezt felkutatni. Emlékszem, két évem szinte csak azzal telt, hogy amíg a gyermekem esténként edzett a jégkorcsolyapályán, én fagyoskodva a lelátón lapozgattam a korabeli váci anyakönyvi kivonatokat, kerestem bennük a múmiákat, közben tanultam latinul, hogy meg is értem a szövegeket. Amikor a múmiákat vizsgáltam, beszéltem is hozzájuk, megsimítottam a kezüket, úgy helyeztem őket, hogy anya és gyereke egymás mellett lehessenek. Mondhatja erre valaki, hogy nem normális viselkedés, ám ha egy antropológus megismeri a múmiák személyes történetét, személyesebbé válik a kapcsolata velük.

MC: Mindig is érdekelték az embereket a múmiák. Vagy a múmiák misztikus világa, amely az öröklét felé való közeledésnek az üzenetét is hordozta sokak számára. A múmia szót eredetileg az ókori Egyiptomban talált mumifikált testek megnevezésére használták. És még ma is fedeznek fel múmiákat szerte a világon. Nem is olyan rég Peru északi részén, az esőerdő feletti barlangokban a chachapoyáknak, a „felhők népének” csaknem száz múmiájára bukkantak. De egyáltalán: mikor indult a múmiakutatás?

¶ Az egyiptomi nemzetközi tudományos ásatások megindulásával keletkezett ez az új tudomány, a múmiakutatás, nagyjából a 19. század vége felé és összefüggésben a technológia fejlődésével is. De már a 18. században is kerültek elő onnan tömegével múmiák. A korabeli ember mindenre kíváncsi volt, arra is, mit rejtenek ezek a becsomagolt testek, s hogyan tudtak megmaradni a halál után. Hajókkal vitték a múmiákat Egyiptomból Angliába, ahol a gazdag lordok meghívókat küldtek az ünnepélyes, úgynevezett „múmiakicsomagoló” teadélutánjaikra. Fönmaradtak efféle szertartásokra szóló meghívók. A tea elfogyasztása után átsétáltak egy másik szobába, az asztalon már ott volt egy múmia, s kezdtek szépen lebontani róla a pólyákat. Egyrészt elrejtett amuletteket kerestek a pólyarétegek között, másrészt lesték, miként fest a mumifikált, bebalzsamozott test. Ha külföldi múzeumban kicsomagolt egyiptomi múmiát látunk, valószínűleg egy ilyen teadélutánon veszítette el a pólyáit. Tovább mennék. Az emberek azt gondolták, ha ezek a testek ezer év után is ilyen jó állapotban megőrződtek, akkor varázserővel bírhatnak. Ezért egész Európában elterjedt az, hogy

A váci Fehérek temploma

... in Cimitero ordinario 6 Janu
... pisa abq Sepulta in ordinario
Catharina Magoczi Aet 67.
Cyork Studiosulus Aet 10. om
R.R.P. Dominicanos in Cripta.
o reddidit omnia pisa
in Cimitero ordinario
Sepulta 12. in ordinario.
del 7. Sepulta in ordinario Cimitero

a múmiáknak gyógyhatásuk van. Hosszú ideig, még a 19. században is sokáig múmiaporral gyógyították magukat az emberek. Magyarországon a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban is fellelhető olyan patikaedény, amelyre rá van írva, hogy „múmiapor”.

MC: *Porrá zúzták a múmiának valamely részét?*

¶ Az egész múmiát porrá őrölték, és ezt a port szállították Európa-szerte a patikákba, és különböző betegségekre alkalmazták.

MC: *Ez végtére is kannibalizmus, nem?*

¶ Az. És hittek az emberek abban, hogy gyógyít bizonyos betegségeket. Talán csak a gyomorsavtúltengésre használt. A múmiákat nátronsóval kezelték, amely nagy mennyiségben tartalmaz nátrium-hidrogén-karbonátot, ez valójában a szódadikarbóna, és ha a múmiát ledarálták, a „gyógyszerbe” óhatatlanul is került szódadikarbóna, ettől pedig tényleg enyhíthette a gyomorégést. Amúgy semmit nem gyógyított a múmiapor. Az egyiptomiak a 18–19. században szinte kiárusították a múmiákat amerikaiaknak, európaiaknak. Ha valakinek sok pénze volt, egész múmiára is költhette. Ha nem volt elég pénze, az egyiptomiak inkább feldarabolták a testeket, és részenként adták el „szuvenírként”. A turisták meg hazavitték emlékeknek, mint ma a hűtőmágnest. Akármennyire borzasztó is, de számos gyűjteményben vannak csak kezek, lábak vagy csak fej. Festék készítésére is használták a múmiákat. Összetörték és olajjal bekeverték őket, jellegzetes barna színű festék jött létre, úgy is hívták, hogy „múmiabarna”. Ha valakinek van otthon festménye a 18–19. századból, jó eséllyel valamennyi múmiát is tart a lakásában. Nagyjából a 19–20. század fordulójára tehető a váltás, amikor múzeumokba kerültek ezek a leletek, s megkezdődött a testek tudományos vizsgálata. De a röntgen felfedezéséig, 1895-ig a kutatók csak úgy tudták vizsgálni a múmiákat, ha felbontották és letekerték a többrétegű pólyát. Sok esetben előfordult, hogy ilyenkor kisebb-nagyobb mértékben megsérültek, akár teljesen tönkrementek. Az angol Sir William Matthew Flinders Petrie, a korabeli egyiptológia legnagyobb alakja már 1898-ban alkalmazta Röntgen képalkotó módszerét múmiák vizsgálatában. A mumifikált testek röntgenvizsgálata aztán az 1960–70-es években terjedt el igazán, majd a CT tökéletes diagnosztikát kínált a roncsolásmentes vizsgálatokhoz. A testbe való virtuális betekintés véget vetett a klasszikus múmiaboncolásoknak, és a vizsgálati módszerek fejlődésével egyre komolyabb tudományterületté vált a múmiakutatás.

MC: *Az ELTE TTK-n végeztél biológia–kémia szakon. Hogy lett belőled múmiakutató?*

¶ Véletlenül. Biológusnak készültem édesapám legnagyobb szomorúságára, aki történész volt és a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgató-helyettese.

MC: *Nagy tisztelet övezte édesapádat, Szikossy Ferencet.*

¶ Nagyon köszönöm. Sokat tanultam tőle. Szerette volna, ha követem őt a történelemsz pályán, ahogyan ő is folytatta édesapja hivatását. Sokkoltam, hogy a biológiát választottam. Aztán kicsit megnyugodott, amikor a biológia–kémia szakot elvégezve múzeumban indult a pályám. Hümmögve állapította meg, így azért már nem olyan rossz. Egyetemistaként kezdtem el töprengeni azon, mi az a terület a biológián belül, ahol nincsenek állatkísérletek, ugyanis én azért mentem biológusnak, mert szeretem az állatokat. Abban az időben tanította nekünk az embertant Bodzsár Éva. Tátott szájjal hallgattam az előadásait. El is határoztam, hogy ebből a témából írom a szakdolgozatomat. Felkerestem Bodzsár Évát, hogy én nem élőemberes kutatással, hanem csontokkal szeretnék foglalkozni. Mondta, hogy ez elképzelhetetlen, mivel csak a Természettudományi Múzeum Embertani Tárában lehetne „csontozni”, a tárvezető viszont egy mogorva ember, engem biztosan nem enged oda. Én azért adtam magamnak egy esélyt. A gimnázium alatt szintén a Természettudományi Múzeumban voltam nyári munkán, akkor ismertem meg azokat a fiatal kutatókat, akik ma a szakma nagy nevei és vezetői, mint Vásárhelyi Tamás, Korsós Zoltán, illetve Merkl Ottó, ő sajnos már nincs köztünk. Kérdeztem tőlük: szerintük sincs semmilyen lehetőségem csontokat vizsgálni a szakdolgozatomhoz? Kiderült, a morózus tárvezető közben nyugdíjba ment, és egy nagyon kedves fiatal nő került a gyűjtemény élére. Pap Ildikó volt, aki minden segítséget megadott. Nemcsak kollégák lettünk, talán a legjobb barátok is. Először a Vörs–Papkert B lelőhely kora középkori temetőjének a csontanyagvizsgálatában vehettem részt. Majd Ildikó feltette nekem a kérdést, diploma után nem jönnek-e munkatársnak a múzeumba. Mérheterlenül örültem, azért is, mert Ildikónak akkor még nem állt össze a kép, kinek a lánya vagyok, úgyhogy azt érezhettem, a saját erőmből értem el mindezt. Egy évig a múzeum közművelődési osztályán volt csak hely – akkor csináltunk ott egy dinoszaurusz-kiállítást –, aztán egy múzeumon belüli áthelyezéssel 1994-ben átvettek az Embertani Tárbá. A közművelődésen Vásárhelyi Tamás volt a főnököm, akit nagyon szeretek, azt hiszem, ő is kedvel engem, mindenesetre nem akart elengedni a közművelődésről. Egyébként eleinte csak „csontoztam”, az első szakdolgozatomhoz fog- és szájpatológiai vizsgálatokat

Valóban nagy váltás, hogy az elmúlt egy évben tanárként élő és kíváncsi gyermekszemekbe nézhettem bele, nem pedig a 18. századi váci múmiák arcába.

végeztem. Magyarország, illetve a Kárpát-medence területéről a régészeti ásatások során a Természettudományi Múzeum gyűjteménybe bekerült, a régészek által honfoglalás korinak meghatározott koponyákat, azok fogazatát néztem meg. OTKA-pályázatot is nyertem vele. Az ember nem is gondolná, mennyi mindenről árulkodnak a fogak.

MC: Felfedik az életkort, és – gondolom – leginkább a táplálkozásról adnak információkat.

¶ Pontosan. Számomra különösen érdekes kutatás volt, amikor kollégáimmal a honfoglalók maradványain vizsgáltuk azt, mennyire jellemezte őket a fogtorlódás. Manapság szinte általános, hogy a gyerekek fogszabályzót viselnek, a szájszűzleten egymást érik a bölcsességfogakat eltávolító műtétek. Arra jutottunk, hogy a honfoglalás kori életmód miatt nem volt fogtorlódás, akkoriban ugyanis rágtak az emberek. A mai ember nem rág. A fogak mérete genetikailag meghatározott, ellenben az állkapocs mérete a rágástól függően változik, legintenzívebben a 10–13 éves korban. Ha nem rágunk eleget, kisebb marad az állkapocs, és ha abban nem férnek el a genetikailag adott méretű fogak, az torlódáshoz vezet. Ha eleget rág kamaszkorában a gyermek, elég nagy lesz az állkapocsa ahhoz, hogy szépen elférjenek benne a fogak, akár a bölcsességfog is. Elemeztünk fogkövet is mikroszkóppal, táplálékmaradványokat kerestünk. Felfedeztük például, hogy miután véget ért a vándorlások kora, és a lovas nomád népek letelepedtek, jelentősen romlottak a fogaik.

MC: Mi ennek az oka?

¶ A nomád népek kevés növényi táplálékot fogyasztottak, hiszen a növényt el kell ültetni, gondozni kell, ők pedig állandóan vándoroltak, mozgásban voltak. Húst ettek, az volt kéznél, hajtották az állatokat a téli szállásról a nyári szállásra. A letelepedéskor viszont átvették más letelepedő népek növénytermesztési szokásait. A hús, az állati eredetű táplálék enyhén lúgossá teszi a nyálat, és a lúgos környezetben nem képesek a szuvasodást okozó baktériumok életben maradni, kevésbé romlanak a fogak. A szénhidrátokban gazdag gabonák ugyanakkor savassá teszik a nyálat, amely így táptalaja a baktériumoknak, ezek hevesen

nekiállnak a zománcnak, elindítják a szuvasodást. Tehát eleinte csontokat néztem, ez volt a szakterületem, ami a fogvizsgálatokat is jelentette, de csak néhány évig. 1994–95-ben már „jöttek” a váci múmiák, és onnantól teljesen kitöltötték a Pap Ildikóval közös kutatásainkat.

MC: Pár évvel a váci múmiák szenzációs felfedezése előtt, 1989-ben egy amerikai antropológus, Arthur C. Aufderheide professzor – aki idén lesz százéves – Magyarországon járt, hogy a világ múmiáiról szóló könyvéhez anyagot gyűjtsön itt is. Megállapította: nálunk kizárólag mesterséges, egyiptomi múmiákat őriznek a Szépművészeti Múzeumban és a debreceni Déri Múzeum gyűjteményében.

¶ A Magyarországon ismert múmiákat, mumifikálódott maradványokat Susa Éva és Józsa László összegezték 1995-ben. Tulajdonképpen ők voltak a múmiakutatás hazai úttörői. Susa Éva igazságügyi antropológus, Józsa László patológus orvosprofesszor volt, sokat dolgoztunk együtt. Szerintük hazánkban kevés múmia van, számos maradvány elveszett vagy sorsuk ismeretlen. Egy részük a trianoni döntés előtti Magyarország területéről, túlnyomóan Erdélyből származott. Annyit hozzátennék: vannak olyan múmiák is, amelyekről ugyan tudunk, de nem vizsgálhattuk őket. Ilyen például a pápai bencés templom 18. századi koporsós betemetésének mintegy 110 mumifikálódott teteme. A Magyarországon fellelt múmiák kapcsán általánosságban elmondható: a valamilyen szempontból megvizsgált, mumifikálódott vagy mumifikált maradványokat kutatásuk után visszahelyezték eredeti helyükre. Ez alól az egyiptomi múmiák és a váci múmialelet-együttes a kivétel.

MC: A Szent Jobb is egy mumifikálódott testmaradvány.

¶ Abszolút. A katolikus egyház tulajdonában van Szent István király mumifikálódott jobb keze. A legelső vizsgálatokat még 1951-ben Bochkor Ádám orvosszakértő végezte, majd 1988-ban Szentágothai János és Nemeskéri János – ő akkoriban az Embertani Tár vezetője volt – végezhetek rajta orvosi-antropológiai vizsgálatokat, tíz évvel később Réthelyi Miklós és Patonay Lajos is. A kutatások alapján arra lehet következtetni, hogy a király halálát követően vélhetően az egész testet bebalzsamozhatták, és nem csak a felső végtagot, amelyen ízületi gyulladásra utaló nyomot találtak. Megmaradtak főnemesek, főpapok múmiái is, többek között József nádoré és családjáé, meg a Grassalkovich családé vagy Széchényi Pál kalocsai érseké. Ezek a maradványok mind mesterséges, azaz antropogén múmiák. A történelem folyamán szinte minden földrészen

Szikossy Ildikó fogvizsgálatokat végez

próbálkoztak különféle módszerekkel mumifikálni a szeretett halottjaikat, hogy megőrizték őket. A mesterséges mumifikálásnál, hogy a bomlást lassítsák vagy megakadályozzák, első lépésként eltávolítják a belső szerveket, csak a bőr és a csontok őrződnek meg. Bár a mesterséges múmiák tudományos szempontból szintén értékesek, a legértékesebbek a természetes múmiák, akik – egyéneknek tartom őket, nem tárgyaknak – minden emberi beavatkozás nélkül, spon-tán, valamilyen környezeti tényező hatására mumifikálódtak. Minden részük, belső szervük kiszáradt, de teljesen épen megtalálható és vizsgálható is. Gondoljunk csak bele: a váci Fehérek temploma kriptájából 265 természetes múmia került elő, akiket 1731 és 1808 között temettek ide. Világszinten is kevés ilyen maradványgyűjtemény van, úgyhogy világhíresek a váci múmiák.

MC: *Noha például a palermói kriptában több ezer múmia is van.*

¶ Ugyanakkor közülük csak néhány természetes, az összes többi mesterséges. Dél-Amerikában is akadnak gyűjtemények több természetes múmiával, csak nem tudunk információkat az egyénekről. A „váciak” esetében fennmaradtak források is, egyebek mellett születési, házassági, halotti anyakönyvi kivonatok, vagy, mondjuk, úrbéri rendeletek satöbbi. Egy csomó mindent megtudtunk így róluk, míg más múmiákról semmit. A természetes mumifikálódás és az információk együttesen teszik nagyon különlegessé és világhíressé ezt a 265 múmiát. Illetve az is, hogy egy részük polgári személy, márpedig a legtöbb ilyen templomba, altemplomba csak szerzeteseket vagy papokat temettek. Vácott fennmaradtak olyan dokumentumok is, amelyekből kiderül: az emberek a végrendeletükben kérték, hogy ide temessék őket, és fizettek ezért az egyháznak. De amekkora tudományos szenzáció lett világviszonylatban a váci múmialelet, olyan kevés-sé ismerték fel Magyarországon a tudományos erejét. Pedig kiállításokat szerveztünk, ismeretterjesztő előadásokat tartottunk, sokat is publikáltunk róluk.

MC: *Idézzük föl, hogyan is kerültek elő. A váci Fehérek templomának felújításakor, 1994-ben, a templomtorony alatt egy nagy, boltozatos kriptát fedeztek fel, amely tele volt egymás tetejére halmozott koporsókkal. Zomborka Márta és Ráduly Emil néprajzos muzeológusok elsőként nézhetek körbe a kriptában. A koporsókat felnyitva a legtöbb koporsóban nem csontokat, hanem természetesen mumifikálódott testeket találtak. A 265 emberi maradvány kiemelését Susa Éva segítségével végezték. A Váci Püspökség előbb egy közös sírban akarta elhelyezni a testeket, majd úgy döntöttek: az egyedülálló antropológiai leletegyüttest tudományos célokra átadják a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tárának.*

Múmiakéz - Orlovits Mihály
Fehérek temploma

¶ A tudományos világ nagy szerencséjére...

MC: *Csaknem harminc év telt el a felfedezésüktől. Sosem lehet teljes feltárásról beszélni?*

¶ Sosem. Ahogy a tudomány fejlődik, újabb és újabb lehetőségek nyílnak meg a kutatások előtt. Amikor a váci múmiák a Természettudományi Múzeumba kerültek, el sem tudtuk képzelni, hogy egyszer majd rutinszerű genetikai vizsgálatokat végzünk rajtuk. Akkoriban még külföldön is gyerekcipőben jártak a DNS-kutatások.

MC: *Vagyis újabb és újabb tudományos és technológiai eljárással újabb és újabb további kutatásokat is lehetne rajtuk végezni?*

¶ Igen. Ezernyi ötlet van a kutatások folytatására, de nincs támogatás, anno sajnos OTKA-pályázatot sem tudtunk nyerni erre. Több éven keresztül folyton maximális pontszámot kaptunk, de valahogy mindig „épp egyvel lecsúsztunk”. Csak nagyon lassan és zömében külföldi intézmények hozzájárulásával tudtunk vizsgálatokat végezni, holott sokkal jobb lett volna a hazai finanszírozás, akkor saját magunk tudtuk volna megválasztani az együttműködő partnereket.

MC: *Azt rögtön tudtátok, mit is kell csinálni a múmiákkal?*

¶ Az elején nem. Addig csak csontokat vizsgáltunk, a váci múmiáknál viszont nem láttuk a csontokat a lágy részeketől. Kezdetben összmúzeumi szinten hatalmas pánik tört ki...

MC: *Miért?*

¶ Többen is mondogatták, majd a „múmiák átka” lecsap ránk, a testek a kutatókra veszélyes betegséget terjeszthetnek. Főként misztikus félelem ez, de azért valós alapja is van. A testeken lehetnek olyan gombák vagy baktériumok, amelyeknek az anyagcsereterméke mérgezően hathat, vagy veszélyes lehet az emberre. Biztos, ami biztos: csináltunk mikrobiológiai tenyésztést a múmiákról. Ezeknél a mintavételeknél igazából egyedül a pozitív eredmény az eredmény. A negatív eredmény csak azt jelzi, hogy az adott mintavételi helyen nincs az emberre veszélyes kórokozó, de attól öt centire még lehet, csak nem onnan vettük a mintát. S bár negatív lett az eredmény, ez persze nem nyugtatott meg mindenkit. Végül egy mobil röntgennel az összes múmiát magas dózisu röntgensugárzással

fertőtlenítettük, akkor még nem tudtunk arról, hogy a röntgensugárzás károsítja a DNS-t, és hogy a múmiák DNS-eit mi majd a jövőben vizsgálni szeretnénk. Nem is sejtettük, milyen rohamtempóban fejlődik a tudomány, s milyen új módszerek és vizsgálati lehetőségek lesznek percekben belül. Szerencsére nem károsodtak olyan mértékben a DNS-ek, hogy ez gátolta volna a későbbi vizsgálatokat. A röntgenezés és a mintavételezés még az embertani gyűjtemény Bajza utcai helyszínén zajlott, az egykori Jókai-villában. Romantikus épület, az emeleten lakott annak idején Jókai Mór, a földszinten Feszty Árpád, az ő hajdani műtermében lett kialakítva az embertani tár. 1999-ben költöztünk el onnan: hatalmas munka volt az egész gyűjteményt átvinni a Bajza utcából a Ludovika épületébe.

MC: Mekkora a gyűjtemény?

¶ Körülbelül 40-45 ezer leltározott maradvány van. Egy kisebb városnyi. Az ember az embertani tárban soha nem érezte magát egyedül, mindig ezer ember vette körül. Senki nem gondolná, hogy az Orczy tér szélén álló épületben kisvárosnyi ember van csak a tetőtér felében. Merthogy a tetőtér lett a miénk. Ott már a tervezésnél minden egyes váci múmiának a méretére szabott, önálló szekrényfiókot kértünk. Az építészek egy egész szekrényrendszert terveztek, légkondicionált, szabályozni tudjuk benne a hőmérsékletet, a páratartalmat. Mivel a váci kriptában volt egy állandó légmozgás, amely segítette a mumifikálódást, úgy alkották meg a szekrényrendszert, hogy előidéztek benne ezt a légáramlást is. Ahogy a ruha is jobban szárad, ha kiteszem a levegőre és fúj egy kicsit a szél, a légmozgásnak kitett koporsókban is sokkal jobban ment végbe a mumifikálódás. Annyira modern volt a klímánk, hogy amikor nem sokkal az átköltözés után néhány külföldi kolléga érkezett hozzánk – mindig is nagyon sok külföldi kutató fordult meg nálunk –, nem tudták leplezni, mennyire irigyelnek minket.

MC: A Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tára világviszonylatban is jelentős gyűjteménynek számít?

¶ Igen. Azon túl, hogy a magyar antropológiai kutatások egyik fő bázisa, a világ első tíz antropológiai gyűjteménye között tartják számon. Részben azért, mert egyre nehezebb ezeket a leleteket, az embertani maradványokat múzeumokban fellelni, másrészt dokumentálva is vannak a régészeti ásatásokból előkerült leletek, tudjuk, milyen régészeti korból származnak. Sok helyen, mint például Amerikában az indiánokat, vissza kell temetni a testeket. Nálunk, az Embertani

Tárban sok különböző korból különféle etnikumú emberi maradvány található, ezért is áramlanak ide a külföldi kutatók. Vannak emberevolúciós leleteink is, például a Suba-lyuki, voltaképpen neandervölgyi leletek, amelyeket tűzálló páncélszekrényben őriz a múzeum. Méretében és összetételében is hihetetlen gazdag, világszínvonalú anyagot tartalmaz a gyűjtemény.

MC: Többször is publikáltál a váci múmiák multidiszciplináris feltárása kapcsán, hogy nagyon sok tudományágnak van mit kutatnia egy ilyen helyzetben.

¶ Így van, nagyon sok tudományág együttműködésére van szükségünk, ugyanúgy bölcsész, történész, szociológus vagy orvosi, biológus, mikrobiológus, genetikus szakirányból, és sorolhatnám még. Ki-ki hozzátette a maga tudását, hogy minél kerekesebb képet alkothassunk a múmiák életéről, minél több következtetésre juthassunk az eredményekből.

MC: Van olyan a váci múmiák közül, akinek a feltárt története különösen közel áll hozzád?

¶ Ó, nagyon sok kedvencem van. Borsodi Terézia halálának a körülményeit is én dolgoztam föl: elhúzódo császármetszéses szülésbe halt bele, halála után végezték el rajta a post mortem császármetszést, mert akkoriban, a 18. században élő emberen még nem tudtak császármetszést végrehajtani. A gyermeket így tudták csak kiemelni a méhből. De ilyenkor nem a gyermek életének a megmentése volt a cél, hiszen egy hosszú vajúdas során, amelybe az édesanya behalt, a gyermek életben maradási esélye szinte nulla volt. Mégis elvégezték a post mortem császármetszést, mert ezzel a gyermek lelki üdvét tudták megmenteni.

MC: Azért volt a császármetszés, hogy megkeresztelhessék a gyermeket?

¶ Igen. Vácott volt is egy régi felirat, ha nincsen jelen orvos, ilyen esetekben a pap végezze el a post mortem császármetszést, hogy meg tudják keresztelni a gyermeket. Borsodi Teréziánál a fennmaradt halotti anyakönyvből tudtuk meg a szülés részleteit: az édesanya megkapta az utolsó kenetet, tisztában volt vele, hogy meg fog halni. Megvárták a halálát, utána a már jelen lévő orvos felnyitotta az anya testét és kiemelte a kisfiút, aki akkor még élt, a jelen lévő pap megkeresztelte, de a gyenge kisgyermek nem élte meg a nap végét. Anyát és gyermekét egy koporsóban helyezték el. Kétszáz év múlva, a kripta feltárásánál is úgy találtak rájuk, hogy az anya karjaiban feküdt az újszülött gyermeke. Borsodi Terézia a szívemnek egy jelentős részét foglalja el a megható történetével. A világon

Egyiptomi macskamúmia
Deutsches Museum (München)

Egyiptomi múmiaárus, 1875

ez az egyedüli lelet, amelyen nyoma van post mortem császármetszésnek, egyszerűen nincs több ilyen, és a feltárásig az orvostudomány nagyon keveset tudott erről a 18. századi eljárásról. Meg lehetett vizsgálni, hogyan csinálták két-száz évvel ezelőtt ezt a beavatkozást.

MC: *Jelenleg három váci múmia látható Vácott a Memento Mori kiállításon. Három múmia pedig a Mummies of the World nemzetközi kiállítással járja Amerikát 2010 óta. Bár jelenleg Pécsen látható egy válogatás a kripta kincseiből, itthon már alig olvasni róluk, külföldön viszont rendre foglalkoznak velük.*

¶ Már ott is egyre kevesebbet. Szomorú számomra, hogy a tudomány mára elment a váci múmiák mellett. Óriási előnyünk volt a nemzetközi tudományos életben a váci múmiák kutatási lehetőségeivel.

MC: *Világelőny volt?*

¶ Teljesen. A kutatók tülekedtek, hogy jöhessenek hozzánk, valamiben együttműködünk, valami kis közük legyen a váci múmiákhoz. De ez az előny elveszett azzal, hogy éveken át nem kaptuk meg az OTKA-támogatást. Az antropológia itthon kis szakmának minősül, nem figyeltek ránk eléggé. Pap Ildikó közben nyugdíjba ment, én két éve otthagytam a Természettudományi Múzeumot. Már nem folynak szisztematikus kutatások a váci múmiákon. De három múmiánk még valóban „utazik” Amerikában. A *Mummies of the World* nemzetközi kiállításon minden típusú múmiát bemutatnak, a váciak közül is kértek kölcsön. Magyarországon is járt a kiállítás, a Király utcában lehetett látni, Európában rajtunk kívül még Prágába vitték. Azóta Amerikában „turnéznak” a múmiák. Nagyjából félévente, évente egy-egy újabb helyszínre érkezik a monumentális kiállítás, akkor a váci múmiák magyar kurátorainak, azaz hol Pap Ildikónak, hol nekem ki kell utaznunk, mert csak mi végezhetjük a csomagolást. Ilyenkor álagmegfigyelést is végzünk. Hihetetlen öröm tölt el, amikor viszontlátom őket.

MC: *Annak ellenére, hogy nem vagy már a múzeumban, a váci múmiák kurátora maradtál?*

¶ Egyelőre igen, megbízással. Sajnos a covidjárvány miatt két évig nem lehetett Amerikába utazni, online, videókamerán tudtuk csak követni a csomagolást, a szállítást. De 2010 óta nagyon jól ismerem azt a csapatot, amely költözteti a kiállítást, és megbízom bennük. Látták, hogy csináljuk mi. Az amerikaiak nagyon szigorúan veszik a műtárgyvédelmet. Állandó pára- és hőmérsékletmérő

van a múmiák mellett, az adatokat én is mindig megkapom. Jövőre zárul a vándorkiállítás, akkor térnek haza a váci múmiáink, az Orlovits család. A családfő, Orlovits Mihály 1765-ben született, és 41 évet élt. Molnárként dolgozott. A CT-vizsgálat kimutatta, hogy a bal sípcsontja és szárkapocscsontja eltört, emiatt sántíthatott. Felesége, Skripetz Veronika fiatalon lett a párja, három gyerekük született, egyikük sem érte meg a hároméves kort. A kiállításon látható Jánoskának kevesebb mint egy év adatott meg. A súlyosan beteg Veronika – férje halála után – újra férjhez ment, de hamarosan, alig 38 évesen ő is elhunyt. A vizsgálatok szerint Veronika combcsontjai nagyon törékenyek voltak, valószínű, hogy élete utolsó hónapjaiban járni sem tudott. Mihály és Veronika testében is kimutattuk a tuberkulózis kórokozóját, halálukat azonban nem feltétlenül ez okozta. Nagy szolgálatot is tettek ezek az emberek, a család tudományos vizsgálata segített megérteni a tuberkulózis evolúcióját és terjedését. Mi elég korán megkezdtük a tbc-vizsgálatokat a váci múmiákon, az első DNS-vizsgálatok erre irányultak, nem a humán DNS-re. Megpróbáltunk a tüdőkből szövetmintát nyerni, ha a múmia mumifikáltsága ezt engedte. A mintákban a tuberkulózis baktériumának a DNS-ét kerestük. Arra voltunk kíváncsiak, vajon tbc-fertőzöttek voltak-e a váci múmiák? Senki nem sejtette, milyen eredményre jutunk: hetven százalékuk testében kimutatható volt a tbc-baktérium jelenléte. Mindenkit meglepett.

MC: *S mire következtettek mindebből?*

¶ A tuberkulózis járványszerű előretörése az iparosodással, a népességszám robbanásával kezdődött, a rossz levegőjú városokban nyomorogva, éhezve éltek az emberek, ami a 18. században Nyugat-Európában már adott volt, Vácott azonban még nem. A Duna parti kisváros nem volt túlnépesedett, tiszta volt a levegő, nem ontották a gőzgépek folyamatosan a füstöt és a kormot. Vizsgálatainkból derült ki, hogy a kórokozók a magyarországi iparosodást megelőzően már mintegy száz évvel korábban is jelen voltak itt, sőt a 70 százalék abszolút járványszerű előfordulásra utal. Tehát azt mondhatjuk: a 18. századi nyugat-európai járvánnyal egy időben Magyarországon is járványszerű volt már a tbc. Természetes úton terjedt Angliából, és eljutott Magyarországra is ez a betegség.

Felfedeztük például, hogy miután véget ért a vándorlások kora, és a lovas nomád népek letelepedtek, jelentősen romlottak a fogaik.

Borsodi Terézia és 38-39 hetes magzata a Rejtélyek, sorsok, múmiák kiállításon

MC: *Daganatos megbetegedéseket is ki lehetett mutatni?*

¶ Ez a másik, amit akartam mondani. A betegségek vizsgálata a múmiakutatások egyik legfontosabb ága. Nyomon tudjuk követni a betegségek történetét, bizonyos kórokozók evolúcióját, előre jelezhetünk új betegségeket és azok változásait. 2016-ban publikáltunk egy cikket arról, hogy nagyon meglepő eredményt kaptunk, amikor egy vastagbél-daganatra hajlamosító gént sikerült az egyik múmiánál találni. Ez nem azt jelenti, hogy vastagbél-daganata volt, de egy olyan gént találtunk, amely már hajlamosít a daganatra. Ebből azt szűrtük le: régen is nagyobb számban fordult elő daganatos megbetegedés. Megdöntöttük azt a dogmát, hogy a rák alapvetően összefügg a stresszes életmóddal. Lehet, hogy mivel az emberek korábban haltak meg, ez nem manifesztálódott, csak hogy jelen volt az erre hajlamosító gén is. Ez is egy óriási eredmény, nem véletlen, hogy egy nagyon magas impaktfaktorszámú új szaklapban tudtuk publikálni. Bárhova nyúltunk, az eredmények azt jelezték: aranybánya ez a téma. Még hosszú ideig, akár évekig tudtunk volna ezzel foglalkozni, ha kapunk támogatást.

MC: *Visszatérek a beszélgetésünk elejére: nem hiányoznak neked ezek a kutatások?*

¶ Hiányoznak. De eljött az életemben az a bizonyos választóvonal, amikor hirtelen kell irányt váltani. Megtettem.

MC: *Annyit mondj róla, amennyit szeretnél.*

¶ Nem volt könnyű rászánni magam, de arra jutottam, hogy kipróbálok valami mást. Nem igazán tetszettek a múzeumon belüli változtatások. Jobbnak láttam távozni onnan. Először ahhoz a profitorientált céghez mentem, amely a Király utcában a hatalmas kiállításokat szervezte, ismertem és kedveltem őket, korábban már dolgoztunk együtt *A világ múmiái* kiállításon. Szerettem ott lenni. Aztán kitört a világjárvány, a covid miatt néhány hónap múlva csődbe ment a cég, kivonult Magyarországról. Nem volt B tervem. Állás nélküli lettem. Kilenc hónap kemény küzdelme után találtam rá az iskolára, ahol tanítok most.

MC: *Megviselt ez az időszak?*

¶ Nagyon. Főként az az érzés gyötört, hogy az ember sehol nem kell, mert igazából hova is menjen el egy túlspecializálódott múmiakutató? Megfordult a fejében, hogy külföldön folytatam tovább, de hát igazából a világban is kevés

múmiakutatót alkalmaznak, az én területem pedig, a váci múmiák, eléggé hungarikum is, Houstonban vagy San Diegóban nem tudnék velük foglalkozni. Tanár a végzettségem, egyetem alatt és utána is oktattam, egészen a lányom megszületéséig. Külföldi hallgatókat tanítottam, akik idejöttek orvosi egyetemre, s egy évük volt arra, hogy elsajátítsák a magyar nyelvet és a szaknyelvet. Mostani férjemet, aki tanzán származású, ekkor ismertem meg, bár ő építészhallgatóként más csoportba járt. Sok évvel később találkoztunk újra s kötöttük össze akkor az életünket. Végül valahogy teljesen természetesen döntöttem most is a tanítás mellett. Megszerettem a gyerekekkel való foglalkozást és a tudásátadást. Szeretek játszva tanítani, hogy észre se vegyék, hogy közben tanulnak. Ezt csináltam évtizedekig a tárlatvezetések során is.

MC: *Tudják a gyerekek, hogy te egy tudós vagy, kiváló antropológus, múmiakutató?*

¶ Tudják, és nagyon büszkék. A szülők pedig azon imádkoznak, nehogy visszamenjek a múzeumi életbe.

MC: *És te mit gondolsz erről?*

¶ Szeretek tanítani. A gyerekek feltöltenek, inspirálnak. A kreativitásom – amit édesapámtól örököltem – ismét szárnyal. Nyáron Tanzániába utaztam, szafarit vezettem. Meséltem a turistáknak az afrikai állatokról. Van egy Facebook-csoportom, ahol követni lehet az útjainkat, *Szerelmem, Tanzánia* a neve. Szeptembertől pedig várnak a gyerekek.

SZIKOSSY ILDIKÓ 1969-ben született Budapesten. 1993-ban az ELTE Természettudományi Karán biológia-kémia szakon diplomázott, '96-ban biológusként végzett ugyanitt. 2020-ban a Szegedi Tudományegyetem Doktori Iskolájában PhD-fokozatot szerzett a *Sebészeti beavatkozások nyomai a XVIII. századi váci múmiákon* című disszertációjával. A Magyar Természettudományi Múzeumban 1993-ban kezdett dolgozni, először a Közművelődési Osztályon múzeumpedagógusként, majd 1994-től 2020-ig az Embertani Tárbán mint antropológus, idővel főmuzeológus. 2021-től a Budenz József Általános Iskolában és Gimnáziumban tanít természettudományt, biológiát, kémiát. Antropológusként, muzeológusként 48 helyszínen 16 kiállítás létrehozásában vett részt, számos szakmai lapban publikált.

múzeum

Buzeczky Győző néprajzi, halászati eszközei (csónyik), ajándékai

N. KOVÁCS ZITA

AZ ÉV MÚZEUMA 2022-BEN:

A BAJAI TÜRR ISTVÁN MÚZEUM

TA Türr István Múzeum gyűjteményi, tudományos, közművelődési és oktatási tevékenységével, állandó és időszakos kiállításokkal, rendezvényeivel 2022-re a térség mértékadó közgyűjteményévé, tudományos és kulturális központjává vált. A gyűjteményekben és közérdekű muzeális kiállítóhelyein (a Nagy István Képtárban, az Éber-emplékházban, a Bagolyvárban és Magyarország egyetlen Bunyevác Tájházában) őrzött 225 ezer különleges dokumentum, műtárgy történeteinek keresztül látogatói megismerhetik Baja város múltját, a nemzeti-ségi bázisintézmény gyűjtőterületének gazdag régészeti, történelmi, néprajzi, művészeti örökségét.

TA Türr István Múzeum területi múzeum, nemzetiségi bázisintézmény, amely öt közérdekű muzeális kiállítóhelyen működik: Türr István Múzeum (6500 Baja, Deák F. u. 1.), Nagy István Képtár (Baja, Arany János u. 1.), Éber-emplékház (Baja, Jókai u. 19.), Bunyevác Tájház (Baja-Szentistván, Pandúr u. 51.), Bagolyvár – Miskolczy Ferenc-emplékház (Baja, Parti u. 1.). A múzeum régészeti, történelmi, néprajzi, képzőművészeti, numizmatikai, iparművészeti gyűjteménye, fotó- és médiatára, adattára és szakkönyvtára több mint 225 ezer műtárgyat és történelmi dokumentumot őriz, s a tervszerű gyűjteményezésnek köszönhetően ez a szám természetesen folyamatosan gyarapodik. Közérdekű muzeális kiállítóhelyein, valamint külső helyszíneken muzeológusai évente nyolc-tíz kiállítást rendeznek.

MEGÚJULÁS

TA Türr István Múzeum 2011-ben elkészítette hosszú távú fejlesztési stratégiáját, amely a főépület műemléki revitalizációját, teljes építészeti és múzeumszakmai átstrukturálását, közgyűjteményi újragondolását eredményezi. A kétezerhatszáz négyzetméter alapterületű épület teljes átalakítását, korszerűsítését, fejlesztését célul kitűző építészeti és közgyűjteményi fejlesztési tervet szakmuzeológusok, műemlékes szakemberek, építészek és belsőépítészek együttműködésével, az örökségvédelmi és műemlékvédelmi hatóság bevonásával készítették el. A két év alatt a szakmai és civil összefogás eredményeképpen elkészült

fejlesztési koncepcionális tervekre 2016-ban kaptak építési engedélyt. A terveket szakaszolták a szerint, hogy a megjelent hazai és nemzetközi pályázatok kiírásaihoz igazodva tudják részekre bontva benyújtani. Ezzel elérhetővé vált, hogy a nagyértékű fejlesztési beruházások racionálisan ugyanazt a kívánt végső célt ériék el, mintha egyetlen beruházással tudták volna megvalósítani a múzeum épülettömbjének monumentális felújítását. A fejlesztési stratégia mentén többéves pályázati projektekben gondolkodva, egymásra épülve valósítják meg infrastrukturális és szakmai fejlesztéseiket.

- ¶ Az elmúlt tíz évben benyújtott és elnyert százegy pályázat forrásainak és a fenntartói támogatásnak köszönhetően folyamatosan állagvédelmi, felújítási és szakmai fejlesztési munkákat végeztek és végeznek műemlék épületeiken. 2011 és 2022 márciusa között több mint hétszázmillió forint értékű infrastrukturális és múzeumszakmai fejlesztés révén megújult és látványtárként látogathatóvá vált a múzeum néprajzi, helytörténeti, képzőművészeti és régészeti raktára (2017, nyolcszáz négyzetméter, 250 millió forint), új restaurátor-műhelyt alakítottak ki (2020, kétszáz négyzetméter, 35 millió forint), 2021-ben megnyílt a térség történetét és kulturális örökségét bemutató új állandó kiállítás (hat-száz négyzetméter, 120 millió forint), új állandó kiállítást nyitottak a Miskolczy Ferenc-emlékházban (2014, hárommillió forint), Magyarország egyetlen Bunyevác Tájházában elvégezték az állagmegóvó felújítását, elektromos fűtést építettek ki, és felújították a nádtetőt (2019–2021, hatmillió forint), az Éber-emlékházban korszerűsítették a világítástechnikát (2019, négy millió forint), a Nagy István Képtárban korszerűsítették az őrzésbiztonsági és a tűzjelző rendszert (2020, négy millió forint), a Roosevelt téri időszakos kiállítóterem felújítási munkái 2022 szeptemberében fejeződnek be (160 négyzetméter, 29 millió forint).
- ¶ Az elmúlt évtizedben a munkatársak értékes szakmai és civil kapcsolatainak, az önkéntesekkel kialakított hatékony együttműködésnek, a létszámban és képzettségben évről évre gyarapodó (2011-ben kilencfős, 2022-ben 43 fős) munkaközösségnek köszönhetően mára korszerű, a tudományos, a közművelődési, az oktatási, a társadalmi és a környezetbarát technikai elvárásoknak egyaránt megfelelő intézményi szolgáltatásokat működtetnek, amelyek egyszerre biztosítják az épület közművelődési és közösségi funkcióit, s egyben megismerhetővé teszik Baja város és Észak-Bácska sokszínű kulturális, tárgyi és szellemi örökségét. A múzeum 43 munkatársa olyan élő, folyamatosan formálódó, innovatív múzeumi alkotóműhelyt hozott létre, amely fontosnak tartja a folyamatos szakmai, tudományos, módszertani fejlődést, a társadalmi kihívásokra gyorsan reagáló megújulást, az intézményben őrzött tudást, az értékek

újrahasznosítását, a tudásmegosztás lehetőségeinek gyarapítását, a társadalmi különbözőségekre érzékenyítő programok kidolgozását és megvalósítását, amely interdiszciplináris válaszokat keres és talál a muzeológiai kihívásokra.

¶ Az állandó és időszaki kiállításokra épülő múzeumandragógiai, múzeumpedagógiai, élménypedagógia foglalkozások segítségével a múzeumban felhalmozott tudást igyekeznek sokszínű módszertani eszközökkel átadni a gyűjtőterületen lévő harminc település közoktatási intézményeinek diákjai, a felnőtt látogatók és a sérült vagy hátrányos helyzetű múzeumlátogatók számára. A múzeum kiemelten fontosnak tartja a bácskai, bajai közösségek identitásának erősítését, a közös értékek kulturális sokszínűségének megőrzését, a kulturális örökséghez való hozzáférés esélyeinek növelését, ezáltal a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését. A 36 ezer lakosú, többnemzetiségű, sokszínű népséggel és kultúrával büszkélkedő Baja városának főterén álló, országosan védett műemléki épületben működő nemzetiségi bázisintézmény alkotóműhelyeiben különböző képzettségű, egymás munkáját és szakterületét kiegészítő és erősítő szakalkalmazott: régész, történész, művészettörténész, néprajzkutató, restaurátor, régésztechnikus, múzeumpedagógus, gyógypedagógus, konduktor, festőművész, zenész, szociológus, kulturális menedzser, közgazdász, közművelődési szakemberek, néptáncoktató, könnyűipari mérnök szakember tevékenysége által, az erős helyi szakmai, művészeti, civil társadalmi kapcsolati hálók segítségével mára érezhető a város és vonzáskörzete települései lakosságának, közösségeinek szemléletformálása, az oktatási intézményekkel, civil szervezetekkel, nemzetiségi önkormányzatokkal jól működő együttműködések megvalósítása. Intézményközi együttműködéseink során három városi intézménnyel, 17 közoktatási intézménnyel, öt civil szervezettel, négy nemzetiségi önkormányzattal, tíz magyarországi és két határon túli gyűjteménnyel dolgozunk partnerségben.

GYŰJTEMÉNYMENEDZSMENT

¶ A közgyűjtemények fenntartóinak jogos elvárása a szakmai alapokon tervezett gyűjteménypolitika, a tudatos gyűjteménygyarapítás, amely általában csak jelentős források bevonásával valósítható meg. A bajai múzeum alapítása, intézményesülése is olyan nagylelkű támogatóknak volt köszönhető, mint Oltványi Imre, a Gresham-kör alapító tagja, a Magyar Jelzálog- és Hitelbank főigazgatója (1945), a Magyar Nemzeti Bank elnöke, pénzügyminiszter (1945–46), Borbíró (Vojnich) Ferenc polgármester és Miskolczi Ferenc festőművész, akik az 1930-as

A Türr István Múzeum 2011-ben elkészítette hosszú távú fejlesztési stratégiáját, amely a főépület műemléki revitalizációját, teljes építészeti és múzeumszakmai átstrukturálását, közgyűjteményi újragondolását eredményezi.

évek közepén jelentős szervezőmunkát folytattak a bajai közgyűjtemény megalapításáért. A magángyűjtemények közgyűjteménnyé válásában napjainkban is jelentős szerepet vállalnak a bajai múzeum munkatársai, személyes kapcsolataiknak köszönhetően ma is jelentős kollektciókat adományoznak, helyeznek el a gyűjtőterületen élő vagy onnan elszármazott bácskai polgárok. A 2017 és 2021 közötti időszak legjelentősebb ajándékai:

- Latinovits Géza adományai, csaknem száz műtárgy, történeti dokumentum;
- B. Mikli Ferenc 250 darabos képzőművészeti hagyatéka (Polgár László ajándéka);
- Jászberényi Matild textilművész 47 műalkotását ajándékozta a múzeumnak;
- 2018-ban Kántor József képzőművész százegy műalkotását ajándékozta a bajai múzeumnak;
- Buzetzky Győző néprajzi, halászati eszközei (csónyik), ajándékai;
- Vadász Imre csizmadia Honvéd utcai műhelyében használt munkaeszközeit (378 darab) felesége, Vadász Imréné Kuklis Margit ajándékozta a Türr István Múzeumnak;
- Sauerborn Edit bácsborsódi származású budapesti lakos a bajai múzeumnak ajándékozta a család 1850–1940-es évekből származó bútorait, könyveit, használati és iparművészeti tárgyakat, iratanyagot, fényképeket (189 tétel);
- a múzeum plakátgyűjteménye csaknem ezer darabbal gyarapodott 2018–2019-ben;
- Pongó Géza fényképészmaster és családjának tárgyi anyaga, helytörténeti vonatkozású fényképek;
- Faddi Géza bácsalmási cipészmaster iratanyaga;
- osztrák huszárszablya, kétféjű sasos osztrák címerrel, 1824 M típusú, valamint 1861 M típusú gyalogostiszti szablya
- első világháborús album, amelynek eredeti birtokosa az albumban található képeslapok címzettje, Vigyázó Józsefné lehetett, illetve néhány személyes tárgya (kétszázezer forint, pályázati forrás: NKA, pályázati azonosító: A2026/N9015);
- Buzetzky László fogászmester rendelőjéből származó bútorok, berendezések: fogászati asztal, szekrény, fogászteszközök: fémtálcák és fogók,

A régészeti kiállítás

Múzeumpedagógiai foglalkozás

fűrófejek és lenyomatkanalak; Buzetzký Győző seprűs Csepel csónakmotorjának motorrésze;

1956-os amerikai gabonasegély zsákja;

– Rutay István 1956-os hagyatéki anyaga: érmek, kitüntetések, díszegyenruha és egyenruhák;

2021-ben Drozsnyik István Munkácsy-díjas képzőművész életműve keresztmetszetéből válogatható intézményünk egy retrospektív kollekciót, amelynek köszönhetően százhusz műalkotással gyarapodott képzőművészeti gyűjteményünk.

¶ Nemzetiségi bázisintézményként a Türr István Múzeum gyűjteményezési, műtárgygyarapítási és tudományos tevékenységében, közművelődési programkínálatában a városban reprezentált nemzetiségi kulturális elemek, sajátosságok is hangsúlyos szerepet kapnak. Így nemcsak a város, hanem a soknemzetiségű bácskai térség olyan kulturális intézménye és szolgáltatója, aki ügyel arra, hogy a nemzetiségi értékek releváns egyensúlyban jelenjenek meg a közgyűjtemény műtárgygyarapításában, tudományos, közművelődési, kulturális, pedagógiai szolgáltatási kínálatában.

¶ A Türr István Múzeumban őrzött műtárgyállomány rendszeres állapotfelmérése, állagmegóvási munkálatai, a munkatervben szereplő kiállításokhoz a muzeológusok által kiválasztott műtárgyak szakszerű előkészítése, a régészeti ásatások leletanyagának naprakész konzerválása és az új szerzemények állapotfelmérése, tárolási javaslattal egybekötött állagmegóvó intézkedései mellett a múzeumban főként pályázati forrásból jelentősebb műtárgyvédelmi programok, projektek is zajlanak. Az elmúlt három évben csaknem 14 ezer műtárgy tisztítási, konzerválási, restaurálási feladatait végezték el. A 2022-ben megújult honlapukon elérhetővé tették gyűjteményi nyilvántartásuk digitális adatbázisát, amelyet heti rendszerességgel bővítenek.

ISMERETÁTADÁS

Kiemelkedő intézményközi tudományos kutatási eredmények

¶ A Türr István Múzeum és a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum közös kutatási programja volt a 2018–2019-ben a bajai Vaskúti úton lévő egykori második világháborús hadifogolytábor területének kutatása. A hadifogolytábor feltárása, a kutatási eredmények dokumentálása igen jelentős régészeti, történeti eredmény, hiszen Magyarországon második világháborús hadifogolytábor területét korábban sehol nem kutatták régészeti módszerekkel.

A feltárás eredményeként sikerült pontosan körülhatárolni a hadifogolytábor területét, az egykori barakkokat és őrtornyokat, valamint a II. számú temető tömegsírait. A történeti, régészeti, hadisírgondozói együttműködéssel végzett kutatómunka eredményeképpen az 1944–45-ben működő bajai hadifogolytáborról, ezzel Baja város történetének egy eddig ismeretlen fejezetéről jelentős adatok, információk birtokába jutottak. Az eredményes szakmai együttműködést 2019. október 22-én, a nemzeti ünnep alkalmából a Türr István Múzeum munkatársainak emlékérem adományozásával és kitüntető oklevéllel köszönte meg a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

¶ A Türr István Múzeum régészei és műszeres kutatói 2020 decemberében a Sükösd, Árpás-dűlő V. földművelés alatt álló területen egyedülálló, különlegesen ritka bronzkori leletekre bukkantak. A 2021 tavaszán folytatott tervásatás során további nagy nemzetközi visszhangot kiváltó különleges bronzkori leletanyagot dokumentáltak, amelyek a kor hitvilágának pontosabb megismeréséhez nyújtanak fontos, újabb támpontokat. A kutatás célja és várható eredménye egy Európában egyedülálló régészeti leletanyag feldolgozása és társadalmasítása széles körű szakmai együttműködésben. Az együttműködések keretében megvalósuló természettudományos vizsgálatok értékes, új és jelentős mennyiségű információkkal gazdagítják nemcsak a Halomsíros kultúráról alkotott képünket, hanem a Kárpát-medencében Kr. e. 1500 és 1200 között élt bronzkori emberek életéről, antropológiai sajátosságairól, egészségi állapotáról, a sírkertben eltemetett emberek rokoni kapcsolatairól, valamint a korban ismert és használt bronzműves technológiáról, az ékszerkészítő műhelyekről, a kereskedelmi kapcsolatokról és a halotti kultuszokról meglévő jelenlegi adatainkat, ismereteinket is. Kutatásuk nagyban hozzájárul a bácskai régió őskorának teljesebb megismeréséhez, kapcsolatrendszerének és időrendjének pontosításához, hiszen a Türr István Múzeum gyűjtőterületéről a kelebiai bronzkori temetőt kivéve eddig csak kevés számú szórványlelet állt a kutatók rendelkezésére.

¶ Régészeti kutatási projektjeikben szoros szakmai együttműködésben dolgoznak többek között a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézetével (Lendület Mobilitás Kutatócsoport), a Magyar Nemzeti Múzeummal, az Energiatudományi Kutatóközponttal, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar, Embertani Tanszékével, a Miskolci Egyetem Fémteni

A terveket szakaszolták a szerint, hogy a megjelent hazai és nemzetközi pályázatok kiírásaihoz igazodva tudják részekre bontva benyújtani azokat.

Múzeumi gyermekfoglalkozás

Képlékenyalakítási és Nanotechnológiai Intézetével, a Nemzeti Szakértői és Kutató Központ Fizikai és Kémiai Szakértői Intézetével, a tatai Kuny Domokos Múzeummal, a lengyelországi poznani Adam Mickiewicz Egyetemmel.

- ¶ A Türr István Múzeum egyik dinamikusan fejlődő szakterülete a múzeumpedagógia és a múzeumandragógia. A történeti értékeket megőrző innovatív fejlesztéseknek, a megújuló, felújított múzeumi tereknek, az új kiállításoknak, a különböző képzettséggel rendelkező munkatársak együttműködésével megvalósuló projekteknek köszönhetően a látogatók száma folyamatosan növekszik, 2019 és 2021 júniusa között – az állandó kiállítás felújítása miatti zárvatartás, majd a pandémia okozta korlátozások ellenére – megközelítette a harmincezer főt.
- ¶ A Türr István Múzeum és kiállítóhelyei közművelődési tevékenysége a városban és a járásban igen jelentős és sokrétű. A múzeumpedagógiai programokban fontos szerepet kap a kulturális összefüggések kooperatív feldolgozása és az interaktivitás. A múzeumi órákon, a kiállítások segítségével a gyerekek megismerkedhetnek Baja történelmének, nemzetiségi, vallási sokszínűségének, sajátos társadalmi, etnográfiai, művészeti, kulturális életének sajátosságaival, változásaival, fejlődésével. A naptárhoz, népszokásokhoz, egyházi ünnepkörökhöz kötődő, állandó múzeumi órák és a helyi tantervhez illeszkedő programok kínálata mellett az időszaki kiállítások tematikájához kapcsolódó múzeumi órákat is tartanak.
- ¶ A Türr István Múzeum gyűjteményeinek jelentős részét digitalizálta, 2022-ben megújult, korszerűsített honlapján keresztül mintegy hatvanezer műtárgy és dokumentum adatai és reprodukciói nyilvánosan hozzáférhetők a kutatók és az érdeklődő közönség számára. Bár a dokumentáció rendszeres fejlesztésre, gyarapításra szorul, már a munka befejezése előtt hasznosíthatóvá tették a múzeumban őrzött tárgyi és szellemi kulturális örökségünk értékeit.
- ¶ A 2021-es év sok tekintetben hozott változásokat a muzeológia és a múzeumpedagógia területén. A pandémia miatt csoportjaik érkezését és látogatóik fogadását kormányrendelet szabályozta, így egészen a májusi újranyitásig online csatornákon keresztül kellett kapcsolatot tartaniuk a korábban rendszeresen érkező óvodás, általános és középiskolás csoportokkal. Honlapjukon és Facebook-oldalukon saját gyártású ismeretterjesztő anyagokat, kisfilmeket, archív képeket, műtárgy- és gyűjteménytörténeti filmsorozatokot, kvízzjátékokat, valamint Múzeumi Esti Mesék sorozatukban esténként gyermekek élőszavas mesemondásának felvételeit tették közzé. 2021-ben a világvárvány miatt január 8. és május 4. között nem fogadhattak látogatókat a múzeumban. A kényszerű zárvatartás alatt fejeződött be az új állandó kiállítás rendezése, illetve a tárlat és a múzeum népszerűsítésére Pallós Boglárka múzeumpedagógus írt és szerzett, hangszerelt

két múzeumi dalt, amelyhez Sepsi Gergő rendező-operatőrrel együttműködve két kisfilm is készült. (Az online tartalmak megtekinthetők a Türr István Múzeum honlapján.)

- ¶ A Türr István Múzeum új honlapján elérhető a gyűjteményi digitális adatbázisok, naprakész beszámolók olvashatók a pályázatokról, állandó és időszaki kiállításokról, fejlesztésekről, rendezvényekről és a múzeum köré szerveződő civil támogatókról. Elkészítették és honlapjukon elérhetővé tették minden kiállítóhelyük és kiállításuk 360°-os panoráma virtuális sétáit, amelyek segítségével a zárvatartás alatt és után is virtuálisan bejárhatják a látogatók a tárlatokat. A digitális gyűjteményi adatbázis a honlapon keresztül hetente bővül (2021-ben hatezer-ötszáz volt a gyarapodás), és bármikor konvertálható egy a jövőben megszülető egységes országos nyilvántartási rendszerbe. A honlapon civil kezdeményezésre létrejött egy helyi ipartörténeti oldal, ahol lelkes bajai lokálpatrióták a történetek szereplőit megkeresve a helytörténeti, ipartörténeti dokumentumokat felkutatva, összegyűjtve nyilvánossá tették egy-egy üzem, vállalkozás, szolgáltató történetét, akár már megszűnt üzemről, akár a fénykorát élő cégről legyen szó. Az adatbázist önkéntes civil kutatók folyamatosan bővítik.

Társadalmi felelősségvállalás

- ¶ A múzeum a látogató számára az állandó és időszaki kiállítások megtekintésén kívül (óvodáskortól felnőttkorig) többféle izgalmas ismeretszerző, -alkotó és játékos programot kínál. A legkisebbeknek mesés, szerepjátékos és kézműves foglalkozásokat tartanak, az általános iskolás diákoknak élményalapú tanórákat, műhelyfoglalkozásokat, a középiskolás diákcsoportoknak kilencvenperces komplex múzeumi órákat, alkotóműhelyeket, a felnőtteknek ismeretterjesztő előadásokat szerveznek. A hátrányos helyzetű, valamint a fogyatékkal élők támogatására rendszeres programokat kínálnak, a múzeumba történő eljutásukat is segítik. Számos sajátos nevelési, foglalkoztatási, helyváltoztatáshoz szükséges és egyéb speciális igényüket figyelembe vevő és azokra épülő kulturális szolgáltatást fejlesztettek ki a célcsoport számára, együttműködésben e csoportok szakembereivel, képviselőivel. A foglalkozásokon résztvevők köre folyamatosan bővül a különböző érzékszervi és értelmi sérült gyerekekkel és fiatalokkal, valamint az autizmus spektrum zavarral élő alsó és felső tagozatos diákokkal: 2021-ben pályázati támogatással általános iskolás gyermekek táborozását tette lehetővé az intézmény, az NKA által támogatott szakmai tábor, a Meseháló EFOP 3.3.4-17-2017-00003 sz. pályázattal pedig az őszi szünetben egy Délszláv tábor megrendezését tudták megvalósítani.

Kiállítás a Nagy István Képtárban

- ¶ A Múzeumbarátok Köre Alapítvánnyal közösen gondozott, *Színkeverő: Reménység, Oktatás, Művészet, Alkotás* című projekt a roma és nem roma interkulturális párbeszédet támogató, a teremtett és a kulturális környezet megóvását célzó programsorozat, a gyűjtőterületükön működő, hátrányos helyzetű településeken lévő iskolák növendékeit (Szeremle, Dunafalva, Sükösd), a bevont intézmények tanulói között lévő roma, bevándorló vagy hátrányos, illetve halmozottan hátrányos helyzetű családok támogatását tűzte ki célul. Táborok, színházlátogatások, múzeumi tematikus napok, különböző szakkörök (fafaragás, bőrözés, dráma, néptánc, grafika, festészet, fotó, meseterápia, archaikus fotográfiai eljárások megismerése, régészeti, néprajzi) mind szakmailag ismert és elismert szakemberek, művészek, szaktanárok vezetésével valósultak meg. A családi napok során egész óvodák, iskolák szülő-k-germekek csoportját vagy gyermekek-nevelők közösségét szólították meg a foglalkozásaik által.
- ¶ A Türr István Múzeum 2019-ben megalapította a Mesehálo – Népmese Pontot, amely a soknemzetiségű Bácska magyar, délszláv, bunyevác, cigány népmese-kincs és az élőszavas népmesemondás hagyományának népszerűsítését, közösségteremtő erejének átörökítését vállalta fel a Hagyományok Háza partnerintézményeként. A népmesepont az oktatási-nevelési intézményekkel történő együttműködés keretében hivatott népszerűsíteni a magyar népmesét, a népmesei gondolkodást és nevelést, valamint az élőszavas mesemondást a Türr István Múzeum nem formális és informális oktatási tevékenységének keretein belül. Fejleszti a népmeséhez, előadásához, a bácskai epikus hagyományokhoz kapcsolódó, neveléshez fűződő kompetenciákat és ismereteket. A projekt megvalósításával őrzi, védi és továbbadja a közös, soknemzetiségű bácskai kulturális örökséget oly módon, hogy a köznevelés esélyteremtő szerepét erősíti. Célja az előző pályázatok során talált tehetségek további támogatása is. A Türr István Múzeum (gyűjtőterületén 25 hátrányos helyzetű településsel) nemzetiségi bázisintézményként egyik fontos törekvése, hogy a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű (roma és nem roma, nemzetiségi) közoktatásban részt vevő gyermekek, akik családjuk szociokulturális helyzetéből adódóan eleve esélyhátránnyal küzdve kerülnek be az oktatási rendszerbe, tanulmányi munkájukban motiváltabbak legyenek, kapják meg azt a sikerélményt, amire nagy

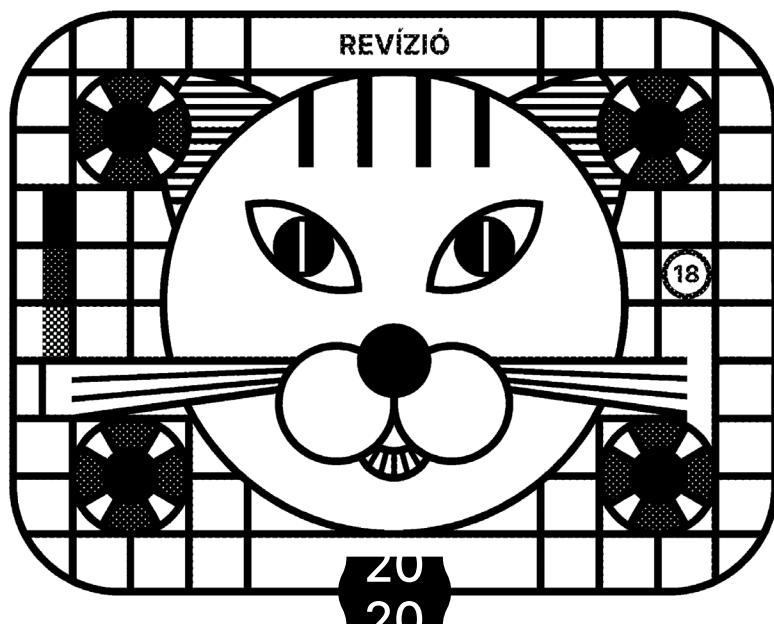
*A közgyűjtemények fenntartóinak jogos elvárása
a szakmai alapokon tervezett gyűjteménypolitika,
a tudatos gyűjteménygyarapítás, amely általában csak
jelentős források bevonásával valósítható meg.*

szükségük van. Gyakorlattá vált, hogy egész családokat emelnek be preventív elemként népmeseprogramjukba, mert hiszik, hogy az a család, amelyik együtt játszik vagy olvas, vagy népmesét hallgat, vagy éppen zenét komponál, nagy reménység szerint együtt is marad.

¶ 2022-től a Türr István Múzeum gazdag múlttal rendelkező, stratégiaiilag fontos helyen álló, városközponti műemlék épülete teljes kulturális és közösségi hasznosítására releváns szakértő csapattal kidolgozott többlépcsős fejlesztési terve negyedik, utolsó fázisának megvalósítását tervezik. Ennek során 21. századi szakmai, társadalmi, korszerű energetikai, környezetbarát technikai elvárásoknak egyaránt megfelelő felújítás, funkcióbővítés, szolgáltatásfejlesztés valósulhat meg, amely tovább gazdagítja az épület, az intézmény, a város és a régió kulturális és közösségi funkcióit, és amely interaktív módon, akadálymentesítve teszi megismerhetővé Bácska határokön átívelő sokszínű kulturális tárgyi és szellemi örökségét. Így a fejlesztés elsődleges célja, hogy a Türr István Múzeumban őrzött szellemi és tárgyi kulturális örökség és annak hasznosítása minél szélesebb körben megvalósulhasson, a város idegenforgalmának növekedésével együtt a térség gazdasági mutatóiban is pozitív változást eredményezzen. Amennyiben folytatni és befejezni tudnák a fejlesztési tervükben elkészített hatósági (örökségvédelmi és építési) engedélyekkel rendelkező projektjüket (amelynek összköltsége jelenleg körülbelül bruttó 1800 millió forint), megvalósulhatna a Magyar Állam és Baja Város Önkormányzat közös tulajdonában lévő épület teljes felújítása és tartalomfejlesztése, teljes körű energetikai korszerűsítése és akadálymentesítése, a közvetlen szomszédságában működő kulturális intézményekkel történő átjárhatóság kialakítása, az épület É–D-i irányú megnyitása, a három járásra és a szomszédos megyékre, valamint a Szerbia területét érintő Dél-Bácskára kiterjedő kulturális utak megvalósítása, a bajai múzeum épületeinek és együttműködő partnereinek bevonásával Baja város tudományos, turisztikai, kulturális szórakoztató központjának kialakítása.

¶ Az intézmény fejlesztési tervének végső állomása tehát egy a 21. századi szakmai, társadalmi, korszerű energetikai, környezetbarát technikai elvárásoknak egyaránt megfelelő tudományos, közművelődési, oktató-nevelő, kulturális intézmény, egyben turisztikai szórakoztató központ kialakítása, amellyel új, állandó és időszaki kiállításokon, látványraktárakon, rendezvénytereken, tudományos-ismeretterjesztő „játszóterek” segítségével interaktív módon, a hátrányos helyzetű társadalmi rétegek számára akadálymentesített módon válik megismerhetővé Baja város és a Bácska sokszínű kulturális tárgyi és szellemi öröksége.

ARTMAGAZIN

ná

20. évfolyam
2022 / 5. szám, 1280 Ft

9 771785 306625 >

137

elofizetes@artmagazin.hu

múzeumcafé 90

2022/4.

Szerkesztőbizottság: Baán László, E. Csorba

Csilla, György Péter, Martos Gábor,

Rockenbauer Zoltán, **Török László**

Főszerkesztő: Gréczi Emőke

Szerkesztő: Basics Beatrix, Berényi Marianna,

Karácsony Ágnes, Magyar Katalin

Lapterv, tipográfia: Pintér József

Korrektor: Szendrői Árpád

E számunk szerzői: Baksa Gábor, Basics Beatrix,

Bácsmegi Gábor, Bojtos Anita, Farkas Zsuzsa,

Győry Hedvig, Karácsony Ágnes, Keményfi

Róbert, Kunné Tornóczky Andrea, László

Orsolya, Magyar Katalin, N. Kovács Zita,

Nógrádi Antal, Reinitz László Zoltán,

Scheffer Krisztina, Szvák Enikő, Török Dénes,

Vidra Veronika, Wilhelm Gábor,

Worley-Szilágyi Judit

Fotó: Szilágyi Lenke

Szerkesztőség: 1068 Budapest, Szondi u. 77.

E-mail: muzeumcafe@szepmuveszeti.hu

Kiadó: Kultúra 2008 Nonprofit Kft.,

1146 Budapest, Dózsa György út 41.

Lapigazgató: Lévy Zoltán

Lapmenedzser: Bacsa Tibor

bacsatibor.hatvan@gmail.com

Szerkesztőségi koordinátor: Sarkantyú Anna

Nyomdai munkák: EPC Nyomda, Budaörs

Felelős vezető: Mészáros László

ISSN szám: HU ISSN 1789-3291

Lapnyilvántartási engedély száma:

163/0588-1/2007

www.muzeumcafe.reblog.hu

www.facebook.com/muzeumcafe

www.muzeumcafe.hu

Árusítóhelyek:

Szépművészeti Múzeum – Magyar

Nemzeti Galéria, Ludwig Múzeum – Kortárs

Művészeti Múzeum, Néprajzi Múzeum,

Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari

Múzeum, Múcsarnok, Magyar Fotográfusok

Háza/Mai Manó Ház, Művészetek

Palotája, Kieselbach Galéria,

Írók Boltja

Kedvezményes előfizetési díj a 2022-es évre:

7140 Ft/év, vagyis 1190 forintért/lapszám

juthat hozzá a lap kinyomtatott változatához

úgy, hogy még ki is postázzuk az Ön részére.

Más lehetőségeket is szeretnénk felkínálni:

fizessen elő lapunkra 5340 Ft/év, és akkor

digitális úton juttatjuk el Önnek az újságot,

azaz pdf-állományt kap, és ugyanúgy

lapozható formátumban tudja elolvasni

a tartalmat. Így egy szám ára Önnek csak

890 forintba kerül. A kiemelt árusítóhelyeken,

valamint a nagyobb múzeumok shopjaiban

a kiadványt 1690 forintért lehet megvásárolni

a 2022-es évben lapszámonként. A kiadvány

e-book formátumban is megvásárolható,

keresse a <https://muzeumshop.com/> oldalon.

Mindhárom felsorolt lehetőség esetén a közölt

összeg már az áfát tartalmazza.

Kedvezményes előfizetés:

elofizetes@muzeumcafe.hu e-mail címen.

Tilos a kiadvány bármely fotójának, írott

anyagának vagy azok részletének a kiadó

írásbeli engedélye nélküli újraközlése.